

నృత్త రత్నావలి

ద్వితీయభాగము

శ్రీ జాయ సేనాపతి గ్రంథమునకు
సాహితీవల్లభ వ్యాఖ్యానము

శ్రీ జమ్మలమడుక మాధవరామశర్మ

అభినవభారతి : గుంటూరు.

శ్రీ నరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి,

తణుకు.

ప్రథమ ముద్రణము 1972

మూల్యము : రు. 9-00

రాయల ముద్రణాలయము,
తణుకు.

శ్రీ సాహితీవల్లభ, ఆంధ్రభోజ
శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజు చౌదరి

సరస సారస్వతస్వరూప సౌందర్యమున సముచిత స్వస్పంద
పరిస్పందభావమున ఒకనాటి జన్మోత్సవ సమయమున నా

ఔచిత్య విచారచర్చ

కృతీస్వామియై భావోల్లాసము సంపాదించెను. ఆ యుల్లాసము సము
ల్లాసమై నా రచనాసక్తి శక్తి యుక్తి నిదానమయినది. తనకు తానై
రచనాచోదకమీయగా నేనునేనై శ్రీ జాయనేనాపతి రచిత

నృత్తరత్నావళి

గ్రంథమును నా భాషలో నిరూపించితిని. సాహితీవల్లభాంచిత మొన
రించితిని. పృథమభాగము ముద్రితము కాగా నిది సమయమని
సంభావించి సమర్పించితిని. ఈ ద్వితీయభాగము ముద్రితము కాగా
నిది సమయమని సమర్పించుచున్నాను. ఇట్టి సమయాంకము
తెన్నియో వలయునని యనుటకు సహృదయులు సాహితీవల్లభులు
సరసభావులు సమర్థులు.

మా ధ వ రా మ శ ర్మ.

శ్రీ సృత రత్నావళి

ద్వితీయభాగ

విషయసూచిక.

5. అధ్యాయము : దేశీస్థానకకరణభృమరీలక్షణము — దేశీవిధానములు —
సృతరత్నావళీరచన — శ్రీ గణపతిదేవవర్ణనము — దేశీస్థానకములు —
దేశీభృమరీవిధానములు. 1-43
  6. అధ్యాయము ; దేశీరీతులు — దేశీపాదములు — దేశీచారీవిశేషములు —
భూచారి — ఆకాశచారీవిశేషములు — దేశీలాస్యాంగములు — గతులు —
సంకీర్ణగతులు — గతుల అనంతత. 45-135
  7. అధ్యాయము ; సృత్యారంభము — రంగభూమి — శిక్షారీతి — సృత
రహస్యము — భావప్రధాన్యము — వాద్యపద్ధతి — చిత్రపద్ధతి — దేశీ
సృతభేదములు — పేరణి — దేశి — రాసకనర్తనము — దండరాస
కము — శివప్రియము — బహురూపసృతము — బృందవిశేషములు —
నాట్యమండపము. 137-247
  8. అధ్యాయము : సభాపతి — నర్తకీప్రవేశము — యచనికాచతుష్టయము —
నర్తకీసమ్మానము — కవినమ్మాదయసమ్మానము. 249-281
- స్థాపన — మా. శర్మ. 282-312

శ్రీ

శ్రీ జాయసేనాపతి విరచిత

నృత్తరత్నావళి

పంచమాధ్యాయః

శ్రీ మాధవరామశర్మ విరచిత

సాహితీవల్లభవ్యాఖ్య

శ్రీ జాయసేనాపతి నృత్తరత్నావళి గ్రంథమునందీ యధ్యాయమున కొక విశిష్టత కలదు. సర్వాధ్యాయములకు స్వగతమయిన విశిష్టత యుండును. అయినను దీని విశిష్టత భావనీయము. శ్రీ జాయసేనాపతి కింతటి వైభవము సంపాదించిన శ్రీ గణపతి దేవుడు పాలించు సమయమున దేశము నందు వ్యాపించి ప్రచార ప్రయోగములందున్న దేశీసృత్తరీతులను జాయన యందు సలక్షణముగా నిరూపించినాడు. వీని స్వరూపప్రతిపాదనమె యీ యధ్యాయ విశిష్టత.

దేశీనిరూపణము దేశీలక్షణము సవిస్తరముగా నిందున్నవి. భరతుడు లోకధర్మీనామమున దేశీరీతుల స్వరూపమును కొంతగా నానూత్రించినాడు. దేశీరీతులు ఆయా పరిసరవాసులయిన దేశీయుల సమాదరముతో నుండును. దేశీరీతులు ప్రాదేశికములు. అవి మారవచ్చును. కాని నాట్యసృత్తరీతులు వానిని లక్షణలక్షితముల నొనర్చి పరిష్కరింతురు. అట్టి పరిష్కృతరీతులు గ్రంథములందు నిరూపితము లగును. అట్టి నిరూపణ మీ యధ్యాయమున నున్నది. ఇట్టి దీని విశిష్టత ననుసంధానించుకొని యీ యధ్యాయార్థము భావించుట యుక్తము.

వందే శ్రీకంఠమందారం యత్య గౌరీస్తనోద్గమః

1

ధత్తే పిశ్యఫలహ్యక్త్యై పథమ స్తవక శ్రియం

శ్రీశివు యోగ మందారవృక్షము అచట గౌరీస్తనోద్గమము విశ్వమునకు ఫలాభివ్యక్తి నొనరించుటకై మొదటి సభక శోభ ధరించుచున్నది. శ్రీగౌరీస్తనస్తవకశోభ కల శివమందారమును వందితునని యిందు సమచిహ్మయిన స్తుతి యున్నది.

భాషాశేషవిభాషణై రనుగుణై స్తై స్తై ర్మనోహరిభి

2

ర్నానాదేశరుచీన్విదగ్ధపురుషానావర్ణయంతీ గుణైః

భాషాలై రుపలాలితా బహుకలైః ప్రాధేవ వారాంగనా

దేశీ సంప్రతి దంతిసైన్యపతినా సాంద్రాదరం వర్ణ్యతే.

దంతిసైన్యపతి యగు జాయసేనాపతి ప్రస్తుతము దేశీరీతిని సమధికాదరమున వర్ణింతునని యిందు సోపప్తంభముగా జెప్పుచున్నాడు. దేశీరీతి ప్రాథవేశ్యాసాదృశ్యమున నిం దభివర్ణిత మయినది. కావున ప్రాథవేశ్యాపరముగ నొక భావమును దేశీరీతిపరముగ వేరొక భావమును ఇందు గ్రహింపవలసి యున్నది. ఉభయసాధారణములయిన ధర్మములు దీనిలో సిరూపితము లయ్యివి. ఉపమాన రూపముగానున్న ప్రాథవేశ్యాపరమయిన భావము నీ విధముగా గ్రహింపవచ్చును.

ప్రాథవేశ్య నానాదేశ విశేషాభిరతి కల విదగ్ధపురుషులను తనగుణములచే నావర్ణితులను జేయును. వేశ్యాగుణములు నానావిధములు. అవి మనోహరములు. అను గుణములగు నాయా భావములచే వేషవిశేషములచే భూపణములచే వేశ్యలు రాగరసికుల హృదయముల నావర్ణింప జేయగలరు. నానావిధ కలావిశేషప్రాభ

ముగల భూపాలకు లా వేశ్యలను ఉపలాలన మొనరించి వారి కలా పాళిభాషములను గాణించేయుదురు. అట్టి వేశ్యలు సాంద్రాదర మున వర్ణింపదగిన వారు.

దేశీరీతి ధరమున భావ మీ విధమున నుండును. దేశీ రీతులు మనోహరములు. అభిరామగుణోపేషములు. నానాదేశముల నుంచించి యుచుటి పాళిదేశిక స్మృతరీతులను సాదరముగ గుర్తించిన కలామయహ్లాదయులయిన విదగ్ధజనులు దేశీరీతుల విశేషములచే నావర్జితు లగుదురు. ఆ దేశీరీతులలో నాయా దేశభాషావిధానములు ఆయా దేశీయకేసాచారములు తత్తత్ప్రాతీయ భూషణములు అను గుణములై మనోహరములుగా నుండును. కలాపోషణ మొనరించు కలావిదులయిన భూపాలకు లాయా దేశీరీతులను లాలించి పోషిం తురు. అట్టి దేశీరీతుల నిండు నిరూపింప దలచేమి.

జాయసేనాశ్రీ నానాదేశరుచికల విదగ్ధపురుషుడు. దేశీరీతి విశేషముల గుర్తించినవాడు. గణాశ్రీదేవుడు దేశీరీతులను లాలించి పాలించినవాడు. వీరిద్దరి శ్లోకమున సూచితులగుట భావనీయము. అందుననే యీ యధ్యాయమున గణాశ్రీ దేవుని విషయమును జాయ సేనాపతి దంతినైస్యశ్రీతి నిరూపించినాడు.

భవంతి ధరణీపాలాః ప్రాయేణాభినవప్రియాః 3

అతస్తస్త్రితయేఽద్యాపి యద్యదుత్పాద్యతే నవం

స్మృతం తతః స్మృతం దేశీ తత్తద్దేశానుసారతః 4

భూతం శాస్త్రముఖాత్ జ్ఞేయం భవిష్యన్నావగమ్యతే

భవన్నిరూపణీయం స్యాన్నస్మృతం దేశీతి సంజ్ఞితం 5

సామాన్యముగా ధరణీపాలకు లందరు అభినవప్రియులుగా నుందురు. పాల్యప శమున నవనవోన్మేషము సంపాదించుటకు.

వారు సాభిలాషు లగుదురు. నవాంశమెచట నున్నను వారాదరింతురు. ఏ ప్రదేశమున నేది క్రొత్తగానున్న దాని వారభిలషింతురు. వారు నవప్రియులు. వారభినవప్రియులు. కావున నట్టివారికి ప్రీతి సముత్పాదన మావశ్యకము. వారల ప్రీత్యుత్పాదనమునకై నవనవముత్పాదింప వలసియున్నది. పాలకులకు ప్రీతిసంపాదించుట పాల్యప్రజలకు ప్రీతినుత్పాదించుట కావున నాయా దేశానుసారమున దేశీసృష్టము నిరూపించుట యుచితము. సర్వకాలసంగతమయిన సృష్టమును మూడువిధముల భావింపవచ్చును.

౧. అతీతకాల సృష్టము.

౨. వర్తమానకాల సృష్టము.

౩. భవిష్యత్కాల సృష్టము.

ఏనిలో నతీతకాలసృష్టము భూతకాలసృష్టము భూతసృష్టము అనవచ్చును. భూతము = గడచినది. పూర్వకాలమునకు సంబంధించినది. ఇట్టి భూత సృష్టమును శాస్త్రముఖమున గుర్తింపవచ్చును. అట్టి సృష్టనిరూపక శాస్త్రగ్రంథములను సృష్టకోవిదులు సాధానముగారచించినారు. ఆ సృష్టమును వారిగ్రంథముల వలన దెలియగలుగును. ఇప్పటి కీ నాలుగధ్యాయములందు నిరూపింపబడిన దంతయు ప్రాచీనులు ప్రతిపాదించిన గ్రంథము లందలి సృష్ట సంప్రదాయమే ప్రాక్షన సంప్రదాయ పరిజ్ఞానమున్నగాని సృష్ట సంప్రదాయార్థములు భాసించవు. వర్తమాన సృష్టము శాస్త్రీయ సంప్రదాయము నవలంబించి సమకాల లోకరంజనాత్మక విధానముల ననుసరించును. సమకాలసృష్టరీతులను ప్రాచీనుల గ్రంథములనుండి గ్రహింపదగును. భవిష్యత్కాలమునకు సంబంధించిన సృష్టముగోచరము కాదు. అది యిట్లుండునని యెట్లు చెప్పగలము. ప్రాక్షనమిప్పటికే మారినది.

మారినదాని ననుసరించియు భవిష్యత్కాలిక మింకను మారును. అది యిట్లు మారుననుట మూలసకముయిన వర్తమానకాలిక నృత్త భావనమే యగును. నేటినుండి మారినవారి మనసులలో నెట్టి పరిణామముండునో అది భావనాగోచరము కాదు. ఇక వర్తమానకాలమునకు సంబంధించిన నృత్తము మాత్రమే నిరూపణీయము. వర్తమాననృత్తము దేశీనృత్తమన్న సజ్జకలది. అది భవన్నృత్తము. అది నిరూపణీయము. ఆ దేశీనృత్తము నీ యధ్యాయమున నిరూపింతుము.

శ్రీ గణపతిదేవు డభినవప్రియుడు. గణపతిదేవుని సహాయమున వెలసిన నృత్తిరీతులను జెప్పబడు పూర్వము శ్రీగణపతిదేవుని జెప్పవలయును. ఆ దేవుని సమయకీర్తన మొనరింప వలెను.

- ఇదానీం భారతే వర్షే కాలే వై వన్వతాంతరే
కలౌ యాతేషు వర్షేషు భూతబాణాగ్నిసాగరైః 6
- మితేష్వానందనంజ్ఞేఽద్దే జగదానందదాయని
శశ్వత్కువలయోల్లాసీ యశఃప్రాలేయ రోచిషి 7
- ప్రతాప తపనప్యాధీ తాపితారాతి మానసే
శత్రుప్రాణానిలాహరక్షణ కాక్షేయకోరగే 8
- విశ్రాణనపయఃపూర విధూతకలికల్మషే
త్యాగధిక్కృతరాధేయ కామధేను సురద్రుమే 9
- రూపలావణ్య సౌభాగ్య సప్రీడ మకరధ్వజే
తౌర్యత్రితయ విజ్ఞాన రహస్తత్త్వ విశారదే 10
- మార్గదేశీవిభాగస్య వివేచనవిచక్షణే
మహారాజాధిరాజేఽస్మిన్ గణపత్యవనీశ్వరే 11
- సముద్రమేఖలామేనాం బాహునా రక్షతి క్షమాం
యా దేశీ వర్తతే లోకే సాస్మాభిః కద్యతే స్ఫుటం 12

ఈ భారత వర్ణమున నైవస్వతమస్వంతరమున కలియుగమున రకిగిగి సంవత్సరములు గడచిపోగా జగదానందదాయక మయిన ఆనందనామ సంవత్సరమున శ్రీమద్మహారాజాధిరాజ శ్రీగణపతి దేవమహారాజు ఈ భూమండలము పాలించు సమయమున లోకమున నున్న దేశీవిధానమును మేమిచట స్ఫుటముగా నిరూపింతుము. కలిశకము రకిగిగి అనట కిచట భూత, బాణాగ్ని సాగర పదములు ప్రియుక్తము లయినది. భూతములు పంచభూతములు బాణములు పంచబాణములు. అగ్నులు త్రేతాగ్నులు. సాగరముల చతుస్సాగరములు కాగా భూత గి బాణ గి అగ్ని 3 సాగర ౪ గిగి3ర కాగా 'అంకానాం వామతోగతిః' అను నియమానుసారమున రకిగిగి అని నిశ్చయింపవలెను. రకిగిగి కలిశకము. ఇది శాలిహాసశకము. నకు సరిపోవును. హూణశకము 1253-4 నకు సరిపోవును. ఆ సమయమున శ్రీగణపతిదేవుడు సాగరపర్యంత భూపరిపాలకుడుగా నుండెను. ఆ ప్రభువు విశేషము లిచట నానావిశేషణముల ప్రిస్తుతములయినవి. ఆతని యశశ్చంద్రిడు కువలయోల్లాసము కలిగించుచున్నాడు. చంద్రుడు కువలయములకు కిలువలకుల్లాసము వికాసమిచ్చును. యశము కువలయమునకు భూపలయమున కుల్లాసమిచ్చును శత్రువుల మానసములను గణపతిదేవుడు తన ప్రతాపమును సూర్యుని ప్రాధిచే తపింపజేసినాడు. ఆతని ఖడ్గమును సర్పము శత్రువుల ప్రాణ వాయువుల నావారించి బలయుతమై యున్నది కలియుగ పాపపంకిలమును తన దానధారాజలములచే క్షాలన మొనరించినాడు. కర్ణుడు కామధేనువు కల్పవృక్షములు ఆతని త్యాగమున ధిక్కృతము లయినవి. గణపతిదేవుని రూపలావణ్య సౌభాగ్యములచే మస్లేధుడు లజ్జితుడయినాడు. గణపతిదేవుడు గీత వాద్య నృత్య తత్త్వరహస్య విశారదుడు. మార్గదేశీ విభాగముల గుర్తించి వివేచన మొనరించు

టలో నాశడు విచక్షణుడు గణపశ్చివశ్శర్వుడు మహారాజాధిరాజు తన బాహుబలమున నీ సముద్రమేఖల భూమిని రక్షించుచున్నాడు. ఈ సమయమున లోకము నందు దేశీవిధానమును భావించి గ్రహించి యుండు స్ఫుటముగా నిరూపించుచున్నాను.

దేశీస్థానకాని

- నిరూప్యకేఽధునా దేశ్యాం స్థానకాని యదాక్రమం
సమవాదం పరావృత్తం స్వస్తికం వృషభాసనం 13
- బ్రాహ్మవైష్ణవశైవాని గారుడం సంహతాభిధం
పృష్ఠోత్తానతలం వర్ధమానం కూర్మాసనాహ్వయం 14
- ఏకపార్శ్వగతం సంద్యావర్తాహ్వయ చతురశ్యకే
పార్శ్వపార్శ్వగతాభిఖ్య మేకజానుగతాహ్వయం 15
- పార్శ్వవిధేకపాదాభ్యే నాగబంధాభిధం తతః
సమేన విషమేనాథ ఖండేనోపపదేన చ 16
- యుక్తం సూక్తిత్రయేజేతి వింశతిప్రీతిరుత్తరా

సమకాలమున దేశమున సభివ్యాప్తములుగా నున్న దేశీవిధానము లిచట నిర్దిష్టము లగును.

౧. దేశీస్థానకములు ఇరుదిమూడు ౨3
౨. జిల్లాస్థానికరణములు ముప్పదిరెండు 3౨
3. దేశీభ్రమరీ రీతులు పదమూడు ౧3

ఈ పంచమూర్ధ్యానుమున నీ మూడు విధములగు దేశీవిశేషములు అవాంశరభేదములతో ముశభేదములతో నిర్దిష్టములగును. షష్ఠాధ్యాయమున గూడ దేశీవిధానములే ప్రతిపాదితములగును.

౧. మతంగప్రోక్ష దేశీపాదములు పదునారు ౧౬
౨. పాటమణులు ఇరువదియెనిమిది ౨౮

3. దేశీచారీవిశేషములు నలువదిరెండు ౪౨
 ౪. దేశీలాస్యాంగములు నలువదియారు ౪౬
 5. సంకీర్ణగతులు ఇరువదియొకటి ౫౦

సప్తమాధ్యాయమున గూడ కొంత దేశీవిధానమున్నది. సర్వవిధ దేశీవిధానముల పరిజ్ఞానమున కారంభమున నీ పంచమాధ్యాయ పరిజ్ఞాన మావశ్యకము

దేశీస్థానకములు.

దేశీవిధానమున ముందుగా గుర్తింప దగిన స్థానకములను యధాక్రమముగా నిప్పుడు నిరూపింతుము. దేశీస్థానకములు ఇరువది యూడు కలవు.

సమపాద - పరావృత్త - స్వస్తిక
 వృషభాసన - బ్రాహ్మ - వైష్ణవ
 శైవ - గారుడ - సంహత
 వృష్టోత్తానతల - షర్ధమాన - కూర్కాసన
 ఏకపార్శ్వగత - నంద్యావర్త - చతురశ్ర
 పార్శ్వపార్శ్వగత - ఏకజానునత - పార్శ్వవిధ
 ఏకపాద - నాగబంధ - సమసూచి
 విషమసూచి - ఖండసూచి-

౨౩

సూచీత్రయము చెప్పుటకు చివరి శ్లోకములో సమవిషమ ఖండి అను నవి ఉపపదములుగా నున్న సూచిత్రయము అని నిరూపితమయినది. కావున సమసూచి విషమసూచి ఖండసూచి అను సూచిత్రయము ద్విష్టమయినది. ఇవి యన్నియు మూడధికముగా నిరూపితమయినవి. ఇక వీనిలక్షణములు క్రమముగా నిరూపితము లగును

౧. సమపాదము

స్వభావావస్థితో దేశో వితస్తిమితమంతరం

అంఘ్ర్యోస్పదలయోర్యత్య సమపాదం తదుచత్వే

దేశము స్వభావరీతితో నుండును. సంధిబంధములలో నెచటను పట్టుపట్టి కట్టుడక స్వభావ సహజావస్థానున నుండు లెవని భావము. సరలముగానున్న పాదముల అంఘ్ర్యభాగముల యంతరము వితస్తి - జానెడు కొలఁదితో మిశ్రమై యుండవలెను. ఇట్లున్న సది సమపాదము అను దేశీస్థానక మగును.

౨. పరావృత్తం

బాహ్యభ్యంతరపార్శ్వభ్యాం యుక్తయోస్తిర్యగస్తయోః

పాదయోర్యత్ర పార్శ్విభ్యాం కనిష్ఠికాంగుష్ఠకౌ యతే

గజసాధనికేనై తత్పరావృత్తం ప్రకీర్తితం

బాహ్యభ్యంతర పార్శ్వభాగములతో కూడుకొనిన పాదములు తిర్యక్ వెనుకగా కూర్చుపొందినవి కాగా నా పాదముల పార్శ్వభాగములతో కనిష్ఠికాంగుష్ఠములు కూడుకొని యుండునేని పరావృత్తము అను దేశీస్థానక మగునని గజసాధనికనిచే ప్రకీర్తితమయినది. ఇందున్న వన్నియు గజసాధనిక శ్రీజాయనేనాతి కీర్తితములె. అయినను పరావృత్త స్థానకవిషయమున ప్రత్యేకముగా గజసాధనిక ప్రకీర్తనము చెల్లుట సాధిస్తాయముగ గజపతి ననుకరించుటలో దేశీస్థానకమున నీ పరావృత్త స్థానకమును అనుసంధానింపవలసి యుండును.

౩. స్వస్తికం

పాదా పాదాంగదస్థానే స్వస్తికౌ జాతు కుంచితౌ
మిథః కనిష్ఠయోః శిష్టా యత్ర తత్స్వస్తికం భవేత్

పాదములు పాదాంగ దస్థానము నందుండి స్వస్తికములై యొకప్పుడు కుంచితములై యుండునేని అవి కనిష్ఠికాంగులుల యందు పరస్పరము శిష్టములై యుండునేని యది “స్వస్తికము” అను దేశీ స్థాన మగును. స్వస్తిక హస్తములు స్వస్తిక పాదము లిదివరలో నిరూపితము లయినవి. వానిలక్షణము చూచి దీనిలక్షణము చూచి రూపము నిశ్చిత మొనరించుకొన వచ్చును. ఇట్లే నానుసామ్యమున్న స్థలములందు గ్రహింప వలెను.

౪. వృషభాసనం

జానునీ యది సంశ్లిష్టవిశ్లిష్టే స్తో మహీతలే
సువిశ్లిష్టసౌష్ఠవం తత్సాద్విశ్లిష్టం వృషభాసనం

భూతలమునందు జానుభాగములు మోకాళ్ళు సంశ్లిష్టములై విశ్లిష్టములునై యుండునేని సంశ్లేషము వలని సౌష్ఠవము విశ్లేషము వలని సౌష్ఠవము సంగతముగా నుండునేని యది వృషభాసన స్థానక మగును.

౫. బృహ్మం

స్థితనైకస్య పాదస్య సమగో జానుగోఽపరః
పృష్ఠతః కుంచితోత్తిష్టో యత్ర తద్బృహ్మముచ్యతే

సుస్థితమై యున్న యొక పాదమునకు సంబంధించిన విధమున వామపాదము జానుగోత్తిష్టమై యుండుటయు దక్షిణపాదము పృష్ఠభాగముగా కుంచితము నుత్తిష్టమై యుండుటయు బృహ్మస్థానకముగను

సంబంధించిన రూపము. ఇట్టిల్లోకమున భావార్థమును గ్రహించుట యుక్తము. బ్రహ్మకు సంబంధించినది బ్రాహ్మము. ఇట్లే పృథ్వీత్యైర్థానుసారమున భావము గుర్తించునది.

౬. వైష్ణవం

సమస్థితస్య పాదస్య పురతః కుంచితో మనాక్

తిర్యక్ప్రసారితోఽన్యశ్చేద్బుధాస్తద్వైష్ణవం విదుః

సమస్థితితో నన్న పాదము యొక్క పురోభాగమున రెండవ పాదము కొంతగా కుంచితిమై తిర్యక్ప్రసారిత మగునేని బుధులు దాని వైష్ణవమును దేశీస్థానక మని యెన్నిక చేసిరి. ఇందు వైష్ణవ స్థానకము యొక్క స్వరూప సంబంధమును గుర్తించునది.

౭. శైవం

సమస్థితస్య పాదస్య జానూత్పంగసమోఽవరః

కుంచితో గమనే తిష్ఠేద్యత్రతచ్చైవముచ్యతే

శైవస్థాన లక్షణ మిట్లున్నది. ఒక పాదము సమస్థితముగా నుండవలెను. రెండవపాద మా పాదమునకు సంబంధించిన జానూత్పంగ సమముగా నుండవలెను. ఈ రెండవ పాదము జానూత్పంగ సమమై కుంచితిమై గమనమున నుండవలెను. అప్పుడది శైవస్థానము.

౮. గారుడం

తలేనావస్థితో భూమే కుంచితశ్చరణః పురః

జానునా పృష్ఠతోన్యస్తు యత్య తద్గారుడం విధుః

గారుడమును దేశీస్థాన మీ విధముగా నుండును. కుంచితి మగు చరణము పురోభాగమున భూమి యందు పాదతలమున నుండ

వలెను. రెండవ పాదము జానుభాగమున పృష్ఠతః ప్రసరించునది కావలెను. అప్పుడది గారుడము.

౯. సంహతం

సమపాదే యదా త్వంహ్యో గుల్ఫాంగుష్ఠా మిదోఽన్వితౌ

సంహతాఖ్యం తదా ప్రోక్తం పుష్పాంజలి విమోచనే

సమపాదస్థితిలో పాదములకు సంబంధించిన గుల్ఫము అంగుష్ఠము అను రెండును పరస్పరము సంగతములై యున్నచో సంహత మను దేశీస్థాన మగుననిరి. దీనిని పుష్పాంజలి విమోచనమున విని యోగింతురు. ఇంతవఱకు వినియోగము సూచితము కాలేదు. ఇచట నది యున్నది. వినియోగము సూచితము కానపుడు నామాచిత్యానుసారమున వినియోగము గుర్తింపవలెనని భావము. వినియోగము సూచితమయినప్పు డితర వినియోగము లున్నను సూచిత వినియోగము విశిష్టమని భావించునది.

౧౦. స్పృష్టోత్తానకలం

సమః స్యాదగ్రతః పాదోయదాన్యఃస్పృష్ఠతఃక్షితౌ

స్పృష్టశ్చేదంగులీపృష్ఠఃస్పృష్టోత్తానకలంతదా

ఒక పాద మగ్ర భాగమున సమముగా నుండుట, వేరొక పాదము పృష్ఠభాగమున భూమిపై నుండుట, అంగులీపృష్ఠము స్పృష్టమై యుండుటయు స్పృష్టోత్తాన తలదేశీస్థాన స్వరూపము క్రిధమమున వక్షిణ పాదము, అనంతరము వామపాదము నని యాచిత్యానుసారమున గుర్తింప వచ్చును.

వర్ధమానం

పారి నా సంగతః పారిః పాదా తిర్యజ్మఖౌ యదా
విధీయతే తదా వర్ధమానాఖ్యం పరికీర్తితం

ఒక పారి భాగము వేరొక పారి భాగముతో సంగతమై యుండుట, పాదములు తిర్యజ్మఖములుగా నుండుట కూడి యున్నప్పుడు వర్ధమానము అను పేరు గల దేశీస్థాన మగును.

౧౨. కూర్మాసనం

జాన్వభ్యంతరగుల్ఫాభ్యాం పృష్ఠతోఽంఘ్రి స్పృశేన్మహిం
అన్యః కుంచితజానుశ్చేత్పురః కూర్మాసనం తదా

జానువుల యభ్యంతరమున నుండు గుల్ఫ భాగములతో వెనుకగా సంఘ్రి భాగము భూమిని స్పృశించుచు నుండగా, పురోభాగమున నొక పాదము కుంచిత జానువుగా నుండునేని కూర్మాసన మగును. కూర్మాసనంవంటి కొన్ని స్థానములు లోకమున ప్రసిద్ధములయిన కొన్ని యోగాసనముల సామ్యమున సంబంధమును పొంది యుండుట సభ్యుహించ వచ్చును. సర్వసాధారణముగా నాంగికములన్నియు యోగాను సంధానమున శరీరము నందలి సంధిబంధములు వర్తనోద్యర్తనాదులకు నితరములకు నుపయోగించుటను సృత్తయోగానున గుర్తింప వచ్చును. అంతియే కాక శారీరిక వ్యాయామ విధానములకు నిందు సముచితమయిన సంబంధమున్నది.

౧౩. ఏకపార్శ్వగతం

అభ్యర్థే సమపాదన్య పురః తిర్యజ్మనాక్పునః
స పార్శ్వాభిముఖశ్చ స్యాదేకపార్శ్వగతం తదా

సమపాదము యొక్క సమీపము నందు ఎదుటగా కొంత నడ్డముగా నుండి మఱల నది పార్శ్వభిముఖముగా నుండునేని ఏక పార్శ్వగతము అను స్థాన మగును. ఒక పార్శ్వము నందే యిది యిట్లుండుట వలన సార్థకము.

౧౪. నంద్యావర్తం

వర్థమానస్య పార్శ్వే చేద్విశిష్టేషై పద్భిరంగులైః

వితస్త్వా వా సమాఖ్యాతం నందావర్తాభిధం తదా

వర్థమానమును ౧౧ వ, స్థానకమునకు సంబంధించిన పార్శ్వభాగములు ఆరంగులముల వ్యవధానమున విశిష్టములై యుండునేని విశిష్ట పరిమాణమున నయిన వ్యవహితములై యుండునేని నంద్యావర్తమను దేలి యగును. ఇందు వర్థమాన స్థాన సంబంధము కొంతగా సూచితమయినది. ఇట్లే కొన్నికొన్ని అన్యాయ సంబంధము కలవిగనె యుండుటను సృతాభ్యాసమున గుర్తింప వచ్చును.

౧౫. చతురశ్రం

అన్యైవ యరి పార్శ్వే స్యాదష్టాదశభిరంగులైః

అంతరాలమితం తదేవ చతురశ్రం తదా స్మృతం

పూర్వము నంద్యావర్తము నిరూపితమయినది. అది వర్థమానముతో కొంత సంబంధము కలది. ఈ చతురశ్రము కొంత నంద్యావర్తముతో సంబంధమై యున్నది. నంద్యావర్తస్థానమునకు సంబంధించిన పార్శ్వభాగములు పదు నెనిమిది యంగుళముల యంతరాలముతో మితమై యుండునేని చతురశ్రస్థాన మగునని సృతవిదులు

తలచిరి. భరతుడు నిరూపించిన గత్తిప్రచారములలో పాదముల యంతరాలమొత్తగా నుండవలయునో నిరూపించినాడు. వాని సంబంధము నిచట భావించునది. అట్టివానితో నివి గతార్థములు కాక పోవచ్చును. వీని విశిష్టత యుండును.

౧౬. పారిపార్శ్వగతం

అంతః పార్శ్వం సమస్యాంప్రేమః మధ్యేఽన్యః పార్ష్ఠినా స్పృశేత్
స్వపార్శ్వాభిముఖస్తీష్ఠేత్పారిపార్శ్వగతాభిధం

సమపాదమునకు సంబంధించిన అంతఃపార్శ్వమున పార్శ్విభాగముచే స్పృశింపవలెను. పాదతలమున మధ్యభాగమున పార్శ్విభాగముతో స్పృశమాపాదించవలెను. వేరొక పాదము స్వపార్శ్వాభిముఖముగా నుండవలెను. అప్పుడది పార్శ్విపార్శ్వగతము అగును. దీని లక్షణము విస్పష్టముగ లేదు.

౧౭. ఏకజానునతం

యత్ర పార్శ్వముఖస్యైవ పార్ష్ఠినాంఘ్రియోజితః
చతురంగులమానేన కింకించితజానుకః
ఏకజానునతం తత్సాదితి దేశీవిదో విదుః

పార్శ్వముఖముగా నున్న పాదము యొక్క పార్శ్విభాగముచే అంఘ్రిభాగము వియోజితమగునేని, జానుభాగము కొంతగా కుంచి తమై చతురంగుల మానమున నుండునేని అది ఏకజానునత మను దేశీస్థానమగునని దేశీవిదు లనిరి. ఒక జానువు నతముగా నుండుటచే నిది సార్థక నామము.

౧౮. పారివిధం

కించిత్పార్శ్వముఖస్యాంఘ్రేః పారిష్ఠమన్యన్య యోజయేత్
అంగుషేన యదా పో క్తం పారిష్ఠవిధం తదా

కించిత్పార్శ్వముఖముగా నున్న అంఘ్రియైక్కు పార్శ్వభాగమును అన్యపాదమునకు సంబంధించిన అంగుష్ఠముతో యోజన మొనర్చినచో నప్పుడది పారివిధ మను పేరుకల దేశీస్థాన మని నిర్ణీతము.

౧౯. ఏకపాదం

సమస్థితస్య పాదస్య జానునోబాహ్య పార్శ్వతః
అన్యస్థ బాహ్యపార్శ్వేన సంలగ్నో జానుకుచితః
స్థానకే యత్ర తత్తదేకపాదముదీరితం.

సమస్థితో నున్న పాదముయొక్క బాహ్యభాగమునకు బాహ్యపార్శ్వముగా అన్యపాదము బాహ్యపార్శ్వమున సంలగ్నముగా నున్నచో నది యేకపాదమును స్థానక మగును.

౨౦. నాగబంధ

అపితే ద్విగుణస్యాంఘ్రేః వామప్యోరోర్నివేశయేత్
పృష్ఠే పరస్య చేజ్జంఘాం నాగబంధః స్మృతస్తదా

కాలువై కాలు వేయగా ద్విగుణముగా నున్న అంఘ్రిభాగమునకు సంబంధించిన యాననమున ఎడమడోరువ్రయొక్క పృష్ఠప్రదేశమునందు దక్షిణ పాదమునకు సంబంధించిన జంఘాభాగమును కూర్చవలెను. కాలుమడత వేసి కూర్చొని నప్పుడు ఎడమకాలి తొడదగ్గరకుడికాలి పిక్కను కలియజేయవలయు నను భావమును గుర్తింప

వచ్చును. ఇట్లున్నరీతి దేశీరీతికి సంబంధించిన నాగబంధము అను
స్థానకమగు నని భావముగ్రహ్యము.

౨౦. సమసూచి

పార్షిజంఘోరుభిః పాదౌ నీరంధ్రం శిష్టకుటిమౌ

తిర్యక్ప్రసారితే యత్య సమసూచి తదుద్యతే

పార్షి. జ ఘ, ఊరువులతో బిగువుగా కూడుకొనిన పాదములు
తిర్యక్ప్రసారితములుగా నున్నప్పుడు సమసూచి స్థాన మగును.
కూర్చొనిన సమయమున పాదములు పార్షిజంఘోరు భాగములతో
దట్టముగా కలుసుకొని యుండుట యందు భావనీయము.

విషమసూచి

సమసూచివదేకాంఘ్రిరగ్రతస్పృతప్రసారితః

అపరః పృష్ఠతో జానుగుల్ఫభ్యాం స్పృష్టకుటిమః

స్వేనాభ్యంతరపార్శ్వేన యస్మిన్విషమసూచి తత్

సమసూచి స్థానములోవలె. ఒక పాదమెదుటగా ప్రసారితము
కావలెను. వేరొక పాదము పృష్ఠభాగమున తన యభ్యంతర పార్శ్వ
ముతో జానుగుల్ఫములతో కుటిమమును స్పృశించు నది కావలెను.
అప్పుడది విషమసూచిస్థానక మగును.

౨౧. ఖండసూచి

సమసూచిని చేదేకః చరణో ద్విగుణీకృతః

ఉన్మథీభూతజానుః స్యాత్ఖండసూచి స్మృతం తదా

సమసూచి స్థానము నందలి యొక పాదము ద్విగుణీకృతమై
యుండగా జాను పున్నుఖమై యుండగా ఖండసూచిస్థాన మగును.

మొదట చెప్పిన విధమున నిరుపదిమూడు దేశీస్థానకముల లక్షణములు నిరూపితము అయినవి.

దేశీస్థానకముల స్వరూప నిరూపణానంతరము ఉత్పత్తి కరణములు ముప్పదిరెండు నిరూపితములు కానున్నవి. ఉత్పత్తి-ఎగురుట తద్రూపము లయిన కరణములు, వీరిలో అంచిత కరణములు, అలగ కరణములు, లోహడీకరణములు, దర్పసరణాదులు, కపాలస్పర్శనాదులు నని యవాంతర వర్గము లున్నవి.

౧. అంచి కరణములు పదునాలుగు.	౧౪
౨. అలగ కరణములు నాలుగు.	౪
౩. లోహడీ కరణములు ఏడు.	౭
౪. దర్పసరణాదులు మూడు.	౩
౫. కపాలస్పర్శనాదులు నాలుగు.	౪

ఈ ముప్పది రెండు దేశీకరణములు ఉద్దేశపురస్కరముగా నిందు లక్షితము లగును.

ఉత్పత్తి కరణాని.

సంప్రత్యుత్పత్తిపూర్వాణి కరణాని పృచ్ఛహే
అంచితం కర్తరీపూర్వమంచితం భైరవాంచితం
ఏకపాదాంచితం క్షేత్రాంచితం స్కంధాంతపూర్వకం
అంచితం లోహడీపూర్వ మంచితం దంతపూర్వకం
ప్రణామాంచితాకం లంకాదాహాంచిత సమాహ్వాయం
భ్యాంతపాదాంచితాం గుప్త బంధపూర్వాంచితాభిధే
బలిబంధాచితాభిధ్య మలగాంచితపూర్వకం
సమకర్తరీపూర్వం చాంచితమేవం చతుర్దశ
అలగః స్వాత్తతః కూర్మాలగమూర్వలగాభిధం

అంతరాలగమిత్యేతచ్చతుర్థా పరికీర్తితం
 లోహాడీ ప్రథమా తస్యాః కర్తరీ సమకర్తరీ
 బాహుబంధా విచిత్రా స్యాదేకపాదా చతుర్ముఖీ
 లోహాడ్యః షడ్వినిష్కాంతాః మిలితాః సప్తకీర్తితాః
 స్వాద్ధర్మసరణం తస్మాదుత్పన్నం జలపూర్వకం
 శయనం నాగబంధం చ త్రీణి ప్రోక్తాని పండితైః
 కపాలస్పర్శనం తస్మాజ్జాతం వ్యంకోలసంజ్ఞకం
 సూచ్యంతం మత్స్యకంజమాహు రేతచ్చతుష్టయం
 క్రమాలక్షణమేతేషాం సువ్యక్త మభిధీయతే.

ఇక నిష్పదు ఉత్స్సృతిపదము పూర్వమాన గల కరణములను ఉత్స్సృతి కరణములను చెప్పుదుము. నామతః గూఢతః చెప్పుదుమని భావనా. ఈ వర్గమున మొదట నానినామములు నిరూపితములు. అవి యూర్ధ్వముగా సున్నవి. అన్నియు సుత్స్సృతి కరణములె. ఉత్స్సృతి కరణములలో నయిదు విశేషములున్నవి. అందు మొదటివి అంచిత కరణములు.

అంచితకరణములు ౧౪.

అంచిత - కర్తవ్యంచిత - బైరివాంచిత - ఏకపాదాంచిత - ష్టేత్రాంచిత - స్కంధాంతాచిత - లోహాడ్యంచిత - దండప్రణామాంచిత - లంకాదాహించిత - భ్రాంతపాదాంచిత - అంగుష్ఠజంధాంచిత - బలిబంధాంచిత - అలగాంచిత - సమకర్తవ్యంచితములు.

అలగకరణములు ౪.

అలగ - కూర్మాలగ - ఊర్ధ్వాలగ - అంతరాలగములు.

లోహాడీకరణములు 2.

లోహాడి - కర్తరిలోహాడి - సమకర్తరిలోహాడి - బాహు
బంధలోహాడి - చిత్తలోహాడి - ఏకపాదలోహాడి - చతుర్ముఖ
లోహాడి.

దర్పసరణాదులు 3.

దర్పసరణ - జలశయన - నాగబంధములు.

కపాలస్పర్శనాదులు ౪.

కపాలస్పర్శన - వ్యంకోల - నూద్యంత - మత్స్యకరణములు.

క్రిమముగా నీ ద్వాత్రింశద్దేశికరణములకు సంబంధించిన లక్ష
ణములను సువ్యక్తముగా నిరూపింతుము.

౧. అంచితం

సమపాదస్థితో యత్ర కృతోత్తానోత్పత్తిర్వి

వివృతః పూర్వవత్తిష్ఠేత్ తదంచిత ముదీరితం

మొదట సమపాదమున నుండి ఆకసమున వెల్లడిగా ఉత్తా
నముగా ఉత్పత్తి నాచరించి పాదములను వివృతముల నొనరించి
పూర్వమువలె సమపాదముననే యుండునది. సమపాదమున నుండుట
పైకి ఎగురుట కాళ్ళు సాచుట వివృతముగా నుంచుట మరల సమ
పాదమున నుండుట యచ క్రియలు క్రిమముగా కూర్చు కలవి
యయినచో ఉత్పత్తి కరణములలో అంచితమును కరణమగునని
నిరూపిత మయినది.

౨. కర్తర్యంచితం

కర్తర్యంచితముక్తం తత్ యత్పాదః స్వస్తికాభిధః

పాదము స్వస్తిక సంజ్ఞకల పాదముగా నుండునేని కర్తర్యంచిత
మను దేశికరణ మగును. దీనిలో అంచితత్వసమాసధర్మము సంపా

చించుటకై అంచిత కరణము నందలి ఉత్తానోష్ణృతి సమాచరణము నిందును కూర్చునది. ఇందు పాదము స్వస్థికముగా నుండుట విశేషము. స్పష్టగూపము నిరూపించు పూర్వాధ్యార్థము నిట్లభ్యుపేంచుట యుక్తము కావచ్చును.

3. భైరవాంచితం

పాదం భూమిస్థితస్యాఘ్రేః ఊరుచ్ఛృష్టే ద్వితీయకం
నివేశ్యాంచితమాదధ్యాధ్యత్ర తభైరవాంచితం.

భూమియందున్న పాదము యొక్క ఊరుచ్ఛృష్టము నందు రెండవ పాదము నుంచి అంచిత విధానము నాచరింపవలెను. అప్పుడది భైరవాంచిత కరణ మగును. బౌచిత్యానుసారమున చక్షిణోరుచ్ఛృష్టమున వామపాదమును కూర్చుట సభ్యుపేంచునది.

4. ఏకపాదాంచితం

ఏకపాదాంచితం కుర్యాదేకపాదాంచితం తదా.

అంచితమును ప్రథమ కరణ సామాన్యధర్మము సామాన్యముగా నన్ని యాంచితము లందును సంసక్తమగును. మొదట సమపాదావస్థానమున నుండి యొక పాదముచే నంచిత విధాన మాచరింపవలెను. అప్పుడది ఏకపాదాంచితమును అంచిత కరణమగును.

అంచితాద్యం తయోర్యత్ర భజేమత్కటికాసనం

రంగక్షేత్రే యతః ప్రోక్తమేతత్త్యాంచితం బుధైః.

రంగక్షేత్రము నందుండి అంచిత కరణము యొక్క అద్యంతములందు ఉత్కటి కాసనము వహించునది. అప్పుడది క్షేత్రాంచితమును కరణ మగును. ఉత్కటి కాసనం ఉద్గతమయిన కటిభాగ

ముందునట్టి యాసనము. మొదట సమపాదమున నున్నపుడు ఉత్కృటి కాసనరీతి మఱల సమపాదావస్థితలో నుత్కృటి కాసనరీతి యుండుట క్షేత్రాంతము. ఇట్టివానిని ప్రయోగమున దర్శించినపుడు రూప మవధృత మగును. కటియెత్తుగా నుండు నల్లండియే యుష్ణుతి నాచరించి మఱల యుత్కృటికముగ నె యుండవలయునని భావము

౬. స్కంధాంతాంతము

పూర్వం కృత్వాంతము యస్మిన్నేకాంసాలింగితక్షతిః

పాదోల్లాసనయా తిర్యగు త్త్విష్టత్వరితం పునః

స్కంధాంతాంతముద్దిష్టమిదం నృత్తవిశారదైః.

నృత్తవిశారదులు ఈ స్కంధాంతాంతము కరణమును ఇట్లుండు నట్లుగా నుద్దేశించిరి. మొదటగా సంచిత కరణ మొనరించునది. అం దొక భుజముచే భూసంస్లేషముతో నుండునది. పాదోల్లాసన మాచరించునది. అనంతరము త్వరితముగా నడ్డముగా నల్లె లేచునది. అప్పుడది స్కంధాంతాంతము.

౭. లోహడ్యంతము

నిధాయ లోహడీం యస్మిన్నంతము రచయేద్ద్యుతం

లోహడ్యంతమునంజం తన్నర్తకైః పరికీర్తితం.

లోహడి నాచరించి వేగముగా అంచిత మాచరించినచో నది లోహడ్యంత కరణము. లోహడీ లక్షణ మితర గ్రంథములలో నెట్లున్నది.

“సమపాదస్థితః సమ్యగుత్పత్తో వలితం తతః

పరాజ్ఞుభో యది పతేత్ సహసా సా తు లోహడీ”

ముందుగా సమపాదము నందుండి ఉత్పత్త మూచరించి (పై కింది) ఆ సమయముననే వలిత విధానమున వెనుదిరిగి పరా

జ్ఞుభిముగా వేగమున పతన మొనరింపగా నది లోహాడి అను దేశికరణము. ఇదియే లోభాడి లోహాటి అనియు వ్యవహారమున నున్నది. ఇట్టి లోహాడి పూర్వము చెప్పిన అంచితము రెండు నుండునేని లోహాడ్యంచితము.

౮. దండప్రణామాంచితం

సమపాదాంచితస్యాంతే దండవత్ప్రణతిర్భువి
క్రియతే యత్ర తద్దండప్రణామాంచితముచ్యతే.

సమపాదాంచిత కరణాచరణాంతమున ఎగిరి భూమిపై పడు పుడు దండమువలె ప్రణామ మొనరించువిధమున నున్నచో నది దండప్రణామాంచితము. ప్రణామ మొనరించుటకై దండకారముగా భూమిపై పడుట లోకప్రసిద్ధము. సాష్టాంగ దండప్రణామ మను వ్యవహార మున్నది.

౯. లంకాదాహాంచితం

అంచితం రచయన్ అంగం ప్రత్యాపృత్య పరాజ్ఞాః
యత్రాసీత మహీప్రృషే భజన్నుత్కటికాసనం
లంకాదాహాంచితం తత్ప్రదన్యైరుక్తా మురోంచితం.

దేహమును అంచిత కరణాను కూలముగా నొనరించి ప్రత్యావర్తన మొనరించి వెనుకకు తిరిగి పరాజ్ఞుభుడుగా నుండి భూతలము నందు ఉత్కటి కాసనమున నుండవలెను. ఉత్కటిక - గొంతు కూర్చొనుట. ఇట్టి విధానమునకు లంకాదాహాంచిత మని పేరు. తీనినే కొందరు ఉరోంచిత మని వ్యవహరించిరి. వీరెవరో తెలియదు.

౧౦. భ్రాంతపాదాంచితం

పాదమేకం పరిభ్రామ్య తత్ప్రృషేన సమాశ్రితః
జంఘామధ్యం ద్వితీయస్య రచయిత్వాంచితం మహీం

అలింగ్య స్కంధయుగ్మేన తతః కృతవివర్తనః

పదోల్లాలనయా తిష్ఠేత్తత్స్వ్యా ద్రాభంతపదాంచితం.

ఒకపాదము పరిభ్రమణము పొందుట, తస్మిన్మయమున జంఘా మధ్యము నాశ్రయించుట, రెండవ పాదమునకు అంచిత విధానమును రచించుట, స్కంధయుగ్మమున భూమి నాలింగము చేసికొనుట, ఆ విధానమునుండి మఱలి వివర్తన మొనరించి యదోల్లాసముతో నుండుట అనునవి యిందుండగా నిది భ్రాంకిపదాచితమును దేశీకరణ మయినది.

౧౧. అంగుష్ఠబంధాంచితం

అంగుల్యంగుష్ఠమధ్యాభ్యాం సంయుజోః పాదయోర్మిధః

కృత్వాంచితం విధీయేత్తాంగుష్ఠబంధాంచితాభిధం.

ఈ దేశీకరణ మంగుష్ఠబంధాంచిత నామమున నున్నది. కావున లక్షణ స్తోత్రములో “అంగుష్ఠబంధాభ్యాం” అని యుండునో! అనిపించుచున్నది. అంగుష్ఠాంగులుల బంధములతో కూడుకొనిన పాదముల కన్యోన్యము అంచిత విధాన మొనరించి అంగుష్ఠ బంధాంచిత కరణమును నిర్మింప దగును అని భావము నిందు గుర్తించునది.

౧౨. బలిబంధాంచితం

అంజలిం పృష్ఠతో బద్ధ్వా మధ్యనంతే యదోన్ముఖం

అంచితం రేచయేత్ప్రేక్షం బలిబంధాంచితం దదా

గజదంతేన పురతః కృత మేతత్పురే జగుః.

పృష్ఠభాగమున వెన్నెముక మధ్యభాగమున సుస్ముఖమగు నట్లుగా అంజలి కూర్చు అంచిత విధానమును రేచిత మొనరించునది.

అప్పుడది బలిబంధించితమను దేశీకరణ మగును. ఎదుటగా గజ దంతమను సంయుత హస్తమున నిది యాచరింపదగునని కొందరనిరి.

౧౩. అలగాంచితం

అలగాంతే కృతం వేగాదంచితం చాలగాంచితం.

ఇట్లుపై అలగకరణములు నిరూపితములు కానున్నవి. వానిలో అలగమనునది మొదటిది. దానిలక్షణ మచట స్పష్టమగును. ఉత్పత్తి నాచరించి యాకసముననె అవాఙ్ముఖుడై వివర్తన మొనరించి ఉత్కటాసన మాచరించిన నలగమగును. అట్టి యలగ కరణాంత మున వేగముగా సంచిత మొనరింపగా నది అలగాంచిత మను దేశీకరణ మగును.

౧౪. సమకర్తర్యంచితం

ఆదావంఘ్రీ సమాబద్ధ్యా స్వస్తికావంచితం యదా సంపద్యతే యదాప్యోక్తం సమకర్తరికాంచితం.

మొదట పాదములను సమముగా కూర్చవలెను. స్వస్తికము లగునట్లు సంచితముగా నుంచవలెను. ఇట్టిరీతి సంపన్నము కాగా నది సమకర్ణి కాంచితమను దేశీకరణ మయినది.

ఇప్పటి కీ విధముగా నీ దేశీవిధానమున అంచిత కరణ చతుర్ద శకము నిరూపిత మయినది. ఇట్లుపై అలగకరణ లక్షణములు నాలుగు నిరూపితము లగును.

అ ల గ ల క్ష ణం.

౧౫. అలగం

ఉత్పత్త్యావాఙ్మఖో వ్యోమ్ని వివృత్యాగ్రే పతన్భువి ఉత్కటాసనమాదధ్యాద్యత్రేదమలగం మతం.

ఇది అలగ మను దేశీకరణ లక్షణ మగును. ఇందు మొదట ఉష్ణుతి యుండవలెను. పిమ్మట ఆకాశమున నవాఙ్ముఖముగా నుండవలెను. తూర్పుదిశగా నుండి యాష్ణుతి నాచరించినచో నాకాశముననే అవాఙ్ముఖముగా తిరుగవలెను. అప్పుడచట అవాఙ్ముఖముగా నుండి వివర్తన నూచరించి యెదట భువిపై ఉత్కటాసన మాచరింపవలెను. ఉత్కటాసనము, ఉత్కటికాసనము ఉత్కటాసన మనునది స్థానవిశేషము. తృతీయాధ్యాయమున నిది నిరూపిత మయినది. నాట్యవేదము “స్థికాన్నీ నాంపమాగమః” అని దీని లక్షణ మున్నది. ఇది యుత్కటాసనమే కాని కొందరు తలచినట్లు కుక్కుటాసనము కాదు. ఉత్కటాసనము పితృసివాపజలతీర్షణమున ఆచమన విధానమున వినియుక్త మగుట యుద్ధమునకు తగిన యుపవేశములందుపయోగించుట నిరూపితము.

౧౬. కూర్మాలగం

కూర్మాలగం తదేవ స్యాదంతే కూర్మాసనం యది.

అలగ లక్షణమంతయు నిందున్నది. తుదకొక్క విశేషమున్నది. అంతమున కూర్మాసనమున్నచో కూర్మాలగ కరణమగును.

౧౭. ఊర్ధ్వాలగం

యదంతేఽస్యోర్ధ్వపాదభ్యాం స్థితిరూర్ధ్వాలగం భవేత్.

అంగలక్షణ మన్నిట సంక్రాంత మగును. అంగకరణ కరణాంతము సందూర్ధ్వపాదములతో స్థితి యున్నచో నూర్ధ్వాలగ కరణమగును. వెల్లకిలపడి పాదము లూర్ధ్వముగా స్థితి యుతములగు నట్లుగా కూర్పుట యిందలి రూపము.

౧౮. అంతరాలగం

ఉద్వాహితమురోబాధం జంఘాపాంతే చ మస్తకం

కుర్యాచ్చేదలగస్యాంతే తదాస్యాదంతరాలగం

అలగ లక్షణ మిందునన్నది. అలగాచరణాంతము నందు బాగుగా శీరము ఉద్వాహితమై జంఘాపాంతమున నుండ వలెను. వక్షము చిటపుగా నుండవలెను. అలగాంతమున నిట్లుండగా నది అంతరాలగ మగును. ఇట్లలగభేదములు నాలుగు లక్షితములయినవి. ఇక లోహాడీ కరణముల సప్తకమునకు లక్షణకథనము ప్రసక్తము.

లోహాడీ లక్షణము.

౧౯. లోహాడీ

ఉత్పత్త్య సమపాదస్తా తిర్యగావర్తితతికః

పరాజ్మఖః పతేద్యత్య లోహాడీ సా ప్యకీర్తితా

సమపాదము నందుండి యుత్పత్తి నాచరించి త్రికమును తిర్యగావర్తితము చేసి పరాజ్మఖుడుగా భూమిపై మఱల సమపాదమున నుండుచో లోహాడీయను దేశీకరణ మగును. లోహాడ్యంచిత కరణము నిరూపించునపుడు లోహాడీ స్వరూపమావశ్యక మయినది. అలగాంచిత కరణ నిరూపణమున అలగ స్వరూప మావశ్యక మయినది. కొన్నిస్థలములందు త్తరభాగ గతములు పూర్వభాగము లందపేక్షితము లగుచుండును. ముహూర్ముహూ రనుసంధానమున వానిని గుర్తింపవచ్చును. దేశీవిధానములలో గాని మార్గవిధానములలోగాని పరస్పరసంబంధముండుట యంతట ప్రసిద్ధముగ నె యున్నది.

౨౦. కర్తరిలోహాడీ

సైవ స్యాత్స్వస్తికాఘ్రిభ్యాం కృతా కర్తరిలోహాడీ

లోహాడీ కరణమునె స్వస్తికాఘ్రి విధానమున నాచరించిన కర్తరిలోహాడీ యగును. త్రికావర్తనమున పరాజ్మఖత్వమునను స్వస్తికపాదరీతి యుండుట యిందలి విశేషము.

౨౦. సమకర్తరిలోహడి

లోహత్యాద్యంతయోః పాదౌ సమే స్వస్తికతాం గతౌ

కృమాచ్చేన్నర్తకైః ప్రోక్తౌ సమకర్తరిలోహడి

లోహడి కరణము నందలి యాద్యంతములలో పాదములు సమములుగా నుండి స్వస్తికాకృతిని కృమముగా పొందునవి యయినచో నది సమకర్తరి లోహడి కరణమగును.

౨౧. బాహుబంధలోహడి

శుద్ధా యా లోహడి నైవ గజదంతేన సంయుతా

యదా వ్యక్తితా బాహుబంధాద్యా లోహడితతా

శుద్ధమయిన లోహడికరణము ఇతరములతో వ్యామిశ్రణము పొందని లోహడి. ఇందు గజదంతమును సంయుత మాస్తముతో సంయుతమై యున్నచో నప్పుడది బాహుబంధపదము పూర్వమున గల లోహడి బాహుబంధలోహడి యగును.

౨౨.

కాయస్య చక్రవద్భ్యాంత్యా తిర్యక్పైత్వార్వతః కృతా

లోహడి యది సా ప్రోక్తా నర్తకై శ్చిత్రలోహడి

దేహమునకు చక్రాకారముగా భ్రమణము కూర్పవలెను. అభ్రమణమున పార్శ్వభాగముగా తిర్యగ్రూపముగా లోహడి కూర్పవలెను. ఇట్లుగా నిది చిత్రలోహడి యగును. కాయభ్రమణము తిర్యగ్రూపము పార్శ్వ లోహడి చిత్రిత నాపాదించును. గావున నిది చిత్రలోహడి.

౨౩. ఏకపాదలోహడి

ఏకాంఘ్రిస్థానకే కాయః స్థాచ్చేదేకాంఘ్రిలోహడి

దేశము ఏ కాంప్రిస్థానకమున నుండగా లోహాడీవిధానముండు నేని యది ఏ కాంప్రిస్థానకమున నుండును. ఒక పాదము నందుండియొ యున్నది నాచరించుటలో విశిష్టత యున్నది.

౨౫. చతుర్ముఖలోహాడీ

లోహాడీ చేచ్చుతుర్దికం స్వాచ్ఛతుర్ముఖలోహాడీ

లోహాడీ విధానము నాలుగు దిక్కులందును నుండునేని చతుర్ముఖ లోహాడీ యగును. అవ్యవధానముగ నాల్గుదిక్కులందును లోహాడీ నాచరించుటలో రమ్యత యుండును.

ఇట్టిచట లోహాడీ లక్షణమునకు సంబంధించిన సప్తకము లక్షణముగా నిరూపిత మయినది.

ఇక దర్పనరణదులు మూడు నిరూపితములు కానున్నవి.

౨౬. దర్పనరణం

వైష్ణవస్థానకః పాదః త్యక్తః పార్శ్వముఖశ్చ యః

తత్పార్శ్వదిశి కాయస్య తిర్మకీస్వాచ్ఛక్రవర్త్యమః

యస్మిన్నంతే పరః పాదః త్యక్తః స్వస్థానమాచరేత్

తద్దర్పనరణం నామ నృత్యజ్ఞైః పరికీర్తితః

దీనిలో పాదము వైష్ణవస్థానకము నందుండుట శ్రీశ్రీముగా పార్శ్వముఖముగా నుండుటయు గావశ్యకము. ఆ వైష్ణవస్థానక దిశగా శరీరమునకు తిర్మగ్రూపముగా చక్రాకారమున భ్రమణ మావశ్యకము. ఇట్టి విధానము సమాప్తము కాగా తదంతము నందు ఇతరపాదము శ్రీశ్రీముగా నుండి స్వస్థానాచరణముతో నుండుటయు నావశ్యకము. ఇట్లావశ్యకముల నాచరింపగా సృశ్రిదులు దీనిని దర్పనరణ మను దేశీకరణ మగునని ప్రతిపాదించిరి.

౨౨. జలశయనం

తస్యాంతే జలశాయీవ శయానః స్యాన్మహితలే
యదా తదా సమామ్నాతం శయనం జలపూర్వకం

ఈ చెప్పిన దర్పసరణ కరణాచరణాంతమున జలమున శయనించిన నానివలె భూతలమున శయనించి యున్నచో నది జలపదము పూర్వమున గల శయనము జలశయన కరణ మగునని సమామ్నాతమయినది.

౨౩. నాగబంధః

విధాయ కరణం దర్పసరణం నాగబంధవత్
యత్రాసీత తదా ప్రోక్తం నాగబంధాభిధం బుధైః

దర్పసరణమును కరణమును నాగబంధము వలె నాచరించి యుండునేని యది నాగబంధ కరణమగు నని బుధులు నిరూపించిరి. ఇట్లు దర్పసరణాది త్రికము నిరూపితమయినది.

ఇక కపాలస్పర్శనాది చతుష్కమును నిరూపింపవలెను.

క పాల స్పర్శ నా దు లు.

౨౪. కపాలస్పర్శనం

కపాలస్పర్శమాహస్తత్కురుతే యత్ర సర్తకః
లోహాడీమలగం బద్ధ్యా స్పృశేన్మూర్ధ్నా మహీం మనాక్
కపాలచూర్ణమిత్యుక్తం యదన్యైస్తన్న శోభనం

సర్తకుడు ఇదివరలో నిరూపించిన లోహాడి నాచరించి అలగమును కూర్చి శిరముతో భూమిని కొంతగా స్పృశించునేని యది కపాల స్పర్శన మను కరణ మగును. అలగమున తొదకు సమపదస్థితి యున్నది. లోహాడిలో సంతమున పరాఙ్ముఖముగా పాతమున్నది. ఇందు కపాలమున మహీస్పర్శనమున్నది. కావున కపాలస్పర్శన

కేరణ మయినది. ఈ కరణమునకు కొందరు కపాలచూర్ణము అను నామవ్యవహార మభిమాసించిరి. అది మాకు యుక్తముగ తోచదు.

౩౦. వ్యంకోలం

కపాలస్పర్శనం యత్య కుర్వన్నలగసంభవం

అంతరాలగవాం స్తిష్ఠేత్ వ్యంకోలం తదుదీరితం

నతప్పష్టాభిధానం తు కేచిదేతత్ప్రచక్షతే

అలగకరణ సంభవ మయిన కపాలస్పర్శన కరణ మొన రించుచు అంతరాలమున అలగమున్న విధానమున నున్నచో నది వ్యంకోల కరణ మగును. దీనిని కొందరు నతప్పష్ట మను నామమున పలుకుదురు. ఇది వ్యంకోలమనుట యుక్తము.

౩౧. సూచ్యంతం

ఆహుర్విషమఖండాది సూచీనాం చాత్య కేచన

యన్య యన్య విరామే తు సూచీం రచ్యేత కించన

తత్తత్సూచ్యంతమిత్యుక్తం కరణం నృత్యకోవిదైః

ఆయా కరణము లొనరించిన పిమ్మట సూచీరచన మొన రించినచో నది సూచ్యంత మగు నని నృత్యకోవిదు లనిరి. సూచి తుంతమున నుండుటచే నిది సూచ్యంతము. ఈ యధ్యాయ ప్రారం భము నుండి సూచించిన దేశస్థానకములలో సహసూచి విషమ సూచి ఖండసూచి యను మూడు సూచివిధానము లున్నవి. ఆ సూచీవిశేషముల లోని యేదేని సూచి యిచట ప్రయుక్తము కావచ్చు నని కొందరు తలచిరి. అంగికాభినయములలో సూచీపద మున గ్రహింపదగినవి యనేకములు కలవు. సూచీనామమున దేశీ చారియు కలదు. అందుననే కొందరు విషమ ఖండాది సూచీ విశేష ములలో నొకటి పరిగ్రహ్యమని భావించిరిని జాయన యనెను.

ఈ లక్షణము నందలి త్పరితము భరత కోశాధారమున పూరితమయినది.

౩౨. మత్స్యకరణం

కస్యాపికరణస్యాన్త ఉత్తానః శయితః క్షితౌ

నితంబోన్నమనా నృధ్యాం యస్మిన్నావర్త్య వామతః

....

తన్మత్స్యకరణం పోక్తం మత్స్య వత్పరివర్తనాత్

ఏదేని కరణాచరణాంతము నందు నర్తకుడు ఉత్తానముగా వెల్లకిలగా శయనించిన వాడై నితంబోన్నమన మొనరించి మధ్యమును వామభాగమునకు ఆవర్తింపజేయునది. జలమున సంచరించు మత్స్యమువలె మజ్జనోన్నజ్జనములు సమనోన్నమనములు మునుగుటలు తేలుటలు నితంబోన్నమన మధ్యావర్తనముల వలన స్ఫుటములగు నట్లానరించినచో నిది మత్స్యకరణ మగును. మత్స్యమువలె పరివర్తనమున్నందున నిది మత్స్యకరణ మయినది.

ఇప్పటికి మొదట నుపక్రమోద్దేశమున నిరూపితములయిన దాగ్రతింశత్కరణములు ఇట్లు సలక్షణముగా నిరూపితము లయినవి.

దేశీవిధానమున భ్రమరీభేదములు కలవు. వానినిచట నిరూపింపవలసి యున్నది. దేశీభ్రమరీ విశేషములు పదమూ డిచట నిర్దిష్టము లగును. మధ్యలో కొంత గ్రంథపాతమున్నది. సర్వభ్రమరీ లక్షణ నిరూపణాంతరము కేవల సంకీర్ణరూపమున భ్రమరీభేదకథనము తత్ప్రస్తారము నిరూపిత మగును. ఈ ప్రస్తార విశేషము లిందు లేవు. వానిని గ్రంథకర్త గ్రంథాంతరమున సవిశేషముగా ప్రతిపాదించి దలచెను.

భ్రమరీ లక్షణం.

పదై రంతర్పహిశ్చత్య తిరిపా తాలగోచితైః
విద్యుచ్ఛక్తి శిరో హస్త కుంచితాంగైర్విశేషితాః
త్రయోదశ భ్రమర్యః స్యుస్తాసాం లక్షణమచ్యుతే

భ్రమరీవిశేషములు పదమూడు కలవు. వాని లక్షణ మిచట నిరూపిత మగును. అంతిరాది పదములతో విద్యుదాదిపదములతో విశేషితము లయిన భ్రమరులు ఆయా పదములతో గూడుకొనిన భ్రమరులు అని ఉక్తిచమత్కారమున భ్రమరీ సంకేతమును కర్త యిందు సూచించెను. వాని నామముల సీవిధముగా గుర్తించునది.

అంతర్భ్రమరి — బాహ్యభ్రమరి
ఛత్రభ్రమరి — తిరిశ్రభ్రమరి
ఓతభ్రమరి — అలగభ్రమరి
ఉచితభ్రమరి — విద్యుద్రభ్రమరి
చక్రభ్రమరి — శిరోభ్రమరి
హస్తభ్రమరి — కుంచితభ్రమరి
అంగభ్రమరి —

అంతర్భ్రమరీ   ౨. బాహ్యభ్రమరీ

సముత్తిష్ఠేన పాదేన భుజంగత్యాసితాంఘ్రివత్
వామేన దక్షిణావర్తనామావర్తనరేణ చ
శరీరం బ్రామ్యతే వేగాన్న చ భ్రాంత్యా పరస్య యత్
అంతర్భ్రమరికాభ్యేయం అస్యా ఏవ విపశ్యయాత్
బాహ్యభ్రమరికా పోక్తా విశేషః కింత్యయం పునః
స్థిజాం ద్రుతపాక్ష్యేయం ద్విగుణేనాంఘ్రిణా భ్రమః

యా ప్రదక్షితో బ్రాంతిరప్రదక్షితశ్చ యా

తామంతర్భ్రమరీం బాహ్యభ్రమరీం చ పరే విదుః

ఈ శ్లోకములలో అంతర్భ్రమరి బాహ్యభ్రమరి అను రెండు భ్రమరీ విశేషముల స్వరూప లక్షణ మున్నది. అం దంతర్భ్రమరీ స్వరూప మీ విధముగా నున్నది. భుజంగత్రాసితము నందువలె పాదమును ముందుగా సముత్క్లిష మొనరింపవలెను. దక్షిణ వర్త వామావర్తపరమగునట్లు వామపాదము ననుసంధానింప వలెను. వేగముగా శరీరమును భ్రమింపజేయ వలెను. ఇందు పరపాదమునకు భ్రాంతియుండదు. వామపాదావర్తనము శరీరభ్రమణము ననుసరించి జరిగిన విధమున నున్నచో నిది అంతర్భ్రమరిక అను భ్రమరీ విశేష మగును.

ఈ అంతర్భ్రమరీ విపర్యయమున్నచో బాహ్యభ్రమరి యగును. భుజంగత్రాసితాంఘ్రివలె దక్షిణ పాదముండుట దక్షా వర్తవామావర్తమున నుండుట, శరీరము వేగముగా భ్రమణము పొందుట యుండగా బాహ్యభ్రమరిక యగునని భావము. కాని కొంతవిశేష మిందున్నది. ఈ విశేషసూచనమునకై యిందున్న అను వాక్యము అందలి పదముల యన్వయము సంగతముగా భాసించుట లేదు. అయినను భావార్థము నిట్లు భావింప వచ్చును.

దక్షిణపాదమున నిలఁడి వామపాదమును కుంచిత మొనరించి వామావర్తముగా నంచరించునది. సవ్యేతర పాదమున నుండి సవ్యాంఘ్రి కుంచన మాచరించి సవ్యావర్తముగా నంచరించునది. సవ్యావర్తమనుట ప్రదక్షిణముగా నని భావము. భరతకొశ సంగ్రహీతమయిన బాహ్యభ్రమరీ స్వరూప మిట్లున్నది. సర్వార్థము గుర్తించిన జాయనేనాపతి “ప్రదక్షిణశో బ్రాంతిః అప్రదక్షిణతశ్చ”

అని సూచించెను. ఇట్టిదిది బాహ్యభ్రమరి. బాహ్యభ్రమరిలో ద్రుతపార్షియగు పిఱుదు భాగమునకు రెట్టింపుగా పాదమునకు భ్రమణ ముండుటయు జాయపతికి సమ్యక్తమనిపించును.

3. చత్రభ్రమరీ

విష్ణుకాంతనదుత్తిప్య వామాంఘ్రిః కుంచితః పునః
పతనోత్పతనైరనైః పాదాన్య భ్రమణం జనాత్
యత్రాప్యదక్షిణం కుర్యాత్సా చత్రభ్రమరీ మతా

ఈ కరణమున నీ రూపమున్నది. విష్ణుకాంతమను కరణములో వలె ఉత్తేప మొనరించిన పిమ్మట వామాంఘ్రి కుంచిత మొనర్పవలెను. పతనోత్పతనములతో గూడుకొనునది కావలెను. అన్య పాదము వేగమున భ్రమణము పొందవలెను. ప్రదక్షిణముగా సంచారము కూర్పవలెను. అప్పుడది చత్రభ్రమరి యను భ్రమరీ విశేష మగును

4. తిరిపభ్రమరీ

కుంచితం పాదముత్తిప్య పార్శ్వేనాక్షిప్య పృష్ఠతః
అన్యాంఘ్రిః స్వస్తికం కృత్వా శరీరం భ్రామయేద్యదా
తిర్యక్చేద్దండపక్షభ్యాం యదా స్యాత్స్వస్తికచ్యుతిః
తిరిపభ్రమరీత్యేషాం తదా తదెర్నిగద్యతే
ఉత్పత్య ఘటయిత్వాపి జానునోః స్వస్తికం భవేత్
పూర్వవద్యత్య సా ప్రోక్తా తిరిపభ్రమరీ పునః

కుంచితమగు పాదమును ఉత్తేపించి, పృష్ఠభాగముగా పార్శ్వమున నాక్షిప్త మొనరించి అన్యపాదమునకు స్వస్తికమును సంపాదించి, శరీరమును భ్రమింపజేయవలెను. తిర్యక్కుగానున్న దంత

పక్షహస్తములచే స్వస్తికవిద్యుతి కావించునది. అప్పుడది తిరిప భ్రమరి యగునని దేశీవిధానవిదు లనిరి. ఈ భ్రమరీ విధానమున వేరొక భావమును గలదు. ఉత్పృతి నాచరించి జానువులకు స్వస్తిక మాచరించి భ్రమణ ముచుననునది. అప్పుడు నిది తిరిపభ్రమరి యగును.

ఈ తిరిపభ్రమరి నిరూపణానంతరము మొదటి యుద్దేశాను సారమున ఓతభ్రమరి నిరూపింప వలసి యున్నది. కాని దాని లక్షణ మిచట లేదు. త్రుటికమైనది. వేమభూపాలుని సంగీత చింతామణితో ఓతాభ్రమరీ లక్షణ మీవిధముగా నున్నది. అది ప్రకృతమున భావనీయము.

౫. ఓతాభ్రమరీ

కృతోత్పృతిర్వామపాదతలేన త ముహుర్ముహః
తాదయన్దక్షిణస్యోరుం యత్య ఛామ్యేత్ప్రదక్షిణం
ఓతా భ్రమరికా సేయా నృత్యవిద్భిరుదాహృతా

ప్రథమముగా నుత్పృతి నాచరించి వామపాద తలమున ముహుర్ముహః దక్షిణోరుభాగమును తాడన మాచరించుచు ప్రదక్షిణముగా పరిభ్రమణ మాచరించినచో నది ఓతాభ్రమరిక యందునని నృత్యవిదు లుదాహరించిరి.

అలగ భ్రమరీ

నమనోన్నమనైః పూర్వకాయస్య క్షితిమస్పృశన్
దక్షిణం పృష్ఠతం పాదం ముహః కుర్వన్ ద్రుతం భ్రమన్
తిరశ్చీనో భవేద్యతి సాలగభ్రమరీ మతా

భూమిని స్పృశింపకుండగనే పూర్వకాయమునకు సంబంధించిన నమనోన్నమనములతో నుండుటయు, దక్షిణపాదమును మఱలమఱల

ప్రసృత మొనరించుటయు, వేగముగా భ్రమణ మాచరించుటయు, తిరశ్చీనముగా నుండుటయు అలగభ్రమరీ స్వరూపము. కొందరిట్లును భావించిరి. వైష్ణవస్థానమున నుండి వామపాదమున భూమిపై నుండి పాదమును ప్రసారిత మొనర్చి భూమి న స్పృశింప కుండగనే పాదమును భ్రమింప జేయుచు, ఊర్ధ్వకాయమున తిరశ్చీనుడై సమనోన్నమనము లాచరించుచున్నచో నలగభ్రమరి యగును. అని పూర్వ వశ్చాక్రియాభేదము కాని అదియు నిదియు నేకవిధమే.

2. ఉచిత భ్రమరీ

విశాఖస్థానకే తిష్ఠన్ తిర్యక్స్థిల్లాలనైః సమైః

యుగపద్మంధపక్షాభ్యాం వామహస్తేన కుం చిజన్

ముహూః పృథక్పిణం కుర్వన్ భురితం త్వరితం యదా

మండలేన పరిభ్రామ్యేదుచితభ్రమరీ తదా

విశాఖ స్థానకమున నుండుట, తిర్యగ్రూపమున హస్తములను పద్మపక్షములనుగా నుంచుట, ఆ హస్తములను సమోల్లాలనములతో నుండునట్లుచరించుట, వామహస్తమున భూమిని స్పృశించుట ముహూః ప్రదక్షిణ మొనరించుట ఛురితముగా త్వరితముగా మండలాకారమున పరిభ్రమించుట అనునవి యుండుచో ఉచిత భ్రమరి యగును. సమపాదమున నుండి శరీరమునకు భ్రమణము సంపాదించినను ఉచితభ్రమరి యగునని కొందరనిరి. అంతకన్న నిది రమ్యముగా నుండును.

౩. విద్యుద్భ్రమరీ

విద్యుద్భ్రాంతాం ముహూః కుర్వన్ దక్షిణేనాంఘ్రిణా యదా

పృథక్పిణం పరిభ్రామ్యేత్త్యా విద్యుద్భ్రమరీ భవేత్

దక్షిణపాదమున విద్యుద్భ్రాంత కరణము ముహూః ఆచరించుచు ప్రదక్షిణ విధానమున పరిభ్రమించినచో విద్యుద్భ్రమరీ

యగును. చతుర్థాధ్యాయములో నిరూపించిన కరణములకు ఇందలి దేశీవిధానములకు సంబంధ ముండుట స్పష్టమై యున్నను విద్యుద్బాంధ్యాది పదములను నిరూపించుట వలన నింకను విశదమగుచున్నది.

భృమరుల ఉపక్రమములో నామసంకేతము ప్రదర్శించిన విధమున విద్యుద్భ్రమరి యనంతరము హస్తభృమరి పూర్వము చక్రభృమరి శిరోభ్రమరి అను రెండు భ్రమరుల లక్షణము నిరూపింపవలసి యున్నది. కాని యా భాగము గ్రంథమున త్రితిమయినది. అయినను తద్భావగ్రహణమున కుపాయము కలదు. వేమ భూపాల లక్షణ మిట్లుకలదు.

౯. చక్రభ్రమరీ

స్థానకే ఖండసూచ్యాభ్యే హేమస్యాగ్రతలేన తు

మహీతలమవష్టభ్య దక్షిణం చరణం పునః

చక్రవద్భ్రమయేద్యత్ర సా చక్రభ్రమరీ మతా

ఖండసూచి యను స్థానకము నందుండి వామపాదముయొక్క అగ్రతలమున భూతలము నణచిపెట్టి దక్షిణచరణమును చక్రమువలె భ్రమింపజేసినచో నది చక్రభ్రమరి యగును. భూమిపై నున్న పాదము నాకర్షించుచు త్రిపతాక హస్తమును వహించుచు చక్రాకారమున భ్రమించుట చక్రభ్రమరి యగునని కొందరు భావించిరి. ఈ భ్రమరీ లక్షణ భాగములో నీ గ్రంథమున “యత్రనైవం సక్మత్సక్మత్” అని యొక్క పాదమున్నది.

౧౦. శిరోభ్రమరీ

మస్తకేన మహీభాగే స్థిత్యాద చరణద్వయం

క్షుద్ధీకృత్య యదా తిర్యక్ పరిభ్రమణమాచరేత్

తదా శిరోభ్రమరికా కథితా సృతకోవిదైః

ఇదియు వేమ నిరూపిత లక్షణమే. భూభాగమున శిరమును మోపియుండి రెండు పాదములను ఊర్ధ్వముగా నొనర్చి తిర్యక్పతి భ్రమణ మాచరించినచో నప్పుడు శిరోభ్రమరి యగునని నృత్త కోవిదులనిరి. ఈ లక్షణ నిరూపణమున నీ గ్రంథములో “శిరో భ్రమరికా మతా” అని మాత్రము లభించినది.

“శిరస్సైవభువవిస్థితోర్ద్ధ్వీకృతౌ చరణే దధత్
పరిభ్రమతి యత్ర త్రిః సా శిరోభ్రమరీ మతా”

అని సంగీత రత్నాకరము నందలి లక్షణము భావమంతయు సమానము. శిరముంచి పాదములు సాచి మూడు పర్యాయములు పరిభ్రమించుట మాత్రమే యిందు విశేషము. శిష్టముగా నుండి కేవలశిరమును భ్రమింప జేయుట కరయుగమును కేగముగా పరి భ్రమింపజేయుటయున్నను శిరోభ్రమరి యగునని కొందరుభావించిరి.

౧౧. హస్తభ్రమరీ

....

వామహస్తతలేనోద్వ్యం తిష్ఠన్ వ్యోమముఖకృతుః

అపసవ్యం భ్రమేద్యత్ర సా హస్తభ్రమరీ భవేత్

ఉద్దేశానుసారముగా నిది హస్తభ్రమరీ లక్షణము. ఇందు మొదటి భాగము కొంత త్రిుటితనుయినది. ఇందు “వ్యోమముఖ కృతుః” అని యున్నది. అది దిక్కుఖ క్రమార్థకము కావచ్చును. శార్ఙ్గదేవాదులు కొందరు “దిగ్భ్రమతి” నిర్దేశించిరి. ఇది యా దిగ్భ్రమరియే యగునో? వేమభూపాలుడు నిరూపించిన దిగ్భ్రమరీ లక్షణ మీ విగ్రహముగా నున్నది.

క్రమాదాశాను సర్వాను కరావష్టద్ధిభూతలః

బ్రామయంశ్చాసకృత్తిష్ఠేద్యది దిగ్భ్రమరీ తు సా

భూతలమున కరతలములచే పూనికపూని [కరావష్టభ భూత
లుడై యనుట] సర్వదిక్కులందును సంచరించుచు అసకృత్ మాటి
మాటికి భ్రమణ మొనరించునేని యది దిగ్భ్రమరి యగును. ఇట్టి
భావార్థముతో జాయపతి చెప్పిన హస్తభ్రమరిని భావింపవచ్చును.

వామహస్త తలమున భూతలమున మోపియుండి వ్యోమ
ముఖముగా క్రమరీతి కలిగి అపసవ్యముగా భ్రమణ మొనరించునేని
యది హస్తభ్రమరి యగును అని జాయన లక్షణ భావము.

౧౨. కుంచిత భ్రమరీ

చిత్రభ్రమరికాం కుర్యాద్భుజంగత్రాసితాంఘ్రిణా

యదా విద్భిన్నమాఖ్యాతా కుంచితభ్రమరీ తదా

భుజంగత్రాసిత పాదమున చిత్రభ్రమరికను ఆచరింప వలెను.
అప్పుడది కుంచిత భ్రమరి యగునని సృత దేశీవిధాన విదులనిరి.
నాట్యపరిభాషలో చిత్రపదమున కనేకార్థములు కలవు. గతి తిర్య
జ్ముఖము కురము త్రిపతాకముగా నున్నచో చిత్రమగును. పాద
భ్రమణము మధ్యభ్రమణము హస్తభ్రమణము నున్న చిత్రవ్యవ
హారము కల్గును. ఇట్టి చిత్రరీత్యనుసంధానమున చిత్రభ్రమరికను
కూర్చినచో కుంచిత భ్రమరి యగును.

కొంద రీవిధముగా కుంచిత భ్రమరిని సంకేతించిరి. జాను
నికుంచన మొనరించి భ్రమణము కూర్చినచో కుంచిత భ్రమరి
యగును. కొందరిట్లనిరి. భుజంగత్రాసిత పాదము కూర్చి, చరణమున
కప్రదక్షిణముగా నమనోన్నమనములుకూర్చి శరీరమును భ్రమణము
పొందునట్లు చేసినచో కుంచిత భ్రమరి యగును. అవి ఇట్టి భావము
లందే స్ఫురించుటకు జాయపతి కుంచితభ్రమరి లక్షణ మిట్లు
నిరూపించెను.

౧౩. అంగభ్రమరీ

సమపాదే స్థితః స్థానే మధ్యస్య వలనాద్భృశం
పటతో భ్యామయేత్తూరం పూర్వకాయం కరౌ దధత్
ప్రయోగవశగౌ దండపక్షాభ్యావవ్యవస్థితౌ
యస్యామభిహితా తద్దైరంగభ్రమరికేతి సా

సమపాద స్థానమున నుండి మధ్యమున కధికముగా వలనము కూర్చవలెను. పూర్వకాయమును వేగముగా నంతట భ్రమింప జేయ వలెను. ప్రయోగవశములు నవ్యవస్థితము లయిన దంతపక్షములను హస్తములను ధరింపవలెను. అప్పుడు దానిని అంగభ్రమరిక యందురు.

ఇట్లే విధముగా నిచట పదమూడు భ్రమరీ విశేషములు నిరూపితము లయినవి. ఇటుపై కేవలములు సంకీర్ణములను విభాగమున భ్రమరీ భేదములు నిరూపించుట యావశ్యకము.

చక్రాంగౌతా శిరోహస్త తిరిప చ్చత్ర కుంచితైః
భవంతుకపపదై రష్ట్రభ్రమర్యః కేవలా ఇమే
అస్తర్పాహ్యలగై ర్విద్యుదుచితాభ్యాం చ సంయుతాః
కేవలా గుణితాశ్చ స్యురన్యాసాం సంకరాన్మిధః
పంచానాం వా చతన్యాణాం మిత్రాణాముభయౌరవి
భ్రమర్యస్సంభవంత్యన్యాః క్రమవ్యుక్తౌమ భేదతః
శతాని సప్తషష్ఠిశ్చ ఐదిత్యం చతురైః కృతాః
అంతర్పాహ్యలగై ర్యుక్తైస్తద్వద్పాహ్యంతరాలగాః
తథాంతరాలగా బాహ్య అలగాంతర్పహిర్గతాః

బాహ్యంతరాలగాత్మైవమలగా బాహ్యకాంతరాః
 క్రమవృత్క్రమతత్త్వైవ తిస్రః షష్టవతేః పరాః
 భ్రమర్యస్తద్వదన్యాశ్చ కల్పనీయాః పథామునా
 ఏతాసామపి విజ్ఞేయః ప్రస్తారః కూటతానవత్
 సచాస్తాఖిః స్ఫుటం గీతరత్నావల్యాం ప్రపంచితః

చక్ర, అంక, ఓతా, శిరో, మాస్త, తిరిప, ఛత్ర, కుంచితము
 లను నుపపదములతో గూడుకొనిన ఎనిమిది భ్రమరులు కేవల
 రూపములు. ఈ కేవల భ్రమరులు అంతర్భూయరి బాహ్యభృమరి
 అలగభృమరి అనువానితో విద్యుద్భ్రమరి ఉచితభృమరులతో
 సంయుతములై ఇతరముల పరస్పరసాంకర్యము వలన గుణితములు
 కాగా క్రమభేదమున వ్యుత్క్రమభేదమున నితరములగు భృమరు
 లనేకములు సంభవించును. కేవల భేదములకు మిశ్రభేదములకు
 అంతర్భ్రమర్యాదు లయిందింటితో సంబంధ ముండుటయు నాల్గింటితో
 సంబంధముండుటయు త్రికముతో సంబంధముండుట ద్వికముతో
 నుండుట యను విశేషమున ననేకాన్యభేదములు కలుగును. చతుర
 సమ్మిశ్రణమున గలుగు నీ విచిత్రవిశేషములు “శతాని సప్తషష్టిశ్చ”

ఈచతుర విచిత్ర సమ్మిశ్రణము ఇట్లుండును.

౧ అంతర్బాహ్యలగ సంయోగము.

౨ బాహ్యంతరాలగ సంయోగము.

౩ అంతరాలగ బాహ్య సంయోగము.

౪ అలగాంతర్బాహ్య సంయోగము.

౫ బాహ్యంతరాలగ సంయోగము.

౬ అలగ బాహ్యకాంతర సంయోగము.

ఇట్టి వాని క్రమ సంబంధమునను పుష్కలము సంబంధమునను భ్రమరులనేకములు కలుగుటను ఈ నిరూపించిన మార్గానుసారమున నభ్యాసించి నిశ్చయించుట యుక్తము. ఏనికిని కూటతానమునకు వలె కలుగు ప్రస్తారము తెలియదగినది. ఈ విశేష విధినంతను మేము గీతరత్నావలి అను గ్రంథమున సవిశేషముగా నిరూపించితిమి.

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ
గజసాధనిక శ్రీ జాయసేనాపతి
విరచిత స్మృత్యరత్నావల్యాం
దేశీస్థానక కరణ భ్రమరీలక్షణం నామ
పంచమాధ్యాయః

ఆంధ్రభోజ, సాహితీవల్లభ
శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజ
భావసాధక శ్రీ మాధవరామకర్మ
విరచిత సాహితీవల్లభాఖ్యవాక్య
దేశీస్థానక కరణ భ్రమరీలక్షణం
పంచమాధ్యాయము

శ్రీ

శ్రీ జాయ సేనాపతి విరచిత

నృత్త రత్నావళి

షష్ఠాధ్యాయః

పంచమాధ్యాయారంభమున నిరూపించిన విధమున నిందును దేశీరీతులు ప్రతిపాదితము లగును. మతంగోక్త ప్రకారమున షోడశ దేశీపాదములు, అష్టావింశతి ౨౮ పాటమణులు, భౌమములయిన దేశీచారులు, ఆకాశగతములయిన దేశీచారులు, దేశీలాస్యంగములు, గతిభేదములు, భేదాంతరములు ఈ షష్ఠాధ్యాయమున నిరూపితము లగును. గతు లనంతము లనియు ప్రతిపాదిత మగును.

దేశీపాదాః

మతంగేనోదితాన్ దేశీనృత్త శోభా విధాయినః

పాదాన్ షోడశ సంఖ్యాకాన్కధయామోఽదునా వయా

మతంగోక్తము లయిన దేశీపాదములు పదునారుకలవు. అవి యన్నియు దేశీనృత్తమున శోభావిధాయకములు. వానినిప్పుడిచట మేము నిరూపింతుమని యాప్రకటనచనము. ఇవియు గణపతిదేవ సమకాలమున లోకమునందు వ్యాపించి యున్నవనియే భావము. దేశీవిధానముల జెప్పటలో కేవలము స్వాత్మప్రత్యయమును మాత్రమే జాయ సేనాపతి యాధారముగ గైకొనుటలేదు. ఇట్టివి లోకామోదము పొందియుండుటయ నాక నాట్యవిదుల భావసంవాదము పొందినవె యని సూచించుట కిది సహకారి యగును. ఇట్టి నాట్య

విత్సంపాద సంపత్తిసి జాయసేనావతి యంతట సూచించుచునె
యున్నాడు. జాయన ప్రాక్కాలమున సమకాలమున అనంతరకాల
మున నివి యిట్టివి ప్రవలితములుగనె యున్నవని నాట్యసాహిత్య
గ్రంథములు సూచించుచున్నవి.

మతంగోక్తము లయిన దేశీపాదముల నామము లీ విధమున
నున్నవి.

సరికా స్వస్తికోల్లాలో స్ఫురికార్ధపురా తధా
పురాటీ వేష్టనోద్వేష్టే ఖత్తార్ధస్థలితాదిధా
ప్రావృతః పృష్ఠతః క్షేపో లతాక్షేపో నికుట్టకః
సమస్థలితకోత్తేప ఇత్యేషాం లక్ష్య కధ్యతే

సరికాదులు దేశీపాదములు. వీనిని కొందరు దేశీచారీ విశేష
ములలో భావించిరి. ఇవి పాదములనుటయే జాయన సమ్మతము.

సరిక	-	స్వస్తిక	-	ఉల్లాల	-	స్ఫురిక
అర్ధపురాటీ	-	పురాటికా	-	వేష్టన	-	ఉద్వేష్టనం
ఖత్తా	-	అర్ధస్థలితికా	-	ప్రావృతం	-	పృష్ఠోత్తేప
లతాక్షేప	-	నికుట్టక	-	సమస్థలిత	-	ఉత్తేప

వీని లక్షణము లీవిధమున నున్నవి.

౧. సరికా

పురస్సరో ద్వయోరేకః పాదశ్చేత్సరికా మతా

రెండు పాదములలో నొకపాదము పురస్సరముగా నున్నచో
సరిక యను దేశీపాద మగును. “పాదస్యైకస్యసరిణాత్సరికా”
అని వేమాదుల లక్షణము.

౨. స్వస్తికః

స్వస్తికః స్వస్తికాకారధారిణీః పాదయోగ్యతః

రెండు పాదములగు స్వస్తికార ధారణముండునేని స్వస్తిక మను దేశీపాద మగును. పాదములు స్వస్తికీకృతములై కుట్టనమున నున్నచో స్వస్తికపాదమని కొందరి భావము. పాదపాటము బాహువు హస్తము హస్తపాటము గతి పాదమణి చాలకము భ్రమరి కరణము మండలము దేశీస్థానము రేచితము అంగహారము వర్తనము ఆశ్లేషము ఉద్వర్తనము మొదలగునవి స్వస్తికపదములతో గూడినవి యీ సృతశాస్త్రమున గోచరించును. వాని నాయాస్థల భేదానుసారమున లక్షణ విశేషములతో గుర్తింపవలసి యున్నది.

3. ఉల్లాల:

ఉల్లాసనం కృమేజాంఘ్రిః యత్యల్లాలః స

ఈ ఉల్లాలము ఉల్లోలమనియు నున్నది. రెండు పాదములకు క్రమముగా ఉల్లసనమున్నచో ఉల్లాలమను దేశీపాద మగును. ఆకాశమున క్రమముగా పాదముల కుల్లాలనమున్నచో నల్లాల మగునని కొందరి భావము. అన్యుల భావములని యనుటయగాని యిందేయవియు ప్రయోగానుగతములై భాసించుట గుర్తించునది.

4. స్ఫురిక

పద్భ్యామంగులిపృష్ఠేన పార్శ్వయోః పృష్ఠతోఽగృతః

గతిర్యత్య స్థితిర్వా స్యాత్తాం విదుఃస్ఫురికాం బుధాః

సమపాదములతో పురోభాగమునకు సరణ ముండుట స్ఫురిక యగునని కొందరి భావము. అంతకన్న జాయన లక్షణమున విశేషము రంజనము కలదు. అంగులి పృష్ఠములతో పార్శ్వభాగము లకు పృష్ఠభాగమునకు అగ్రభాగమునకు గతి యుండునేని అధవా స్థితియేని యుండునేని స్ఫురిక యను దేశీపాదమగునని బుధులందురు. ఇది జాయన భావము.

౫. అర్ధపురాటీ

యదోద్వృత్తేన పాదేన నికుట్టేన నికుట్ట్యతే

ఉద్వృత్తశ్చరణోఽన్యోర్ధపురాటీ సాభిధీయతే

భూమియందున్న ఉద్వృత్తము నికట్టితముగా నున్న పాదము ఉద్వృత్తముగానున్న అస్యపాదమును నికట్టిత మొనరించినచో నది అర్ధపురాటిక యను దేశీపాద మగునని నృత్తవిదు లందురు.

౬. పురాటికా

నికుట్టనం మిధః పద్భ్యాముద్వృత్తాభ్యాం పురాటికా

ఉద్వృత్తములయిన రెండు పాదములతో వరస్పరము నికుట్టన మున్నచో పురాటిక యను దేశీపాద మగును. ఉద్వృత్తములగు పాదములకు మిధస్తాడన ముండుట యని భావము.

౭. వేష్టనం

వేష్టనం తద్వదన్యన్య పదై నైకేన వేష్టనం

ఒక పాదముతో స్థితితో నున్న పాదమునకు వేష్టనము సంపాదించుట వేష్టన మను దేశీపాదకర్మ వేష్టనము చుట్టుకొనుట. ఒక పాదమున వేరొక పాదము చుట్టుట.

౮. ఉద్వేష్టనం

పశ్చాద్గతేన తేనైవ పాదేనోద్వేష్టనం పునః

వెనుకగా ప్రసరించిన పాదముచే యథాస్థిత పాదమునకు ఉద్వేష్టనము కూర్చినచో నది యుద్వేష్టనమను దేశీపాదమగును.

౯. ఖత్తా

తాడనం చరణాగ్రేణ భవః ఖత్తాభిధీయతే

చుణ్ణాగ్రమున ధరణీఘాతమున్నచో భూతాడనమున్నచో నది ఖుత్తాయను దేశీపాద మయినది. ఖుత్తాది పదముల ఉత్పత్తి ప్యుత్పత్తులను విశదపఱచు నాట్యకోశ మావశ్యక మనిపించును.

౧౦. అర్ధస్థలితికా

అర్ధస్థలితికా తిర్యగేకాంఘ్రేః స్థలనం స్మృతా

ఒక్కపాదమునకు అడ్డముగా స్థలముండుట అర్ధస్థలితిక యన దేశీపాదమందురు. వ్యవహారములో దీనిని అడ్డస్థలితిక అందురు.

౧౧. ప్రావృతం

లీలాంగలతా యత్య వలితా చరణం భవేత్

ఉద్వృత్తం ప్రావృతం తత్ప్యాత్పుష్పేషోః కేలికాననం.

వట్టువరాలి లీలాపిలాస సహిత మయిన అంగలత వలిత మగునేని, చరణము. ఆచరణము ఈ చరణమును ఉద్వృత్త మగునేని [వైకేతితిపులు] అది ప్రావృతమను దేశీపాద మగును. ఈ ప్రావృతము పుష్పేషువునకు కేలికాననము. కేలికాననము కామక్రీడా స్థానము.

౧౨. పృష్ఠోత్తేపః

పృష్ఠతశ్చరణోత్తేపం పృష్ఠాత్తేపం ప్రచక్షతే

పశ్చాన్నిక్షిప్య యత్యాంఘ్రం లీలయాగ్రే వ్యసార్య చ.

పృష్ఠభాగముగా చరణోత్తేపమున్నచో పృష్ఠోత్తేపమగును. దీని వివరణ ముత్రార్థమున నున్నది. పాదమును పశ్చాద్భాగమున నుంచి విలాసముగా నగ్రభాగమునకు ప్రసారితముచేసి పృష్ఠభాగ మున నుత్తేపణ మొనరించునది. అప్పుడది పృష్ఠోత్తేప మను దేశీపాద మగును. పృష్ఠోత్తేప పదమున పృష్ఠమున కుత్తేపము భావించకుండుటకై ఉత్రార్థ వివరణ ముచితముగా నున్నది.

౧౩. లతాక్షేపః

మహి నికుట్యతే తేన లతాక్షేపస్స ఉచ్యతే

ఈ లతాక్షేపలక్షణమున ఇప్పుడే విరూపించిన పృష్ఠాక్షేప
లక్షణమున గతము కావలసియున్నదని “తేన” పదము చెప్పును.
పాదమును పశ్చాద్భాగమున కూర్చి పురోభాగమునకు ప్రసారితము
చేసి యా పాదమున భూ నికుట్టన మొనరించినచో లతాక్షేపమును
దేశీపాదమునగా గుర్తించి వలెను.

౧౪. నికుట్టకః

అగ్రేణ కుంచితస్యాంఘ్రేః అగ్రే స్థానం నికుట్టకః

కుంచిత పాదము యొక్క అగ్రభాగమున అగ్రభాగమున
స్థానము కూర్చుట నికుట్టకమను దేశీపాద మగును. నికుట్టక కరణము,
హస్త నికుట్టనము, ఈ నికుట్టిత దేశీపాదము అనువానిని భావ
సాంకర్యము లేకుండునట్లు గ్రహించుట యుక్తము.

౧౫. సమస్తలితః

అగ్రతః పృష్ఠతః పాదౌ భవేతాం పార్శ్వతోఽధవా

యుగపత్యలితో యత్ర సా సమస్తలితా మతా

పాదములు రెండును అగ్రభాగమునగాని పృష్ఠభాగమునగాని
పార్శ్వముగాగాని యుగపత్యాలముననె స్థలితములగునేని యది
సమస్తలిత యను దేశీపాద మగును.

౧౬. ఉత్తేపః

అజానునః స్థితస్యాంఘ్రేః కుంచితస్యావరస్య చేత్

ఉత్తేపః స్యాత్పురః పశ్చాద్యత్తోత్తేపః స ఉచ్యతే

జానువర్యంతము ప్రసారము పొందిన పాదము కుంచిత
మాకుంచితమునై అన్యపాదము యొక్క పురోభాగమున గాని పశ్చా

ద్భాగమునగాని ఉత్తేపము కలదయినచో ఉత్తేపము అను దేశీపాద మగును. ఈ దేశీపాదపదము దేశీపాట మని దేశీపాఠ మని వ్యవ హృతమయినది ఇట్లు దేశీపాదములు పదునారు నిరూపితము లయినవి.

ఇట్లుపై ఇరువదియెనిమిది పాటమణులు - పాటములు నిరూ పితము లగును. పాటపదమున కనేకార్థము లున్నవి. పాట పాట మణి పదము లీ గొంధమున దేశీపాదమను కర్థమున ప్రయుక్తము లయినవి. పాద పాదమణి అనియు గొంధరు వీనిని సంకేతించిరి. వాద్యవర్ణసమూహము పాటము. తదనుసారమున నిందు పాదగతి యుండుట సభ్యూహింప వచ్చును.

పాటమణయః

దేశీవృత్త పయోరాశేః ప్రేక్షకాణాం మనోహరాః

విచిత్రాః కుచితృత్పాటమణయోఽస్మాభి దద్ధృతాః

యోగితైర్నామభిసంస్థే విజ్ఞేయాస్తే మనీషిభిః

దేశీవృత్త రీతి యుచనది యొక మహాసాగరము. ఆ సాగరము నుండి ప్రేక్షకలగు మనోహరము లగు కొన్ని విచిత్రములయిన పాట మణులను మే మాద్ధరించితిమి. సాగరము నుండి మణుల నుద్ధరింతురు సాగరమున మణులెన్ని యో గలవు. వాని నన్నిటి నుద్ధరించుట శక్యము కాదు. జలనిధి యంతరుదరముచేరి తెచ్చిను కొన్ని మణు లను మాత్రమే తీసికొని రాగలరు. అట్లే దేశీవృత్తమున నెన్నియో విధానములు కలవు. వాని నన్నిటిని నిరూపించుట శక్యము కాదు. కతిపయములను మాత్రమే నిరూపింప వచ్చును ఇవి యన్నియు ప్రేక్షకమనోహరములు. విచిత్రములు. ఈ పాటమణ విషయమున మణిస్వరూపము నిరూపించుట సముచితముగ నున్నది. పండితరాయ

జగన్నాథుడు రసగంగాధరముని సిట్లై చెప్పినాడు. నా నవరసగంగాధరమున నీ యర్థము విశదముగా నిరూపితమయినది.

“నిమగ్నేన కైశైర్మననజలధే రంతరుదరం
మయోన్నీతో లోకే లలిత రసగంగాధర మణి”

ఇందు నిరూపితమలయిన పాటముల నన్నిటిని మనీషులగు వారు యాగికములగు నామముల యనుసరణమున దెలియవచ్చును. ఆయా నామపదముల వ్యుత్పత్త్యర్థములు నానిస్వరూపమున్న గొంతగా నిరూపింపగలవు ఇక నా పాటముల నామముల నీ విధముగ గుర్తింప వచ్చును.

ఉరుద్వితయ పార్శ్వోరు వ్యత్యాన స్వస్తికాః త్రిభిః
తల పార్శ్వ కృమైశ్చ స్యాత్పూర్వైస్తాడిత మష్టభా
సమ స్వస్తిక పర్యాయ పృష్ఠ విచ్యుత పార్శ్వతః
పరం షడ్విధ ముద్వృత్తం తతః స్వస్తికవిచ్యుతం
స్యాత్తలోద్ధట్టితం పాదతలోద్ధట్టిత సంజ్ఞకం
కలనూపురకం చిత్రచిత్రే కుడుపాలగే
చతుష్కోణం త్రికోణాఖ్యమథ మంజీరశింజితం
కుచంబునీ షడశ్రం చ లంఘితం పృథిలంఘితం
ఇత్యష్టావింశతిః ప్రోక్తాః పాటాః పాటవిచక్షణైః

పాటముల తంత్రము గుర్తించిన పాట విచక్షణులు ఇరువది యెనిమిది పాటములను పరిగణించి నిరూపించిరి. ఇందు తాడితపద మంతమున గల పాటము లెనిమిది కలవు. ఉచ్ఛృత్త దాంతములగు పాటములారు కలవు. ఇవికాక స్వస్తిక విచ్యుతాదులున్నవి. వాని పేరుల నీ విధముగా దెలియునది.

ఊర్ధ్వతాడితము - పార్శ్వతాడితము

వ్యత్యాసతాడితము - స్వస్థితాడితము

వితాడితము - తలతాడితము

పార్శ్వతాడితము - క్రిమతాడితము

సమోద్వృత్తము - స్వస్థోద్వృత్తము

పర్యాయోద్వృత్తము - పృష్ఠోద్వృత్తము

విచ్యుతోద్వృత్తము - పార్శ్వోద్వృత్తము

స్వస్థివిచ్యుతము - తాలోద్భుతము

పాదతలోద్భుతము - కలనూపురము

చిత్రపాటము - లక్షితము

కులుపము - అలగపాటము

చతుష్కోణము - త్రికోణము

మండీరశింజితము - కుచుంబిని

షడశ్రము - లంఘితప్రతిలంఘితము

యథాక్రమముగా వీని లక్షణ స్వరూపములు నిరూపితము
అగును.

౧. ఊర్ధ్వతాడితం

తలాభ్యాం తాడయేదూరూ సముత్క్లుప్త్య పరస్పరం

జవేన కృమశో యత్య తదూర్ధ్వతాడితం

ఉత్ప్లతి నాచరించి పాదతలములచే పరస్పర మూర్ధ్వతలను
వేగముగా తాడన మొనరించునది. ఆ పాదతలమున నీ యూర్ధ్వతలను
ఈ పాదతలమున నా యూర్ధ్వతలను వేగముగా క్రిమముగా తాడన
మొనరింప వలెను. అప్పుడది యూర్ధ్వతాడితమును దేశీపాట
మణి యగును. అంగులి పృష్ఠమున నుండుటయు సుత్ప్లతి నాచ

రించుటయు క్రమముగా తలములచే తాడనఁ గునిరించుటయు నూర్చు
ద్యయతాడిత మని యుచ్యులనిరి. భావము, సిందు సంగృహీతమే
తలతాడనమే కరతలతాడనమొ పాదశలతాడినమొ స్పష్టముగ
మూలమున లేకున్నను ఔచిత్యానుసారమున పాద తలమె యిదు
వరిగావ్యము. ఇవి యన్నియు పాటమణులు పాదమణు లయి
నందున పాదకర్మయే ప్రతిపాద్యము. కరతల కర్మరూపాంతరమున
నున్నది. ఊగుద్యయమునకు తాడనమున్నందున ఊగుద్యయతాడిత
మయినది. ఇట్లే యేగికార్థములను అంతట గ్రహింపవచ్చును.

౨. పార్శ్వరూపతాడితం

పాదమభ్యంతరావృత్త్యా స్వపార్శ్వగమితం తతః

తిష్ఠంతమంగులీపృష్ఠే తలేనోరు యదా పరః

తాదయేత్కరితం తదేనదా పార్శ్వరూపతాడితం

అభ్యంతరావృత్తి నాచరించి స్వపార్శ్వమునకు జేర్చిన
అంగులీపృష్ఠమందున్న పాదమునకు సంబంధించిన తోడను అన్య
పాదము తలమున తాడనము చేయునేని నాట్యవిదు లావిధానమును
పార్శ్వరూపతాడితమను దేశీపాట మని యనిరి. ఒకపాద మభ్యంత
రావృత్తి నొనరింపవలెను. స్వపార్శ్వము చేరవలెను. అంగులీ పృష్ఠ
భాగమున భూమిపై నుండవలెను. అప్పుడెవరచరణ తలమున నా
యూరుతాడన మొనరింపవలెను. అప్పుడు దానిని సృత్తవిశారదులు
పార్శ్వరూపతాడిత మనిరి.

౩. వ్యత్యాసతాడితం

ఏకస్యాంగులిపృష్ఠేన ద్వితీయన్య తలేన చ

యత్ర పాదన్య పర్యాయాదనకృత్తాదయేన్మహిం

తిష్ఠన్వా రిక్ష గచ్ఛన్వా తత్పాద్యవృత్త్యాసతాడితం

ఒక పాదముయొక్క అంగులీ పృష్ఠభాగమున భూమి తాడన మొనర్పవలెను. అట్లే రెండవ పాదముయొక్క తలభాగమున భూమి తాడన మొనర్పవలెను. ఇట్లు పర్యాయమున నటుగానిటుగా ననకృత్తుగా భూమి తాడన మొనర్పవలెను. ఒకచో నుండిగాని దిక్కులలో గమన మొనరించుచుగాని యిట్లు పాదపర్యాయమున భూతాడన మొనర్పవలెను. అప్పుడది వ్యత్యాస తాడితమను దేశీపాటమగును.

౪. స్వస్తికతాడితం

సమస్థితస్య పాదస్య పృష్ఠే స్వస్తిక మాచరన్

ఏకాంఘ్రిరంగులీపృష్ఠేన్ద్రిష్టదన్యన్య పార్శ్వగః

తద్వత్స్వాద్యతృ పూర్వస్తు తలేనావని తాడనం

విదధీత సమాఖ్యాత మేతత్స్వస్తికతాడితం

ఒక పాదము సమస్థిత పాదముయొక్క పృష్ఠ భాగమున స్వస్తిక మాచరించుచు అంగులీ పృష్ఠములతో నుండవలెను. దిక్కు పాద పార్శ్వగతమై యుండవలెను. అట్లే రెండవ పాదమున గూడ నాచరింప వలెను. స్వస్తిక మాచరించిన పాదము సమర్థితముగా నుండగా రెండవపాద మీ పాదపృష్ఠమున స్వస్తిక మాచరించుటయు అంగులీ పృష్ఠమున నుండుటయు పాదపార్శ్వగతముగా నుండుటయు సభ్యు హ్యము. పాదతలమున భూతాడన మీ పాదమున నాచరింప దగుననుట విశేషము. ఇట్లుండగా నిది స్వస్తిక తాడితమగునని నృత్త విశేషజ్ఞులు కీర్తించిరి.

౫. వితాడితం

అంగులీపృష్ఠపార్శ్వాంత్యం తలేనాపి మహీతలం

నిహత్య విరతే పాదే పార్శ్వమన్యో వ్రజేన్నిజం

నిఘ్నన్నురీప్వం ముహూర్తత్ర తద్వితాడిత ముద్యతే

ముందుగా నొక పాదము అంగులీ పృష్ఠ భాగములచే పాద-
తలముచే మహీతలమును నిహత్య - తాపతాచియూగగా వేరొక
పాదము భూమిని తాచుచు తానున్న పార్శ్వము చేరవలెను. ఇట్లు
రెండు పాదములచే మఱలమఱల జేయవలెను. కాగా నిది వితాడి
తము అను దేశీపాట మగును.

౬. తలతాడితం

అంగులీపృష్ఠభాగేన పురః పూర్వమఖంఘ్రిణా
స్థిత్యా పరేణ తత్పార్శ్వభాగే తిర్యక్కుభేన చ
తాలాభ్యాం క్రమశో యత్ర సశబ్దం తాదనం భువః
పర్యాయేణ విధీయేత తదుక్తం తలతాడితం

పురోముఖముగా నున్న పాదమునకు సంబంధించిన అంగులీ
పృష్ఠభాగముచే నెదుట యుండుటయు, అన్యపాదము మొదటిపాదము
యొక్క పార్శ్వభాగమునందు తిర్యక్కుభముగా నుండుటయు నావశ్య-
కము. అనంతరము పాదతలములచే క్రమముగా శబ్దము కలుగునట్లు
భూతాడన మొనరింపవలెను. ఇట్లు పర్యాయమున నాచరింపవలసి-
యున్నది. అప్పుడది తలతాడితమును పాటమణి యగును.

దీనినిట్లును భావింపదగును. పురోముఖ పాదమంగులీ పృష్ఠ-
ముగా నుండగా నర్తకుడు తిర్యక్కుభుడై ఆ పాదపార్శ్వ బాహ్యపార్శ్వ-
మున భూమిని స్పృశించుచుండవలెను. తదనుకృతమున పాదతల-
ములచే భూమిపై సశబ్దతాడన మాచరింపవలెను. ఇట్లు పాదపర్యాయమున
నాచరింపదగును. అప్పుడది తలతాడితము.

౭. పార్శ్వతాడితం

ఉత్పృష్ఠ పార్శ్వయోరంఘ్రిః పర్యాయేణ ద్వికం మహిం
తాదయే తలపృష్ఠాభ్యాం యత్ర తత్పార్శ్వతాడితం

ఉత్పత్తి నొనరించి యున్న పాదపృష్ఠముల తలభాగమున పృష్ఠభాగమున వేగముగా భూతాడన మొనరించిన పార్శ్వతాడిత మగును. ఉత్పత్తిరచనానంతరము పాదపృష్ఠమున పార్శ్వములందు భూతాడనము సర్వముగా నొనర్పవలెను. అట్లే పాదతలమున పార్శ్వమున భూమిపై తాడనము వేగముగా నొనర్పవలెను. అప్పుడది పార్శ్వతాడికి పాదపాటము.

౮. క్రమతాడితం

పాదయో రంగులీపృష్ఠభాగై స్తిప్తన్ ముహూః క్రమాత్
తలాభ్యాం తక్రమేజైవ సశబ్దం తాడనం భువః
యత్ర కుర్వీత తత్ తదేః కీర్తితం క్రమతాడితం

పాదముల యంగులీ పృష్ఠభాగముననుండి క్రమముగా ముఱుల ముఱుల పాదతలముచే సశబ్దముగా భూతాడన మొనరించినది క్రమతాడికిమను పాటమణి యగును. చరణము లంగులీ పృష్ఠమున నుండుట శలభాగములచే ధ్వని కలుగునట్లుగా భూతాడన మొన రించుట లిందు ముఖ్యములు. ఇవి క్రమమున నుండును గావున క్రమతాడికి మయినది. ఈ యెనిమిది తాడితాంతములు.

౯. సమోద్వృత్తం

ఉత్పత్త్య యుగపత్నాదౌ తిప్తతోంగులిపృష్ఠితః
అన్యోన్య సమ్మఖీభూత తలౌ యత్ర ముహూర్ముహూః
తాడయంతే ధరాపృష్ఠం తలాభ్యా మంతరాంతరా
సమోద్వృత్త మిదం ప్రోక్తం దేశీనృత్త విశారదైః

ఒక్క పర్యాయమే యుగపత్నాలముననే సమకాలముననే రెండుపాదము లుత్పత్తి నాచరించి అంగులీ పృష్ఠభాగగతములై

యుండవలెను. అన్యోన్యము అభిముఖతలములతో నుండవలెను. మధ్యమధ్యలో భూతలమును తలభాగములతో తాడన మొనరించునవిగా నుండవలెను. ముహూర్ముః ఉత్పత్తి తలసాముఖ్యము ధరాపృష్ఠతాడనము కూడుకొనగా నిది సమోద్వృత్త పాదమణి యగునని సృష్టివిశారదులు నిరూపించిరి.

౧౦. స్వస్తికోద్వృత్తం

ఉత్పత్త్య స్వస్తికాకారా పరాజ్ఞుభతలే మిధః

పాదావంగులిపృష్ఠేన తిష్ఠతః పృథివీం ముహూః

తలభ్యాం తాడయేయేతాం స్వస్తికోద్వృత్తనామని

పాదములు ఉత్పత్తి నాచుంచి స్వస్తికాకారమున పరాజ్ఞుభములుగా నున్న తలభాగములు కిలవై యంగులిపృష్ఠమున నుండవలెను. పిమ్మట పాదతలముచే భూమిని తాడన మొనరించుచుండవలెను. అప్పుడది స్వస్తికోద్వృత్తమను పాదమణి యగును. స్వస్తిక తాడిత మను పాదమణి యిందే నిరూపిత మయినది. అందలి ఏక పాదరీతిని ఇందలి పాదద్వయరీతిని సావధానముగా గుర్తింపవచ్చును.

౧౧. పర్యాయోద్వృత్తం

స్థితయో రంగులీపృష్ఠే రంధ్రే రేకం పురో వ్యజేత

అపరః పృష్ఠతశ్చైవ పర్యాయేణ ముహూః క్రియాం

ఉత్పత్తోత్పత్త్య కుర్వీత పర్యాయోద్వృత్తనంజ్జకం

రెండు పాదము లంగులిపృష్ఠభాగమున నుండగా వానిలో నొక పాదము పురో భాగమునకు గమింపవలెను. మరియొకటి పృష్ఠ భాగమునకు గమన మొనరింపవలెను. ఉత్పత్తోత్పత్త్య ఎగిరెగిరి పర్యాయమున నిట్లాచరించవలెను. ముహూర్ముః ఆచరింపవలెను.

మొదటి పాదమునకు పురోగతి, రెండవ పాదమునకు పురోగమనము కాగా, మఱియ రెండవపాదమునకు పురోగమనము మొదటిపాదమునకు తిరోగమనము కూర్పవలెను. ఇట్టిది పర్యాయగతిక్రియ యనుట పూర్వసిరూపితమే.

౧౨. పృష్టోద్వృత్తం

కృత్వా ముహః సమోద్వృత్తౌ తలేనస్పృష్ట భూతౌ
తథా సమాశ్రితో పృష్ట పార్శ్వభిముఖ పార్శ్వీకౌ
తిష్ఠతో యత్ర చరణౌ పృష్టోద్వృత్తం తదిష్యతే

సమోద్వృత్తమును పాటము తొమ్మిదవదిగా నిరూపితమయినది. తలతాడనము లేకుండునట్లుగా సమోద్వృత్తమును మఱియమఱియ నాచరించి పాదములను పృష్టోద్వృత్తిలములగునట్లు పార్శ్వభిముఖ పార్శ్వీభాగములుగా నుండునట్లు కూర్చినచో పృష్టోద్వృత్త పాటమగును.

౧౩. విత్యుతోద్వృత్తం

పృష్టస్వస్తిక విశ్లేషదేతదేవ కృతం యది
దేశీనృత్తరహస్యజ్ఞైః విత్యుతోద్వృత్త మిష్యతే

ఇప్పుడే నిరూపించిన పృష్టోద్వృత్త పాటమును పృష్టమునందలి స్వస్తికము యొక్క విశ్లేషమున నాచరించినచో ముహూర్తములుః ఆచరించినచో విత్యుతోద్వృత్త పాట మగునని దేశీనృత్తరహస్యజ్ఞులు భావించి నిరూపించిరి.

౧౪. పార్శ్వోద్వృత్తం

సమా పుత్పుత్య చరణౌ ఏకపార్శ్వతలౌ ముహః
తిష్ఠణోంగులిపృష్ఠేన పర్యాయాత్పార్శ్వయో ర్ద్వయోః

మధ్యే మధ్యే మహీసృష్టం తాడయంతౌ తలేన యత్

పారోష్వద్వృత్తం తదా ప్యాహుః పదపాట విచక్షణాః

పదపాట విచక్షణములు పారోష్వద్వృత్త పాటలక్షణమును ఈ విధముగా నిశ్చయించిరి. మొదట చరణములు రెండును సమముగా ఉత్పత్తి నాచరింపవలెను. ఏకపార్శ్వశీలములై యుండవలెను. మఱి మఱి నల్లై యుండుట యుక్తము. అట్లున్నవై రెండుపార్శ్వములందును అంగులిపృష్ఠమున ప్రసరింపవలెను. మధ్యమధ్యలో పాద తలమున మహీసృష్ట తాడనము చేయుచుగా నుండవలెను. అప్పుడు పారోష్వద్వృత్త మగును పార్శ్వతాడిని మేడవది యిందు గుర్తు రావచ్చును. దానిలో పాదతలమున భూతాడనము ముఖ్యము. దీనిలోనది మధ్యేమధ్యేయరుటచే గౌణము. ఇట్లే యితరములందును కొన్ని విశేషములు కలవు.

౧౫. స్వస్తికవిచ్యుతం

తిష్ఠంతా వంగులీపృష్ఠై స్తదైవ రచితోత్పత్తి

స్వస్తికేన చ్యుతిం పాదౌ యగపత్కురుతో ముహుః

యత్ర తదేస్తదాఖ్యాతం నామ్నా స్వస్తికవిచ్యుతం

రెండు పాదములు అంగులి పృష్ఠములతో నున్నవై యట్లై యుత్పత్తి నాచరించినవై సమసమయముననే స్వస్తికము నకు ముహుః విచ్యుతిని సంపాదించునవి యగునేని సృష్టతత్త్వజ్ఞులు స్వస్తిక విచ్యుతమగునని యనిరి. ఉత్పత్తితో స్వస్తిక రచనము పతనములో విశ్లేషము కూడుకొనును. స్వస్తికము విచ్యుత గుగుట యుండును గావున స్వస్తిక విచ్యుత మనుట యుక్తము.

౧౬. తారోద్భటితం

యత్ర పాదౌ తలాగ్రాఖ్యాం తిష్ఠంతౌ క్రమశో ముహుః

పార్శ్విఖ్యాం మేదినిసృష్టే తాలపాతానుసారతః

తాడయంతే చతుర్దిక్కుం కురుతశ్చే ద్దతాగతం

తత్తాలోద్భుతతం ప్రోక్తం దేశీన్మత్త విశారదైః

తాలోద్భుతమనియు నీ తాలోద్భుతమునను వ్యవహారము కలదు. పాదములు రెండును తలాగ్రభాగమున నున్నవై క్రమముగా తాలపాతానుసారముగా భూతలమునందు పార్శ్వభాగములచే ముహూః తాడనము చేయునవి యగునేని చతుర్దిక్కుముగా గతాగతముల నొనరించునవి యగునేని యది తాలోద్భుత మను పాటమణి యగునని దేశీన్మత్త విశారదులు నిరూపించిరి. సంగ్రహమధనంజయు డీ విధముగ లక్షణము నిరూపించెనని వేమభూపాలుడు స్మరించెను.

౧౭. పాదతలోద్భుతం

ఏకః స్థానానుయాయీ స్యాత్పటా నుత్పాదయే త్పురః

చారీర్యా చరణః పాదతలోద్భుత నామని

అంగులీనిష్ఠములుగా నున్న రెండుపాదములలో నొకటి యధోచితముగా తాలపాతము ననుసరించునదిగా నుండవలెను. స్థానానుయాయీగా నుండవలెననుటలో నిదియే భావము. అపర చరణము పాటములనుగాని చారులనుగాని యుత్పాదింప వలెను. ఇట్లున్న నిది పాదతలోద్భుత పాటమణి యగును

౧౮. కలనూపురం

తిష్ఠన్నంగులిపృష్ఠేన స్వవ్యాపారం నమాచరేత్

యత్య తన్నృత్తతత్తజ్జైః కథితం కలనూపురం

అన్యత్రాపి భవే దేత దౌచిత్యా త్తాలవాద్యయోః

పాదము అంగులి పృష్ఠమున నుండి స్వవ్యాపార మాచరించుచున్నచో కలనూపుర మగునని నృత్తతత్త్వజ్ఞులు నిరూపించిరి.

తాలవాద్యముల యౌచిత్యానుసారమున నీ కలనూపుర మన్యపాట
ములందు నుండును. అంగులీపృష్ఠమున నున్న పాదము స్వవ్యాపార
మాచరించుటను ఈ విధముగా గుర్తింపవలెను. ఇందే మంజీర
శింజిత మను ఇరువదియయిదవ పాటమణి యున్నది. మంజీరశింజిత
ముతో నీ కలనూపురమునకు సంబంధము కలదు. మంజీరశింజిత
ములో రెండు రెండు ఘాతముల యంతరాలమున పాదతలముచే
భూతలమునకు ఆహతి సంపాదించుట కలదు. రెండవపాదము త్రిః త్రిః
తాడిత ద్వితీయాంఘ్రిగా నుండుటయు నీ మంజీరశింజితమున నున్నది.
అట్టి మంజీరశింజితమునందువలె అనగా త్రిస్త్రీస్తాడిత మంజీరశింజిత
మునందు వలె పరచరణము స్వవ్యాపారము కలదగుట కలనూపు
రము నందలి స్వవ్యాపార మగును. గ్రంథాంతర పాశాంతరమున
నిచట మంజీరశింజిత ప్రసక్తి యున్నదని పరిష్కర్త సూచనము
వేమభూపాలుని కలనూపురములో మంజీరశింజిత ప్రసంగమున్నది.

౧౯. చిత్రపాటః

చిత్రపాటలక్షణము రత్నావళిలో త్రుటికమయినది. స్పష్టార్థ
మీయని “పాదశ్చే చిత్రపాటోఽలగే భవేత్” అనునదియె
యున్నది. కాల లక్షణార్థమునకై వేమభూపాలుని లక్షణ మిచట
భావనీయము.

“పాదం కుంచితముద్యమ్య స్వస్తికాకారతో భువి

విన్యస్య చాంగులీపృష్ఠే నైవాంతర్భమరిమపి

కృత్వా చేదలగం కుర్యాత్త చిత్ర మితి కథ్యతే”

కుంచితమగు పాదమును పైకెత్తి భూమిపై స్వస్తికాకార
ముగా నుంచి అంగులీపృష్ఠమున పాదమున అంతర్భమరిని కూర్చు

వలెను అలగమును గూడ కూర్పవలెను. అప్పుడది చిత్రపాట
మను దేశీపాటమణి ఈ చిత్రపాట లక్షణ కథన సమయముననే
విచిత్ర లక్షణమును కల్పించు చున్నది. అది యిచట మొదటి
పరిగణనమున లేదు.

“పాదస్యోదంచనా దూర్ధ్వం కృత్వాంతర్భ్రమరీచుషి
అలగం క్రియతే యత్ర తద్విచిత్రం ప్రకీర్తితం”

పాదమున కూర్ధ్వముగా నుదంచనము సంపాదించుట అంత
స్థిమరి నాచరించుట అలగమాచరించుట అను గూడు క్రియ
లున్నచో నది విచిత్రమగును అని దీని భావము.

౨౦.

తిష్ఠతో గచ్ఛతో వాంఘ్యః పార్శ్వమన్యః స్వపార్శ్వగః
సశబ్ద మంగులీపృష్ఠతలాభ్యాం బుతనం దృతం
యత్ర కుర్వీత తత్ప్రేక్షం బుద్ధైర్లుతితసంజ్ఞయా

నిలబడి యున్నప్పుడు గాని గమన మొనరించు నపుడుగాని
ఒకపాదమునకు సంబంధించిన పార్శ్వమును వేరొక పాద మనుసరించి
అంగులీ పృష్ఠతలములతో సశబ్దముగా వేగముగాబుతనము పొర్లుట
దొర్లుట కలదయినచో నది లుతితమను పేరు గల పాదమణి యగు
ననిరి. “తదాబుతితమాచప్తరూప నారాయణో నృపః” అని వేమ
భూపాలుడు రూపనారాయణుడు సాదరాభిమానములతో దీని
నుట్టరికించెను

౨౧. కులుపం

పార్శ్వయోరున్ముఖం పాఠిం నామదక్షిణయోర్దధత్
చరణాంగులిపృష్ఠేన హన్యాద్భూమిం కృమాత్పునః
అన్యః సమస్థితో యత్ర కులుపం తదుదీరితం

కులుపమె కడుపము. లడలకు భేద మేమి? దీని లక్షణ మిట్లు భావనీయము. ఒక పాదము సమస్థితమై యుండుట యావశ్యకము. రెండవ పాదము క్రమముగా వామదక్షిణ పార్శ్వములందు పార్శ్వ స్ఫులిముగా పార్వి భాగమును ధరింప వలెను. చరణాంగులి పృష్ఠమున భూతల తాడన మొనరింపవలెను. ఇట్టి దీనిని దేశీసృత విశారదులు కుడుప మని కులుప మని వ్యవధేశించి.

౨౨. అలగపాట:

జానుక్షేత్రే స్థితస్యాంఘ్రేః చతుష్కోణం యదాచరేత్

అన్యః ఖే కుంచితోత్తిప్తః స్వజానువలనద్యదా

బుద్ధై రలగ మిత్యేష తదా పాటః ప్రకీర్తితః

దీనిలో నొక పాదము జానుభాగము నందుండగా చతుష్కోణ మాచరింప వలెను. వేరొక పాదమాకాశమున జానువలనము వలన కుంచితము ఉత్తిప్తమై యుండవలెను. అప్పుడది అలగపాటము కాగలదు. ఇందు మొదట చతుష్కోణమాచరించుట నిట్లు గుర్తింప వలెను. దీని యనంతరమే చతుష్కోణపాటము నిరూపితము కానున్నది. ఆ చతుష్కోణ స్వరూప మిందు సంగతము కావలెను. సమస్థితలో నున్న పాదమునకు పురోభాగమునను పృష్ఠభాగమునను క్రమముగా స్వస్థికమును విచ్యుతి నాచరించుచు విదిక్కులందును భూమి తాడన మొనరించుట చతుష్కోణ రీతి. అట్లే యిచట జాను పర్యంత మెత్తి పాదమున చెప్పిన విధమున చతుష్కోణ మాచరింపదగును.

౨౩. చతుష్కోణం

సమస్థితస్య పాదస్య పృష్ఠతః పురతః క్రమాత్

స్వస్థికం తద్యుతిం కుర్వన్నర్హిం హన్యాద్విదిక్ష చేత్

ఆనోఽంగ్మరంగులీపృషేః చతుష్కోణం మతం తదా

పాదము సమస్తిమై యుండగా శృష్టశిః పురతః క్రిమముగా న్వస్తికమును స్వస్తికచ్యుతిని ఆచరించుచు విదిక్కులలో భూమిని తాడనము చేయవచ్చును. రెండవ పాదము విదిక్కులందు అంగులీ శృష్టములతో నుండి సంచరించుచును. అప్పుడది చతుష్కోణ మను పాటమగును.

౨౪. త్రికోణం

ఏతదేవ త్రికోణం స్యా దగ్రే చేతృకృదాహతిః

ఈ త్రికోణపాటము నందా చతుష్కోణపాట సంబంధము సంకత మగును. చతుష్కోణ పాటమున నున్న దంతయు నుండగా అగ్రీభాగమున సకృదాహతియై యుండునేని త్రికోణ పాటమని యగును.

౨౫. మంజీరశింజితం

ఘాతా యత్రాంగులీపృష్ఠై స్తాలపాత పురస్సరం

పార్షణాపి తథా కుర్యా దేకాంఘ్రిరవరః పునః

ద్వి ద్వి ఘాతాంతరాలే చేత్తలేనాహతి మాచరన్

నిజపార్శ్వం వ్యజేన్మంజు తదా మంజీరశింజితం

త్రి తాడిత ద్వితీయాంఘ్రి ర్యద్వా మంజీరశింజితే

తాల పాతపురస్సరముగా అంగులీశృష్టములచేసయిన ఘాతము లందుండును. అట్లే పార్షణాతములు నుండును. ఒక పాదమున నొనరింపదగిన క్రియ లిట్లుండగా అన్యాంఘ్రి క్రియావిశేషము లిట్లుండును. రెండవ పాదము రెండు రెండు ఘాతముల యంతరాలమున పాదతలమున భూతలమునందాహతి నాచరించుచు మంజుగమనమున నిజపార్శ్వము చేరునది కావలెను. అప్పుడది మంజీర శింజితమను 9]

పాటమణియగును. కలనూపురపాటములో దీని సంబంధముండుట అచట నిరూపిత మయినది ఈ లక్షణము నందలి చివరి పాదము కొన్ని పాఠములందు కలనూపుర నన్నిధిలో నున్నదని నూచిత మయినది. ఇందలి ద్వితీయాంఘ్రి తాలక్రియాససారమున త్రితాడన ముతో నుండుటయు మంజీర శింజితమున నున్నదని తద్భావము స్వీకార్యము.

౨౬. కుచుంబినీ

తలాభ్యామస్పృశన్భూమిం పారోష్వద్వృత్తం దృతం యదా
విధీయేత తదా తదేస్సమాభ్యాతా కుచుంబినీ

పాదతలముచే భూమిని స్పృశింపకుండగనే వేగముగా పారోష్వద్వృత్తము నాచరించినచో నది కుచుంబిని యను పాటమణి యగునని నృత్తవిదులనిరి. తాలగతి వ్రీక్రియలో నిది కుకారప్రచు రముగా నుండునని కుచుంబినియని యనిరని కొందరనిరి.

౨౭. షడశ్యం

సమోద్వృత్తం విధాయాఃఘ్రిం పురతన్విష్టతః సమా
అంగులీప్యష్టభాగేన పృష్టోన్ముఖతలౌ పునః
మధ్యే కృత్వా సమోద్వృత్తం పృష్టేపి పురతో యదా
ముహురేవం క్రియా యత్య షడశ్రం త దుదాహృతం

షడశ్యమునకే షట్కోణమని పేరు. వేమభూపాలుడు షట్కోణమనియె యనెను. మొదటగా పాదమును సమోద్వృత్త ముగా నిర్మించి కూర్చవలెను. అనంతరము పురోభాగమున పాదము లను సమముగా నుంచవలెను పిమ్మట అంగులీప్యష్టభాగమున పాద ములను పృష్టోన్ముఖతలములుగా నుండుట్లు సంధానింప వలెను. మధ్యలోకూడ సమోద్వృత్తము కూర్చవలెను. పృష్టమునందును

పురోభాగమునందును మఱలమఱల నిట్లే యాచరింపవలెను. అప్పుడది షడశ్రమగును ఇట్లుండుదానినే నృత్తవిద్యా విశారదులు షట్కోణమనియు వ్యవహరించిరి.

౨౮. లంఘిత ప్రతిలంఘితం

అగ్రితోంగులి పృష్ఠేన త్యక్త్రీభూయ భువి స్థితం

చరణం చరణోఽన్యశ్చే ల్లంఘయే త్రప్రతిలంఘయేత్

పర్యాయేణ తదామ్నాతం లంఘితప్రతిలంఘితం

మొదటగా చరణమును అగ్ర భాగమున భూమియందు అంగులి వృష్టముచే త్ర్యశ్రయిగా చేయ నలయును. ఆచరణమును అన్యచరణము లంఘింపవలెను. ప్రతిలంఘింప వలెను. ఇట్లు సర్వాయత్రమమున ఆ పాదముతో నీ పాదమునకు, ఈ పాదముతో నా పాదమునకు లంఘన ప్రతిలంఘనము లాచరింపవలెను అప్పుడది లంఘిత ప్రతిలంఘిత మను పాటమణి యగును.

ఇప్పటి కిట్లు అష్టావింశతి పాటములు నిరూపితము లయినవి. వీని సాంకర్యమున నింక నెన్నియేని పాటములు కల్పితములు కావచ్చును. వానిని నృత్తవిశారదు లభ్యాసించ వచ్చును.

అన్యే చ సంకరాచ్చైవం మిధస్సౌందర్య కారిణః

పాటాః కల్ప్యా విచిత్రా న్యః న ఛేతైః ప్రౌఢబుద్ధితః

ఈ నిరూపితము లయిన అష్టావింశతి పాటముల పరస్పర సంబంధమున సాంకర్యమున నితరములగు పాటములును విచిత్రములై పరస్పరము సౌందర్యహేతువులై ఎన్నికచేసి కల్పింపదగినవై యున్నవి. వానిని నృత్తచతురమతు లభ్యాసించ వచ్చును. కాని ప్రౌఢ బుద్ధిక్రమముగా అన్యోన్యమును కల్పింపరాదు. సంకీర్ణ భేదముల సంభావించుట చాలును.

పాటసంకేత విజులు పాటనుణి సమారంభమున నిట్లు సూచించిరి.

“విచిత్రాః పాటమణయో లక్ష్మ్య కైశ్చిత్ప్రదర్శితాః

‘స్వబుద్ధ్యాకల్పయంత్రైవ మన్యాసప్యాచరేత్’ దితి

వదతా మునినా తేన మతంగేనాపి సూచితాః”

ఇది రూపనారాయణ వేమభూపాల వచనము విచిత్రము లగు పాటమణులను కొందరు లక్ష్మ్యమాన ప్రదర్శించిరి. ఇట్టి ప్రదర్శనము బృహద్దేశి రచించిన మతంగముని సూచనముననే యున్నది. మతంగముని “స్వబుద్ధ్యా కల్పయంత్రైవ మన్యాసప్యాచరేత్” అని యనెను స్వబుద్ధిచే కల్పనమొనరించి యన్యముల నాచరింప దగును అని ముసభావము. జ్యాయనభావము నిట్లే భావించుట యుక్తము.

దేశీ చార్యః

భరతానుసారముగా భూచారీ విశేషములు ఆకాశచారీ విశేషము లిదివరలో నిరూపితము లయినవి. దేశీరీ త్యనుసారముగా భూచారులను ఆకాశచారులను నిరూపింప వలసి యున్నది. వాని నిరూపణము ప్రస్తుత మావశ్యకము. ఇంకను ప్రసంగానుసారమున నీయధ్యాయమున మరికొన్ని విశేషములు నిరూపితము లగును.

౧ భౌమదేశీచారులు ౨౬

౨ ఆకాశదేశీచారులు ౧౬

౩ దేశీలాస్యాంగములు ౪౬

౪ సంకీర్ణగతులు ౨౧

ఇట్టివిధముగా నిరూప్యచూణములగు వీరి తగిన సాంగత్యమున్నది. సర్వసంభావనయన బ్రాహ్మయనుడు దేశీచారీ ప్రక్రమము నిట్లు ప్రకరించుచున్నాడు.

దేశీనృతస్య సంక్షేపం బృహద్దేశ్యాం నిరూపయన్
మతంగోఽకథయత్పాటలక్షణావసితో యదా
స్వబుద్ధ్యా కల్పయిత్వైవ మన్యా నపి సమాచరేత్
తతశ్చిరంతనాదాద్యాః పాదానుత్పాద్య తాన్మనః
దేశీచార్య ఇతి ప్రామాః తేషాం చరణధర్మతః
భాష్యా నాభస్య ఇత్యేతాః కథ్యంతే ద్వివిధాః పునః

బృహద్దేశ్యగ్రంథము నందు మతంగముని దేశీనృతమునకు సంబంధించిన సంగ్రహమును నిరూపించెను. అందు పాటలక్షణములను జెప్పి వాని యవసానమున నిట్లు చెప్పెను. “నృతవిశారదులగు వారు తమ బుద్ధివిభవమున నిట్టితరములను గూడ కల్పించి ప్రయోగింపవలయును” అని. కావున చిరంతానాచార్యులు కొందరు స్వబుద్ధి విభవమున నింకను కొన్ని పాదములను కల్పించిరి. అట్లు కల్పించిరి కాని వానిని వేరుగా పాదములని యనలేదు. వానిని “దేశీచారులు” అని సంకేతించిరి. చారులలో చరణధర్మమున్నది. ఈ కల్పిత పాదము లందును చరణ ధర్మమున్నది. చరణధర్మముండుటచే వీనిని చారులనుట యుక్తముగ నున్నది. కావున నీ చారులు భామచారులని, ఆకాశచారు లని రెండువిధములుగా విభాగించి నిరూపింతుము. పాటమణుల పరస్పర సాంకర్యము వలన గలుగు విచిత్ర పాటమణులు ఈ చారుల కన్న భిన్నములు. ప్రౌఢబుద్ధులు సాంకర్య సిద్ధిపాటములను అభ్యూహించి కల్పించు కొనవచ్చును. కాని ప్రత్యేక రూపమున పాటమణుల కల్పింప నక్కరలేదు. అట్లు కల్పితము లగు

పాట మణులు లుండవచ్చును. అట్టివి చరణస్థా సామ్యమువ చారులని యంగీకరించి భావించుట యుక్తము.

అదౌ సమనఖ పారిరేచితా తలదర్శిని
అర్థమండలికా తిర్యక్కుంచితాఖ్యాపకుంచితాః
కాతరోక్తుంచితా తిర్యజ్మఖా నూపురవిద్దికా
మదాలసా పరావృత్తా తదా లంఘితజంఘికా
మరాలా స్ఫురికా చోరువేణీ సంఘట్టితాభిధా
హరిజత్రాసితాభిఖ్యా కరిహస్తా కులీరికా
స్తంభక్రీడనికా నామ్నా రథచక్ర్యుతాడితాః
సంచారితాధ విశిష్టా తతోద్వృత్తాభిధేత్యమాః
భూచార్యోప నిరూప్యంతే వింశతిః షడ్భిరుత్తరాః

ఇరునదియారు భూచారీవిశేషములు కలవు. వానినామములీ విధమున నున్నవి.

సమనఖ - పారిరేచిత - తలదర్శిని
అర్థమండలిక - తిర్యక్కుంచిత - అపకుంచిత
కాతర (సకటి) - ఉక్తుంచిత - తిర్యజ్మఖ
నూపురవిద్దిక - మదాలస - పరావృత్త
లంఘితజంఘిక - మరాలిక - స్ఫురిత
ఉరువేణీ - సంఘట్టిత - హరిజత్రాసిత
కరిహస్త - కులీరిక - స్తంభక్రీడనిక
రథచక్ర - ఉరుతాడిత - సంచారిత
విశిష్ట - తలోద్వృత్త

విద్యుద్భూతా పురః క్షేపే అవక్షేపాంఘ్రితాడితే
డమరీ భ్రమరీ దండపాదా విద్యోర్ద్వజానుకా

అలాతాందోలితా సూచీ విక్షేపా హరిజప్లుతా
జంఘాలంఘనికా జంఘావర్తా చేతి వ్యవక్షుప్తేహ
ఏతా షోడశ సంఖ్యాతాశ్చారీ రాకాశికాఃకృమాత్

ఆకాశచారులు పదారు కలవు. వాని నామము లి విధముగ
నున్నవి.

విద్యుద్భ్రాంత - పురఃక్షేప - అవక్షేప
అంఘ్రితాడిత - డమరి - భమరి
దండపాద - బద్ధ - ఊర్ధ్వజాను
అలాత - ఆందోలిత - సూచి
విక్షేప - హరిజప్లుత - జంఘాలంఘనిక
జంఘావర్త.

యథాకృమముగా వీని లక్షణముల నిరూపింతుము.

భూచార్యః

౧. సమనఖ

సమపాదే స్థితా స్థానే తిరశ్చేతా ప్రసర్పతః
యదా పాదౌ సమాఖ్యాతా తదా సమనఖాభిధా

ఈ సమనఖాదు లన్నియు దేశీచారులు. వీని పేర్లు సాధారణ
ముగా పూర్వచారీ నామములతో కరణనామములతో సమముగా
నుండవచ్చును. లక్షణము మాత్రము వేరు.

పాదము సమపాదమున నుండి తిర్యక్ప్రసారిత మగుట పాద
ములు రెండును సమపాదస్థానమున నుండి తిరశ్చీనములై ప్రసరించుట
యున్నచో సమరఖమను పేరుగల దేశీచారి యగును. దేశీవిదుల
జేది సమస్తము.

౨. పారిరేచితా

స్థానకే యత్య పారీ స్తః పారిపార్శ్వగతావిధే
రేచితా సా పరిజ్ఞేయా న తక్తః పారిరేచితా

పార్శ్వపార్శ్వగతముగా నున్న స్థానమున రెండు పాదములు లండగా
పార్శ్వ భాగములు రేచితము లగునేని యని పార్శ్వ రేచిత యను దేశీచారి
యని నర్తకు లాదరించిరి. పార్శ్వ భాగములకు రేచిత ముండుటచే నిది
పార్శ్వ రేచిత మయినదనుట యశాగి కార్థసంగతి స్పష్టము. ఇట్లే యథా
సంభవముగ నామసార్థ్యము భావించునది.

౩. తలదర్శిని

సంహతాస్థానమాస్థాయ తిర్యంచే పృథగాయతౌ
చతురశ్రే బాహ్యపార్శ్వభ్యాం స్వపాదే తిష్ఠతో యది
యదా తదా సమాఖ్యాతా నర్తకై స్తలదర్శిని

పాదములు రెండును సంహితస్థానము. పాదములు కలిసి
యుండు స్థానము పొందినవై తిర్యగ్గతములై పృథగ్గతములై వేరు
వేరుగా నాయతములై చతురశ్రములై స్వబాహ్య పార్శ్వములతో
నుండునేని తలదర్శిని దేశీచారి యగునని నర్తకులు తలచిరి. ఇందలి
చతురశ్రత్వమును వేమభూపాలుడు నిరూపింప లేదు.

౪. అర్థమండలికా

భూమిఘృష్టతలౌ మందం బాహ్యతో భ్యామ్యతః క్రమాత్
యత్రాంఘీ గచ్ఛతః పశ్చాత్పార్థమండలికా తదా

ఎందు పాదములు తలభాగములచే భూమి ఘర్షణ మొనరిం
చినవై నెమ్మదిగా బాహ్యభాగము నుండి క్రమముగా భ్రమణము

పొందునవి యగునో, పశ్చాద్భాగమునకు గమనము పొందునవియు నగునో అచట అర్థమండలిక అను దేశీచారి యగునని యనిరి. పాదతలములచే భూతల ఘర్షణము భ్రమణము పశ్చాద్గమనమను మూడు విధానములు అర్థమండలికాచారీ రూప సంపాదకములు.

౫. తిర్యక్కుంచితా

కుంచితం చరణం యస్యాం తిర్యక్తైతన్మహాః కృమాత్
స్వపార్శ్వే నిక్షిపేత్తిర్యక్కుంచితా సా విధీయతే

ఎందుచరణము కుంచితమై తిర్యక్భాగముగా ముహూఃక్రమమున తనపార్శ్వమున నడ్డముగా నిక్షిప్తమగునో అచట కుంచితయను దేశీచారి యుండునని స్మృత్యవిదుల వ్యవహారము. తిర్యక్కుంచితమగు రూపమున్నందున నిది తిర్యక్కుంచితా దేశీచారి యయినది.

౬. అపకుంచితా

చరణౌ కుంచితౌ కించిత్పృష్ఠతో గచ్ఛతః కృమాత్
యస్యామేషా సమాఖ్యాతా నృతజ్జేరపకుంచితా

రెండు చరణములు కుంచితములై క్రిమముగా కొంత పృష్ఠగమన మొనరించు నవి యగునేని అపకుంచితయను దేశీచారి యగును. అకుంచిత పాదములకు క్రిమశః పశ్చాద్గతి యని భావము.

౭. కాతరా సకటీ

సంధ్యావర్తస్థితౌ యస్యాం చరణౌ వపనర్పతః
పశ్చాద్దేశే సమాఖ్యాతా నర్తకై స్సకటీతి సా

ఇచట లక్షణ వాక్యములో దేశీనామము సకటీ యని యున్నది. మొదట పరిగణనను లో కాతరా నామమె యున్నది.

ఇతరులు కాశరా పదమునకు పర్యాయ పదమును చెప్పలేదు. ఇందు మాత్రమే సకటి యున్నది. కాతరా పదము వ్రాతలో సకటిగా మారి యుండునా లక్ష్యనామానుసారమున నిది కాతర వేమాదులు నిది కాతరాలక్షణ మనిరి.

పంచమాధ్యాయమున దేశీస్థానకములలో సంద్యోవర్తము గల అనునది కలదు. అట్టి సంద్యోవర్తస్థితిలో వెనుక భాగమునకు పాదములు అపసర్పణము పొందునవి యగునేని దేశీవృత్తవిచక్షణులు కాతర సకుటి యను దేశీచారియగు ననిరి.

౮. ఉత్కుంచిత

ఉత్తిప్య కుంచితే యత్య చరణౌ పురతః క్రమాత్

విక్షిప్యేతే పురః ప్రోక్తా సేయముత్కుంచితాభిదా

పాదము లుత్తిప్తములై కుంచితిములై పురోభాగమున క్రమముగా నిక్షిప్తములగునేని యది ఉత్కుంచిత మను పేరుగల దేశీచారి యగును.

౯. తిర్యజ్మఖ

స్థానకే వర్ధమానే తు పాదౌ సవ్యాపసవ్యతః

సరత స్త్వరితే యత్ర సేయం తిర్యజ్మఖా స్మృతా

వర్ధమాన మనునది గీతము కలదు. వర్ధమానము సంయుత హస్తము కలదు. వర్ధమానము దేశీస్థానము కలదు. ఇచట వర్ధమాన దేశీస్థానకమే వివక్షితము. పంచమాధ్యాయములో వర్ధమాన స్థానము గల నిరూపిత మయినది. అట్టి వర్ధమానస్థానకమున పాదములు సవ్యాపసవ్యముగా నుండి త్వరితముగా జరుగుదు పొందునవి యగునేని యది తిర్యజ్మఖ యను దేశీచారి యగునని యనిరి.

సవ్యాపసవ్య భాగములకు వేగముగా ప్రసరణము పొందునవి
యగుట యని భావము స్పష్టము.

౧౦. నూపురవిద్దికా

స్వస్తికే స్థానకే పాదో పాక్షివాగ్యతలేన చ

రేచితో భవతో యత్య సా స్యా న్నూపురవిద్దికా

స్వస్తికే నూపుర దేశీస్థానకము. దేశీస్థానకము పంచమాధ్యాయ
మున మూడవదిగా నిరూపితమయినది. ఇది స్వస్తిక దేశీస్థానము
నందున్న పాదములు పాక్షిభాగమున పాద్యాగతలభాగమున
రేచితము లయి: చో నూపురవిద్దిక యను దేశీచారి యగును. నూపుర
మనునది నారీమణుల పాదాభరణము. అది గుల్ఫోపరిభాషణము.
ఇందలి పాదరేచితమందు నూపుర శి బాసములుండట భావనీయుము.

౧౧. మదాలసా

మద్యమత్తాలసస్యేవ గతిః స్యాదవ్యవస్థితా

యస్యాం చరణయోస్సేయం యధార్థాఖ్యా మదాలసా

మద్యముచే మత్తుడలనుడయిన వాని మత్తువలె పాద
గమన మవ్యవస్థితముగా నుండునేని యది మదాలస మను దేశీచారి
యగును మదిరాపాసమత్తులు ఎల చరణములు విసంస్థలములుగో
విస్యస్తము లగునేని పాస్తములును లోలితములుగా నుండునేని
మదాలస దేశీచారి యనుట సార్థక నామము.

౧౨. పరావృత్తతలా

పృష్ఠోత్తానతలం పాదో బాహ్యతశ్చేత్ప్రసారితః

తదా దేశీరహస్యజ్ఞేః పరావృత్తతలా స్మృతా

పరావృత్తతల మను నిచట పేరుగల దేశీచారి మొదట
పరావృత్త మనియె యున్నది. పాదము పృష్ఠమున ఉత్తాలతలముగా

నుండి బాహ్యముగా ప్రసారితమగునేని దేశీరహస్యజ్ఞులు దీనిని పరావృత్తతల మను దేశీచారి యగునని పరిగణించిరి పశ్చాద్భాగమున సుతానితతలమై భూతలమును స్పృశించుచు పాదము బహిః ప్రసృత మగుట పరావృత్త తల మగును. మొదట ఛందోనుకూలముగా పరావృత్త పదముననే యిది వ్యవహృతమయిన సిద్ధి పరావృత్తతలమై. ఇట్లే వేమాదులు నిరూపించిరి. నాట్యభాషలో పరావృత్త పదమున శిరము, బాహువు, దేశీస్థానము, జంఘ, అంగ హారము అనునవి పరావృత్త పదచాచ్యములు. పరావృత్తతల మనునది దేశీచారి. అందుననే దేశీరహస్యజ్ఞులు పరావృత్త తల మనిరని జ్ఞాయను డనెను.

౧౩. లంఘిత జంఘికా

ఖండసూచినిచేత్పదంతతమాకృష్టవేగతః

తజ్జంఘాలంఘ్యతేఽన్యేన తదాలంఘితజంఘికా

పంచమాధ్యాయములో ఖండసూచి యను దేశీస్థానకము నిరూపిత మయినది. ఖండసూచకము జంఘాకర్మ కలదు. ఖండసూచి యను దేశీస్థానకమున ప్రసృత మయిన పాదముచు వేగముగా నాకర్షించి దాని జంఘాభాగమును అన్యపాదమున లంఘించుట యున్నచో నది లంఘిత జంఘిక యను దేశీచారి యగును. జాను సమీపమున జంఘ కుంచితమై ప్రసారితమై లంఘన మొనరించుట యిందు భావనీయము. వేగాకర్షణము లంఘనమిం దావశ్యకము.

౧౪. మరాలికా

సంద్యవర్తే స్థితో యుగ్మపాశ్చోపాదగ్రయోదపి

రేచితే చరణే యత్ర సర్వతస్మా మరాలికా

సంద్యావర్త మను దేశీస్థానకము పంచమాధ్యాయమున
 చరణములు నిరూపిత మయినది. సంద్యావర్తస్థానకము నందున్న
 చరణములు పాదాగ్రము లందును యుగ్మపార్శ్వములుగా నుండి
 సర్వతః అంతట రేచితము లయినచో నది మరాలిక యను దేశీచారి
 యగును. ఈ మరాలికయే మరాలపద వ్యవహారమున నున్నది.
 సంద్యావర్తస్థితి పాస్తిప్రపద రేచనము పురతః ప్రసరణము మరాలా
 దేశీ చారి.

౧౫. స్ఫురితా

భూపృష్ఠ బాహ్యపార్శ్వభ్యాం పార్శ్వయోస్సరణం ద్రుతం
 పురతో యస్తస్సౌ తదేః స్ఫురితా పరికీర్తితా

భూపృష్ఠము నందున్న పాదముల బాహ్యపార్శ్వములచే
 పార్శ్వభాగములకు సరణముండుట, సత్వరముగా పురతః సరణ
 ముండుట స్ఫురిత మను దేశీచారి యగును అని తద్విదు లనిరి.

౧౬. ఊరువేణీ

కృతోచ్ఛేద్యైః స్వస్తికం పాదం పార్శ్వభ్యాం పురతో యదా
 చరణౌ ఘర్షతో భూమిం ఊరువేణీ భవేత్తదా

పాదమును స్వస్తికముగా నొనరించి పురోభాగమున పార్శ్వ
 భాగములతో పాదములు భూమి ఘర్షణ మొనరించుట ఊరువేణీ
 లక్షణముగా నిందున్నది. ఊరుపులు స్వస్తిక సంయుక్తములుకాగా
 పాదములు పార్శ్వభాగములచే భూమియందు ఘర్షణ మొనరించుట
 ఊరువేణీ లక్షణ మని వేమభూపాలు డనెను. ఈ లక్షణమున గూడ
 ఊరుస్వస్తికము సంభావ్యము. ఊరుస్వస్థికము నిజపార్శ్వములచే
 భూఘర్షణము నున్నచో ఊరువేణీ దేశీచారి యగును.

౧౩. సంఘట్టితా

ముహూర్విషమసూచిస్తా సాదా పుట్టుత్య భూతలే
వతస్తా ఘట్టయే ద్యత్య సేయం సంఘట్టితా మతా

విషమసూచి యను దేశీస్తానము పంచమాధ్యాయమును
౨౨ వదిగా నిరూపిత మయినది. పాదములు ముహూర్విషమసూచి
స్థానకమే నందున్నవై ఉత్పత్తి నాచరించి భూతలమున వతన
మొనరించుచు షరస్పరము ఘట్టన మొనరించునవి యగునేని
సంఘట్టిత యను దేశీచారి యగును.

౧౪. హరిణత్రాసితా

కుంచితే చలితే పాదతలే స్వస్తికతాం గతే
ఉత్పత్త్య సంహతే యత్య పాతితే తా మిమాం జగుః
హరిణత్రాసితాభిఖ్యాం చారిం చారివిదక్షతాః

పాదశీలములు కుంచితిములు చలితములు కాగా స్వస్తికత్వ
మును పొందగా ఉత్పత్తి కరణాంతరము సంహితములు పాతితములు
వయినచో దీనిని హరిణత్రాసిత మను పేరు కల దేశీచారి యని
చారి విచక్షణులు నిరూపించిరి. హరిణత్రాసి అనునది దేశీచారు
లలో భావిచారి. హరిణప్లుకనామమున దేశీచారి ఆకాశచారి
నిరూపితము కాగలదు. హరిణప్లుత మను కరణము నిరూపితము.
హరిణప్లుత, మృగప్లుత నామములతో చారి నిరూపిత మయినది.
ఈ నామవిశేషముల యనుగతిని సమీక్షించుట యావశ్యకము.

౧౫. కరిహస్తా

సంగతస్థాన మాస్థాయ పార్వాభ్యా మవనీతలం
ఘృష్యతే యత్య పాదేన కరిహస్తేతి తాం విదుః

కరిహస్త మను సృష్టహస్త మిదివరలో నిరూపిత మయినది.
ఈ కరిహస్తము దేశీచారి కరిహస్త మను కరణము చతురములలో

నిరూపితము. సంగతస్థాన మనునది దేశీస్థానకములలో ౯వదిగా నిరూపిత మయినది. అచట సంగతమని లేదు. సంహితమని యున్నది. ఇచటి సంగత పదముచే నచటి సంహితపదమునే గుర్తింప వలెను. సంహితమను దేశీస్థానకము నందుండి పాదము పాశ్చ్యములచే నవసితలమును ఘర్షణ మొనరించునేని కరిహస్త మను దేశీచారి యని యనిరి.

౨౦. కులీరికా

నంద్యావర్తాభిధం స్థాన మాశ్రితౌ చరణౌ యదా

తిరశ్చీనం ప్రసర్వేతే తదా ప్రోక్తా కులీరికా

పాదములు నంద్యావర్తమును స్థానకము నాశ్రయించినవై తిరశ్చీనముగా ప్రసర్పితములగునేని కులీరికయను దేశీచారి యగును. తిరశ్చీన ప్రసారము తిర్యక్ప్రసారము నంద్యావర్తము పంచమాధ్యా యమున నిరూపితము.

౨౧. స్తంభక్రీడనికా

పార్శ్వే ప్రసారితస్యాంఘ్రేః తలేన స్యాన్మూహ ర్మదా

స్థితాంఘ్రిపార్శ్వసంక్లేషః స్తంభక్రీడనికా తదా

పార్శ్వప్రసారిత మయిన పాదముయొక్క తలభాగమున స్థితాంఘ్రిపార్శ్వమునకు ముహుఃసుక్లేషము సంపాదించినచో ఒక పాదతలమున వేరొక పాదము తాడితమగునేని యది స్తంభక్రీడనిక యను దేశీచారి యగును.

రథచక్రా

చతురశ్యస్థితే పాదౌ పరిశిష్టే ప్రసర్పతః

స్పృష్టతో వా యదా ప్రోక్తా రథచక్రా తదా బుధైః

చతురశ్రమనుస్థానకము పంచమాధ్యాయమున గగి వదిగా నిరూపిత మయినది. అట్టి చతురశ్రస్థానమున నున్న పాదములు పరిశ్లిష్టములై పృసర్పితములు కావలెను. పృష్ఠభాగమునకేని పృసర్పితములు కావలెను. అట్లయినచో నది రిధచక్ర మను దేశీచారి యగు నవి బుధుల నిర్ణయము. పరస్పరము సంశ్లిష్టములయిన పాదములు పురతః ప్రసారము కాని పృష్ఠతః ప్రసారముకాని పొంద వచ్చును.

౨౩. ఊరుతాడితా

ఏకపార్శ్వస్థ ఉత్పత్య హన్యాదన్యోరు మంఘ్రితా

భూస్థితేన సకర్ణం తత్తదా స్యా దూరుతాడితా

ఒక పార్శ్వము నందుండి ఉత్పతి నాచరించి భూగత మయిన పాదముచే రెండవ పాదముయొక్క ఊరుభాగము తాడన మొనరించినచో నపుడు ఊరుతాడిత మను దేశీచారి యగును. ఊరు భాగమున తాడనము కలది యగుటచే ఊరుతాడిత మగుట స్పష్టము.

౨౪. సంచారితా

ముహురాకుంచితం పాద ముత్క్లిష్యాన్యేన యోజయేత్

తలేన చరతా తిర్యగ్గదా సంచారితా తదా

తిర్యక్ప్రసారము పొందిన తల సంచారము కల పాదమున, ముహురాకుంచిత మయిన అన్యపాదమును ఉత్క్షేపిం పైకినెత్తి యోజన మొనరింప వలెను. ఆ కుంచితపాదమున కుత్క్షేము తలభాగమున తిర్యక్సంచారిపాదముతో యోజనము ననునవి యిందు ముఖ్యములు. ఇట్లుండగా నిది సంచారిత యను దేశీచారి యగునని సృష్టకోవిదులు కోర్కొంచిరి.

౨౫. విశిష్టా

స్థానకే పార్థివిధేఁడ్రుమీ విశిష్టా పువనర్పతః

ఉతాపనర్పతో యత్ర విశిష్టా సా నిగద్యతే

పార్థివిధ మను స్థానకము పంచమాధ్యాయములో ౧౮ వదిగా నిరూపిత మయినది. అట్టి పార్థివిధస్థానకమునందున్న పాదములు విశిష్టములై ఉపనర్పణము పొందినను లేదా అనర్పణము పొందినను విశిష్ట యను దేశీచారి యగునని అభిజ్ఞులు తలచిరి. అంఘ్రుల విశ్లేష ముండుటచే నిది విశిష్ట యయినది.

౨౬. తలోద్వృత్తం

పాదయోరంగులీ పృష్ఠభాగేన గమనం పురః

క్రియతే త్వరితం యత్ర తలోద్వృత్త మిదం విదుః

అంగులీపృష్ఠభాగమున పాదములకు పురఃప్రదేశమునకు త్వరితముగా గమనము కూర్చినచో తలోద్వృత్త మను దేశీచారి యగును. ప్రేపదమున నుండి సత్వరపురస్సరణము తలోద్వృత్త మునకు రూప సంపాదకము.

ఇట్లు షడ్వింశతి దేశీభూచారులు నిరూపితము లయినవి. ఇక షోడశాకాశ దేశీచారుల నిరూపణము ప్రసంగ ప్రాప్తము.

ఆ కాశ చార్యః

౧. విద్యుద్భ్రాంతా

పాలిస్యోసరి వై క్షిప్రం పాదముత్తిప్య కుంచితం

స్వపార్శ్వబ్రామితం న్యసే ద్విద్యుద్భ్రాంతా భవే త్తదా

నాట్యభావలో విద్యుద్భ్రాంత పదమున గుర్తింప దగినవి యనేకములు కలవు. విద్యుద్భ్రాంత చారి కరణము అంగహారము

ఇచట విద్యుద్భాంత దేశీచారి శబ్దసంవాద మున్నట్లే కొంతలక్షణ సంవాదము భావసంవాదము నుండును. కావుననే సమానపద వ్యవహారము సంగతము. ఇట్లే యనంతర స్థలము లందును గాఢ్యాము, ఫాలభాగమునకువై గా వేగముగా కుంచిత పాద ముంచి స్వపార్శ్వమునకు భ్రమణము కలుగునట్లు చేయవలెను. అప్పుడు విద్యుద్భాంత మను ఆకాశగత దేశీచారి యగును. లలాట పర్యంత పాదోత్తేషము భ్రమణము. పార్శ్వమున న్యాస మీ దేశీచారీ స్వరూపము. పాదము పృష్ఠభాగమున వలిత మగుట మస్తక స్పర్శ మొనరించుట ఊర్ధ్వాధఃపార్శ్వము లందు మండల భ్రమణ మొనరించుట తుదకు ప్రసారిత మొదరించుట మార్గచారీ స్వరూపము. దేశీచారులలో కన్న మార్గచారీ విశేషములలో నవయవ సన్యాసము లధికముగా నుండును. మార్గచారులలో పరస్పరానుగతి యున్నంతగా దేశీచారులలో నుండదు. మార్గచారులు పరస్పరానుగమున నున్ననై కరణముల స్వరూప పరిష్కారముల కుచితయోగక్రదాన మొనరింప గలవు. దేశీచారులు స్వమాత్రపరిధిలో పర్యాప్తశోభాసంపాదకములై రంజనాధిక్యమున రమ్యములుగా భాసించును. మార్గచారులలో నాకాంక్షితము, సాకాంక్షముగా నుండుటయు సభ్యువ్యాము. వీసిలో నిరాకాంక్ష శోభ యున్నది. ఇట్లే వివేకము నౌచిత్యానుసారమున సంతట భావించుట యుక్తము.

౨. పురఃక్షేపా

పాదం కుంచిత ముత్తివ్య పృసార్య పురతోఽద్యుతం

స్వస్థానే నిక్షిపే ద్యత్ర పురఃక్షేపేతి తాం విదుః

కుంచిత మగు పాదము నుత్తేషించి పైకి లేచునట్లునరించి, పురోభాగమున కిద్భుతముగా ప్రసారిత మొనరించి స్వస్థానమునందు

కూర్చుంది అప్పుడది పురఃక్షేప యను ఆకాశదేశీచారి యగునని యనిరి. “పురతోఽద్భుతం” అను స్థలమున “అద్భుతం” అనుట కన్న “జవాత్” అని యుండుట యుక్తము. వేగముగా పురతః పరిసారముండుట తద్భావము. అథవా, అద్భుతః పదముననే వేగార్థము భావించునది “జవాత్” అని వేమభూపాలు డీ స్థలమున ప్రయోగించెను.

3. అవక్షేపా

బాహ్యపార్శ్వేన సంక్లిష్ట పృష్ఠమూరోః పరస్య చేత్
పాదోఽన్యః స్వనితంబన్య సమీపం గచ్ఛతి ద్రుతం
అవక్షేపా తదా లక్ష్మ్యవేదిభిః పరికీర్తితా

ఒక పాదము యొక్క ఊరు భాగమును పృష్ఠమును అన్యపాదము బాహ్యపార్శ్వముగా స్పృశించి సంక్లేష మొనరించి వేగముగా స్వనితంబ సమీపము చేరువేని లక్ష్మ్యవిదులు దీనిని అవక్షేప దేశీచారి యగునని సంకేతించిరి. ఈ అవక్షేపమును అవక్షేప మనియు నందురు.

4. అంఘ్రితాడితా

వైశాఖస్థానకే షిష్య ముక్తుత్వ దివి పాదయోః
తలాభ్యాం తాలికాం దద్యా ద్యత్రోక్తా సాంఘ్రితాడితా

వైశాఖస్థానకము స్థానకములలో నిరూపిత మయినది. అట్టి వైశాఖస్థానకము నందుండి వేగముగా నాకాశమున సముత్క్లుప్తి నాచరించి పాదముల తలభాగములచే పరస్పరము తాడన మొనరించునది. తాలిక నిచ్చునది. కరతలములచే తాలము వేయునట్లు పాదతలములచే తాలమొనరించుట యను భావమును గ్రహింప వచ్చును ఇట్లుండగా నిది అంఘ్రితాడిత యను దేశీచారి యగును.

నైశాఖస్థానకముననె కాక సమసూచిస్థానకము నందుండియు నిట్లానర్ప వచ్చును. అప్పుడు అంఘ్రి తాడితాచారి యగునని వేమ భూపాలు డనెను.

౫. డమరీ

జానుదఘ్నుం సముత్థివ్య కుంచితం చరణం ద్యుతం

యదా నర్పహిరావృత్త్యా భామయే డమరీ తదా

కుంచిత మగు పాదమును జానుపర్యంతము వేగముగా ఉత్తి ప్తమొనరించి అనర్పహిరావృత్తి విధానమున భ్రమణ మొనరింప వలెను. అప్పుడది డమరి యను దేశీచారి యగును. ఒక పాదమునకు జానుపర్యంతస్థితి వేరొక పాదమునకు కుంచితరీతి యుత్తేపము అంత గృహిశ్శ్చైష్ట మయిన భ్రమణ మనునవి యిందలి యాకారములు.

౬. భృమరీ

ప్రసార్య పురతః పాదం శరీరం భ్రామయే దృహిః

ద్యుత మన్యతలభ్రాంత్యా యత్ర సా భృమరీ మతా

పురః ప్రదేశమునకు పాదమును ప్రసారిత మొనరించి శరీరమును వెలుపలగా వేగముగా భ్రమింప జేయ వలెను. ఇట్టి శరీర భ్రమణమున రెండవ పాదతలమునకు భ్రమణము నుండ వలెను. ఇట్లుండగా నిది భ్రమరి యను దేశీచారి యగును. భ్రమరీపాదమున చారిని గ్రహింతురు. దేశీచారిని గ్రహింతురు. ఇచటిది దేశీచారి.

౭. దండపాద

విశ్లేష్య స్వస్థికం తిర్య గూర్ధ్వ మంఘ్రేః ప్రసారణం

యత్ర సా దండపాదేతి దేశీవిద్భి రుదాహృతా

పార్శ్వప్రసారితస్యోయం స్థితాః పాదః కృతాప్లుతిః

తలేన తాదయేత్కోపి స్థితమేనం యది స్పృశేత్

ఊరుపృష్ఠే స్వపార్శ్వేన దండపాదేతి మన్యతం

దండపాదము చారి యున్నది. దండపాదము కరణమున్నది. దండపాదము దేశీచారి యున్నది. ఇచట దేశీచారి దండపాదము ఇచట రెండు లక్షణములను జ్యాయనుడు నిరూపించు చున్నాడు. రెండవ లక్షణము జ్యాయన సమ్మత మయిన లక్షణము మొదటి శ్లోకము నందలి లక్షణార్థ మిట్లు గ్రహ్యము. స్వస్తికమును విడ నాడి పాదమును తిర్యగూర్చుభాగములకు ఆవర్తితము చేసి ప్రసార మొనరించినచో దేశీవిదులగు పండితులు దండపాద యను దేశీచారి యగు ననిరి.

కాని జాయన మత మీ విధముగ రెండవ శ్లోకమున నిరూపిత మయినది. మొదటగా ఊరువు పార్శ్వమునకు ప్రసారితము కావ లెను. ఆ యూరువు ననుసరించి పాదము ఉండవలెను. ఆ పాద మాప్లుతి నాచరింప వలెను. పాదతలమున తాడన మొనరింప వలెను. ఆ పాదము కూడ తన పార్శ్వముతో ఊరుపుష్పమున స్పృశింప వలెను. ఇట్లుండగా నిది దండపాద మను దేశీచారి యనుట జాయ నేనాపతి సమ్మతము.

ఈ దేశీపాదముల పేరులు పూర్వ నిరూపితము లయిన చారి కరణముల పేరులతో సమముగా నున్నవి. కావున దేశీచారుల లక్షణ నిరూపణములలో వేరు వేరుమతము లున్నచో నెవరి మతము నూర్వచారి కరణముల లక్షణములకు సన్నిహిత సంగతి కలిగి యున్నదో సహృదయులు సమీక్షింప వలెను. నామ సామ్య మున్నను భావసామ్యము దేశీచారులలో లేకపోవుటయు నుండ వచ్చును. అయినను జాయపతి సమనమయ సంప్రవృత్తములను సమీక్షించి నిరూపించినందున తస్మాత్ భావనీయము.

౮. బద్ధ

యత్యోపరితలః పాదః స్వస్తికస్యాగ్రతో భవేత్

ఈషదాందోలితః సేయం బద్ధేతి పరికీర్తితా

ఇదివరలో బద్ధచారి నిరూపిత మయినది. ఈ బద్ధదేశీచారి స్వస్తిక పాదమునకు సంబంధించిన ఉపరితలపాదము అగ్రభాగముగా నుండునేని ఈ షదాందోలితముగా నుండునేని యది బద్ధదేశీచారి యగును.

౯. ఊర్ధ్వజానుః

ఊర్ధ్వజానుం విసిష్టాద్య యస్యాం పాదం స కంపయేత్

ఊర్ధ్వజాను రియం దేశ్యాం చారీ ప్రోక్తా మసిషిభిః

ఊర్ధ్వజానుపదము చారీకరణ దేశీచారులను సూచించును ఊర్ధ్వజాను వను ఆకాశచారి శృతీయాధ్యాయములో నిరూపిత మయినది. కుంచితపాదమును వక్షఃపీఠపర్యంత మెత్తుట ఊర్ధ్వజాను చారిలో నున్నది. అ ట్లూర్ధ్వజానువును కూర్చి ఆ యెత్తిన పాదమును కంపింపజేసినచో ఊర్ధ్వజాను వను దేశీచారి యగునని మనీషుల భావము.

౧౦. అలాత

కించిత్ప్రసారితం పృష్ఠే పాదమన్వేన లంఘయేత్

త్వరితం యత్ర సా తదెరలాతేతి ప్రకీర్తితా

అలాత మొకమండలము. అలాత మొకకరణము. అలాత మంగహారము. అలాతము చారి అలాతదేశీచారి. ఇది యిచట ప్రస్తుతము పృష్ఠభాగమున కొంతగా ప్రసారిత మయిన పాదమును అన్యపాదమున లంఘన మొనర్ప వలెను. అప్పుడది అలాతాదేశీ చారి యగు ననిరి.

౧౧. ఆందోలిత

యస్యామాందోలితః పృష్ఠతః కుంచితో ముహుః

భవే దాందోలితేత్యేషా చతురైః పరికీర్తితా

ఆందోలిత బాహు వున్నది. ఆందోలిత శ్వాస మున్నది. ఆందోలిత కటి కలదు. ఆందోలిత దేశీచారి కలదు. ఇది దేశీచారి పృష్ఠభాగముగా కుంచిత మయిన పాదము ముహుః ఆందోలిత మయినచో ఆందోలిత దేశీచారి యగునని చతురులు కీర్తించిరి.

౧౨. సూచీ

ఉరుపృష్ఠం ద్వితీయస్య ముహుః పార్శ్వేన సంస్పృశన్

కుంచితః పృస్థతోఽగ్రాంఘ్రిర్యత్ర సూచీతి సా స్మృతా

సూచీగాఽప్యములు. కరణము, చారి, కరవ్యాపారము, దేశీమండలము, పాదము, దేశీచారి. ఒక పాదపార్శ్వముచే రెండవ పాదము యొక్క ఉరుపృష్ఠమును ముహుః స్పృశించుచుండ వలెను. పాదము కుంచితమై తీక్ష్ణాగ్రముగా ప్రసృతము కావలెను. ఇట్లున్నచో నిది సూచి యను దేశీచారి యగు ననిరి.

౧౩. విక్షేపా

ప్రసార్య పురతో యస్యాం చరణం గగనాంగణే

ముహు రాకుంచయే దేతాం విక్షేపేతి పృవక్ష్యతే

చారీస్పృతవిశారదులు విక్షేప యను దేశీచారి స్వరూపము నీ విధముగా నిరూపించిరి ఎదుటగా నాకాశమున పాదమును ప్రసారిత మొనరించి ముహుః ఆకుంచన మొనరించుచున్నచో విక్షేప మగును.

౧౪. హరిజప్తతా

భూయో భూయః సముత్క్లుత్య ప్రసార్య చరణౌ పతేత్

భూతలే యత్ర సా తద్దైః వ్యాహృతా హరిజప్తతా

మఱలమఱల ఎగిరెగిరి పాదమును పోసానములనుగా జేసి భూతలమునపడ వలెను. అప్పుడది హరిణప్లుత దేవేచారి యగును. హరిణప్లుత పదమున కరణము ఉత్ప్లుతి కరణము దేవేచారి చారి నృత్తకరణము భయానక గతి దేశీతాలము ద్వాదశాక్షరనృత్తము గ్రాహ్యములు.

౧౩. జంఘాలంఘనికా

తిర్యగకుంచితస్యాంఘ్రే రుద్వృత్తస్యోత్పత్తౌ యదా
అన్యేన లంఘయే జంఘాం జంఘాలంఘనికా తదా

మొదట పాదమును తిర్యగకుంచితముగా జేయ వలెను. ఉత్ప్లుతిలో నుద్వృత్త మొనర్పవలెను. అన్యపాదమున జంఘాలంఘన మొనరింప వలెను. తిరశ్చీన చరణమును పురోభాగమునకు కించిదా కుంచిత మొనరించి ఉత్ప్లుతితో గగనమున నె యొక పాదమున లంఘన మొనర్పదగునను భావమును గూడ నిందు సంగతము చేసికొన వలయును.

౧౪. జంఘావర్త

అంతరభ్రమణస్యాంఘ్రే స్తలం పృష్ఠేన జానునా
బాహ్యతో భ్రమత స్తస్య జానుపార్శ్వే వినిక్షిపేత్
అనకృద్యత్య సా జ్ఞేయా జంఘావర్తాభిధా బుధైః

అంతరభ్రమణముతో నుండు పాదము యొక్క తలభాగమును అన్యపాదమునకు సంబంధించిన జానుపృష్ఠముతో గూర్చ వలెను. ఆ జానుపూర్వభాగమున నుంచ వలెనని భావము. ఆ అన్యపాదము కూడు బాహ్య భాగమున భ్రమణముతో నుండవలెను. ఆ జాను పార్శ్వమున మొదటి పాదము కూర్చ వలెను. ఇట్లు అనకృత్ప్రయోగ మావశ్యకము. ఒక పాదమున కంతరభ్రమణము అన్యపాదమునకు

బాహ్యభ్రమణము ఇందున్నది జానుప్రప్తమున పాదతల విన్యాసము మొదలు. జానుపార్శ్వమున పాదతల విన్యాసమంతరము కలదు ఇట్టిరీతి కనకృష్ణయోగ మావశ్యకము. జఘాభాగముల కావర్తన ముండుటచే నది జఘావర్తాఖ్య దేశీచారి యయినది

ఇట్లీచట పోడశాకాశ చారీ విశేషములు నిరూపితము లయినవి. మార్గచారీ నిరూపణమున జాయసేనాపతి ప్రధమముగా భౌమచారీ విశేషములను అనంతర మాకాశచారీ విశేషములను నిరూపించెను. ఆ విధానమునే యీ దేశీచారీ విశేష నిరూపణమున గూడ ననుసరించెను. చారీవిధానము లన్నియు కట్టాదిపాదాంత చేష్టావిశేషములతో నుండుట తృతీయాధ్యాయారంభమున నిరూపిత మయినది. చారీశబ్దప్రకృతియు నచట ప్రతిపాదిత మయినది. అచట చెప్పినను మఱల నిచట నీ వాక్యము స్మృతికి దెచ్చుట యుచితము.

సృతే నాప్యే చ చారీభిః

వినా కించి న్న వర్తతే.

ఈ నిరూపించిన దేశీచారీ విశేషములు కాక ఇంకను నాలుగు దేశీచారీ విశేషము లిందు నిరూపితములు కావలసి యున్నది. ఈ చారీచతుష్టయ మితరగ్రంథము లందు కానవచ్చుట లేదు.

తలసర్పణిక - హంసరుతం.

తిత్తిగతి - అంతరపద్మాసనము.

అని వీని నామములు. వీనిలో అంతరపద్మాసన మను నాలవది దేశీస్థానములలో కొన్ని గ్రంథముల పరిగణితము నిరూపితము నయినది. భౌమాకాశదేశీచారీ సాంకర్యమున నింక నెన్నియో

చారులు రాదగి యున్నవని నిరూపితము కాగలదు. పోసిద్ధ చారి సంబంధమును సంకీర్ణచారి స్వరూపమును సిభాలనమున గుర్తించి భావకలు వీసని సంభావించుట యుక్తము కాగలదు. ఈ చారి చతుష్టయ స్వరూప మీ విధమున నుండును.

౧. తలసర్పణికా

పర్యాయేణాగ్ర పాశ్చాత్య భాగాభ్యాం తలయో ద్భృతం

ప్రసర్పేతాం చతుర్దిక్కుం దరణౌ యత్య సా బుధైః

తలసర్పణికా ప్రోక్తా పరైః సైవ కులీరికా

రెండుపాదములును అగ్రతలమున పృష్ఠతలమునక వేగముగా పర్యాయక్రమమున చతుర్దిక్కుముగా ప్రసరించునవి యగునేని నాట్య బుధులు తలసర్పణిక యను దేశీచారి యగునని యనిరి. కొందరు దీనినే కులీరికా నామమున భౌమదేశీచారి ౨౦వదిగా నిరూపిత మయినది. అందు సంద్యావర్తస్థానాశ్రయ మున్నది. అది యిందు లేను. కావున దీనికి తలసర్పటికా నామమే సముచితము పాదతల ములచే ప్రసర్పణ మిందు కలదు. కావున నీ నామమే సముచితము.

౨. హంసదుతం

ఆజంఘమధ్య ముత్తిప్య స్థితస్యాంఘ్రేః పురో యదా

ఊర్ధ్వాధఃప్రేరణై ర్ద్విత్రై ర్గానపాటానుసారిభిః

నూపురం ముఖీకుర్యాత్పర్యాయేణ విహాయపి

తదాహంసదుతింబ్రాతేపాదంజాయచమూపతి.

స్థితపాద మెదుటగా పాదమును జంఘామధ్యపర్యంత ముత్తి ప్ర మొసరించి గానానుకూలము లయిన పాలరీతుల ననుసరించునట్టి ఊర్ధ్వాధఃప్రేరణములచే రెండు మూడు పర్యాయములు నూపురమును ముఖీకృత మొసరింప వలెను ఊర్ధ్వాధఃప్రేరణములు రెండుమూడు

పర్యాయములు లుండుటను నూపుర ముఖరీకరణము ద్విత్రిపర్యాయము లుండుటను బొచిత్యానసారమున నభ్యుహించునది. గగనమున నీ నూపుర ముఖరీకరణమును పర్యాయమున నొనరింప వలెను ఆ పాదముచే నొక మారును, ఈ పాదముచే నొక మారు నాచరింప వలెను. ఇట్టి విధానము రంజనాధిక్యము సంపాదించును. ఇట్టి యీ రీతి హంసరుతమను దేశీచారీరీతి యగునని జాయచమూపతి నిశ్చయించు చున్నాడు. నిరూపించుచున్నాడు. ప్రత్యేకముగా నీ చారీ విషయమున స్వనామసంకీర్తనముచే దీనినితరులు నిరూపింప లేదని జాయచమూపతియే భావించి నిరూపించినాడని గుర్తింపవచ్చును.

౩. తిత్తిరిగతి:

ఆలంబ్యాలంబ్య భాభాగ మంగుల్యగ్రే: పృసర్పత:

అకర్షతా తలే యత్ర పురత: పృష్ఠత స్తథా

ప్రేరయంతౌ చ చరణౌ సా తిత్తిరిగతిర్మతా

చరణములు రెండును భూ భాగమును పట్టిపట్టి దుమికిదుమికి అంగుళుల యగ్రభాగములతో ప్రసరించునని కావలెను. భూతలము నందున్న ఆకర్షించు వస్తువుతోబాటుగా పురత: పృష్ఠత: చరణములు ప్రేరణము కలవియు కావలెను. అప్పుడది తిత్తిరిగతి చారి యగును. తిత్తిరి పిట్టగంతులు వేయుచు భూమి నున్న వస్తు వాకర్షించు చుండగా ముందునకు వెనుకకు పాదములు వ్రేలు (గోళ్ళు) లతో ప్రసరించుచు పాదములను ప్రేరణ మొనరించుచు రీతిని భావించి యిం దనుకరింప దగును. శ్లోకార్థ స్పష్టతకై యీ చెప్పిన భావము నేని సంగతములు కొనుట యుక్తము.

౪ అంతరపద్మాననం

ఉత్పత్య గగనే పద్భ్యాం బద్భ్యా పద్మాననం పున:

విశేష్య త్వరితం తిష్ఠే ద్దురః పద్మాసనాంతరే
 వ్యోమ్ని పద్మాసనం బద్ధ్వా కృత్వా తస్య చ విచ్యుతిం
 తదైవోపవిశత్యర్వాం యత్ర సమ్యక్సుశీతః

ఆకాశమున కెగిరి అచటనే పాదములతో పద్మాసనము
 బంధించి వెంటనే మఱల విడిచిసి భూతలమునకు వచ్చునప్పటికి
 త్వరితముగా పద్మాసనాంతరము కూర్చి యందున్నచో నట్టి నాట్య
 బుధుని విన్యాసమును అంతరపద్మాసన మందురు. ఇందే మరి యొక
 భేదము. ఉత్పత్తి చాచరించి ఆకాశమునందు పద్మాసనము బంధించి
 ఆ పద్మాసనమునకు విచ్యుతి నాచరించి యట్లే భూమియందు పవిత్ర
 తయినచో సమ్యక్ సుశీక్ష్మితుడయిన యా నర్తకుని విన్యాసమంతర
 పద్మాసన మగును.

ఇప్పటికి దేశీచారీ విశేషము లన్నియు నిరూపితము లయినవి.
 చారీ రీతు లింకను గలవా? భౌమాకాశచారులు కాక మరి నాలుగు
 చారులు నిరూపితములు కదా! కటి పాదోరు జంఘా విన్యాసముల
 విశేషము నెన్నియేని భావితములు కావచ్చును. కావున నితరచారీ
 విశేషవిషయమున నాశంక యుదయించును. అందులకై జ్యాయను
 డిట్లు సూచించు చున్నాడు.

చారీణం వ్యోమభూస్థానం పాటానామిహ సంకరాత్
 హస్తాద్యంగవిశేషాదృభవే దేషా మనంతతా
 హస్తాద్యంగక్రియా చాత్ర స్వాత్ప్రయోగానుసారిణీ

దేశీచారు లిట్లు లక్షణ యుక్తముగా నిరూపితము లయినవి.
 ఇందు భౌమములు ఇరువదియారు, ఆకాశగము పదునారు, అధిక
 ముగా నాలుగు మొత్తము నలుబదియారు చారీ రీతులు నిరూపితము
 లయినవి. ఇవియే కాక ఇంకను చారు లుండవచ్చును. ఎట్లుండ

వచ్చును? ఇట్లుండవచ్చును. భౌమచారులు ఆకాశచారులు పాటములు నిరూపితము లయినవికదా! వానిసాంకర్యము వలన చారుల సంఖ్యాకము లగును. సంకరస్యభావః సాంకర్యం. సంకరము మూడువిధములు. అంగాంగిభావ సంకరము, ఏకవాచకాను ప్రవేశ సంకరము, సందేహ సంకరము అని. నాల్గవది సమప్రధాన సంకరమును కలదు. త్రివిధ సాంకర్యమునగాని చతుర్విధ సాంకర్యమున యసంఖ్యాకము లయిన భేదములు కలుగును. వానినన్నిటి లెక్కించుట దుశ్శక్యము కావున చారు లనంతములు. భౌమములు ౨౬ ఆకాశగతములు ౧౬ పాటములు ౨౮. వీని సాంకర్యమే బహుభేదముల నిచ్చును. ఇంక నిందు హస్తాదులయిన అంగముల విశేషముల వలన గూడ నానాభేదములు గలుగును. నాలుగు విధములకు నాలుగు విధముల సాంకర్యము కలుగగా నట్టి సాంకర్యము వలన చారు లనంతము లగుచున్నవి. వాని లెక్కించుట శక్యముకాదు. వాని నేల నిరూపింప లేదు? ఇంకను కొన్నిటి నయిన నిరూపింప లేదేమి? సౌందర్యావహములగు వానినె యిందు నిరూపించితిమి. ఈ నిరూపితముల వలననే రంజనాధిక్యమున్నది. ఇట్టివె యిచట నిరూపితములు.

చారీరీతు లన్నియు కట్యూరుజంఘాపాదముల సన్నివేశ విశేషముల వలన గలుగునని కదా! ఇందు హస్తాద్యంగ విశేష ప్రసక్తి యేల? హస్తాద్యంగ విశేషమున గూడ సాంకర్యము కలుగునని తత్కృతముగా గూడభేదాసంత్యము సిద్ధించునని యనుట యేల? ఇట్టి దూశంకా నివారణమునకై జాయపతి హస్తాద్యంగక్రియా చాత్ర స్యా త్ప్రయోగానుసారీణీ” యనెను. ఈ దేశీచారులలో హస్తాద్యవయవముల క్రియావిశేషములును ప్రయోగానుసారమున సంగతము లగును. దేశీవిధానములలో నవియు సంగతము లయిననె

శోభా విశేషము కలుగును. కావున వాని సంబంధము నిం దావశ్యకమని భావింప వలెను.

దేశీలాస్యము

దేశీలాస్యస్య భేదానాం ప్రసిద్ధానాం సమాసతః

ప్రవృత్తాని విధాన్యామః లక్షణాన్యధునా వయం

సుకమారమగు నృత్యము నృత్యము లాస్య మని అది మధురమని పూర్వము నిరూపిత మయినది. శివు డుద్ధతముగా నృత్య మొనరింపగా ఉమాదేవి సుకమారముగా నృత్య మాచరించినది అట్టి సుకమార ప్రయోగ మంతయు మధురమై లాస్య మయినది. “ఉమా తువ్యతి లాస్యేన” అట్టి లాస్యమునకు సంబంధించిన లాస్యాంగములు మార్గ రీత్యనుసారముగా నాట్యధర్మ ప్రయుక్తముగా నిరూపితము లయినవి. అట్లే లోకధర్మప్రయుక్తములగు దేశీవిధానము లందును లాస్యరీతులు కలవు అవి దేశీలాస్య రీతులు. దేశీలాస్యాంగములు అవియు ఇచట నిరూపణీయములు. దేశీలాస్యాంగములు సనేకములుండవచ్చును. వాని సన్నిటిని సంకేతించుట శక్యము కాదు. అందు ప్రసిద్ధములయిన వానిని సాంద్ర్యావహము లగు వానిని శోభా సంపాదకములగు వాని నిచట సంగ్రహముగా నిరూపింతుము. వానికి మేముః ప్రవృత్తము లయిన లక్షణములను నిరూపింతుము. ఇచట “ఎయం విధాన్యామః” మేము నిర్ణీతుము. అని సాభిమానముగ జాయసేనాతి చెప్పిట సాభిప్రాయముగ నున్నది.

దేశీలాస్యాంగాని

సౌష్ఠవం స్థాపనా రేఖా దాలః చాలిః చలావలిః

లలిః తృకని రుల్లానః సుకలాన మురోంగణం

భావః ధరహరం కిత్తుః దేశీకారం నిజావణం

డిల్లాయి లవణిః గీతవాదితాభినయాహ్వయాః
 లయః కోమలికోయారః తతోఽసీకీతి సంజ్ఞకః
 అంగహారమనోధర్మోవంగానంగం వివర్తనం
 రింకా ముఖరస్థేవా విహసీ ధనక స్తలం
 వితలం రసవృత్తిశ్చ తతో మన్మథతాభిధం
 అనుమానం ప్రమాణాఖ్యం లంఘితాంగతి తథా
 సుసంధిః పాదపాటాఖ్యం గతిస్థం చందనాభిధం
 షట్పత్వారింశ దిత్యేషా మథ లక్ష్మణ ముద్యతే

ఈ ప్రభుత్వమున దేశీలాస్యాంగముల నామములున్నవి. ఇవి
 యన్నియు నలుబదియారు కలవు.

సౌప్తవ	స్థాపవ	రేఖ
డాల	చాలి	చలావలి
లలి	తృకని	ఉల్లాస
సుకలాస	ఉరోంగణ	భావ
ధరహార	కిత్తు	దేశీకార
నిజాపణ	డిల్లాయి	లవణి
	అభినయ	లయ
కోమలిక	ఓయాక	అసీకి
అంగహార	మనోధర్మ	అంగ
అనంగ	వివర్తన	ర్ఘుంక
ముఖరస	తేవ	విహసి
ధనక	తల	వితల
రసవృత్తి	మన్మథత	అనుమాన
ప్రమాణ	లంఘిత	అంశగతి
సుసంధి	పాదపాట	గతిస్థ
చందనములు		

ఈ నలుబదియారును దేశీలాస్యాంగ నామములు. ఈ నామములు సంస్కృతాభిజ్ఞులగు వారలకును క్రొత్తగా నుండును. దేశీరీతులు దేశవ్యాప్తములై దేశీయ నామములతో వ్యవహార ప్రసిద్ధములై యుండును. అట్టి విందు సంస్కృతీకృతములై యుండును. సృత్త లక్షణ కారులు దేశీ లాస్యాంగములను సూపించిరి. కాని వారివారి గ్రంథములలో నామములు భిన్నభిన్నములుగా నున్నవి. కొన్నిటిని జూచి కొన్నిటిని సరిదిద్దుకొనవలసిన అవశ్యకతయు నుండును. పాల్కుటికి సోమనాథుని గ్రంథములలోని కొన్ని నామములు వీని సంవాదముతో నున్నవి. కొన్ని సృత్తశాస్త్ర గ్రంథములలో నిందలి నామములు నామాంతరములతో నున్నవి. ఇట్టివన్నియు సమీక్షాకక్షులకక్షీపర్వములు.

యథాక్రమముగా వీని లక్షణ మిక ప్రవృత్తముగ ప్రతిపాదిత మగును

౧. సౌప్తవం

యదుక్తం సౌప్తవం స్థానం తదేవాత్రావగమ్యతే
కింతు తస్యావగంతవ్యా ఖర్వతా త్రివిధా జన్తేః
చతుర్భిరథ వాష్టాభిరథ ద్వాదశభి ర్మతా
అంగులై రిహ నర్తక్యా జాను వంక్షణ నామనాత్
ఇర్బయా భూమిపాలానాం తత్తద్దేశానుసారతః
అతః పరం తు ఖర్వత్వం పరం నృత్యే న శోభతే

దేశీలాస్యాంగములలో సౌప్తవము మొదటిది. ఈ ప్రధమ లాస్యాంగమునకు సర్వలాస్యాంగము లందు నావశ్యకత యున్నది. ఇది యున్న నే లాస్యాంగములు శోభావహములు కాకవు. తృతీయాధ్యాయమున సూపితము లయిన చైత్యసాధనాదులలో నవశ్య

ముగా నీ సౌప్తవముండుట యపేక్షితము. “సౌప్తవే నోపశోభితం
వైష్ణవం స్థానకం” వైష్ణవస్థానకము సౌప్తవముతో కూడినదై శోభిం
చుట యున్నది. అచటనే సమపాద స్థానకము నందును సహజమయిన
సౌప్తవముండవలయుట నూచిత మయినది. ఇట్లు స్థానకము లన్నియు
సౌప్తవ సముపేతము లయిన చుట ప్రసిద్ధము సమ్మతమును.
అంగహారములు సౌప్తవోపేతములు కావలెనని యున్నది. నృత్త
సర్వస్వము సౌప్తవ సహిత మయిననె రాణించు ననుట ఆయా
స్థలములం దభివ్యక్తమగుచునే యున్నది. వ్యాయామ మొనరించు
వారు సమధికముగా సౌప్తవమున లెస్సగా యత్న మాచరింప
వలయు ననియు నచట నిరూపిత మయినది. “సాధకస్తేన హీనాంగో
నాచ్చే నృత్తే నశోభతే” సౌప్తవము లేకున్నచో హీనాంగుడగు
సాధకుడు నాట్యమున గాని నృత్తమున గాని శోభింప డనియు స్పష్ట
ముగా నిరూపిత మయినది. వ్యాయామాపేక్షిత మయిన సౌప్తవ
మచట విశదముగా నున్నది. సౌప్తవ మనునది వ్యాయామ మొన
రించు సాధక పురుషులకు మాత్రమే యపేక్షిత మని భావింపరాదు.
అది నాట్యనృత్త ప్రయోగ దీక్షాసక్తులగు స్త్రీపురుషుల శందర
కపేక్షితము. అందుననె యచట నిరూపితములయిన రెండుశ్లోకము
లిచట నిరూపితము లయినవి. ఇచట రెండుమూడుగా నున్న శ్లోక
ములు తృతీయాధ్యాయమున నున్నవి. వీని భావ మచట నిరూపిత
మయినది. అయిన నర్థసంగతికై యిచట నిరూపణము యుక్తము.

తృతీయాధ్యాయమున సౌప్తవముకల స్థాన మేది నిరూపిత
మయినదో యదియే యిచట నుండవలయు నని యవగమ్య మాన
మగుచున్నది. అచట సౌప్తవస్వరూప నిరూపణమున “యత్రనాంగ
13]

మతీవోచ్ఛం నాతిఖర్వం” అని యున్నది. దేహమత్యంత మున్నతముగా నుండరాదని ఖర్వముగా పొట్టిగా నుండరాదని దానిభావము. అచట సౌష్ఠవమునకు సంబంధించిన ఖర్వత స్వకీయము లగు ప్రమాణానుసారమున మూడు విధముల నుండుటను తెలియవలసి యున్నది.

జాను వంక్షణ నమనము వలన మూడు విధముల ఖర్వత యుండవచ్చును. జాను నమనము మోకాలు వంచుట వంక్షణ మనగా ఊరువులసంధి గజ్జలు. పొత్తికడుపు నకును తొడకును మధ్య సందు. అట్టి వంక్షణనమనమునను ఖర్వత కలుగును. జానువంక్షణముల మనముల వలన మూడు విధముల పొట్టితనము కలుగును. నాలుగంగులముల ఖర్వత, ఎనిమిది యంగులముల ఖర్వత, పండ్రెండుంగులముల ఖర్వత. ఇట్లు త్రివిధ ఖర్వత యున్నది. లాస్యాంగముల వలనయించు నర్తకి యిట్టి మూడు విధములగు ఖర్వభావములలో నేదేని కలిగియుండ వచ్చును. పొడవుగా నున్న నర్తకి యయినచో ద్వాదశాంగుల ఖర్వత, పొట్టిగా నున్న నర్తకి యయినచో చతురంగుల ఖర్వత యుక్తము. భూమి పాలకుల యిచ్చానుసారమున ఆయా దేశానుసారమున నిట్టి ఖర్వతను మాత్రమే యంగీకరించి నిశ్చయింప దగును. ఇంతకన్న వేరుగా ఖర్వత్వ ముండుట నృత్యమున శోభింపదు. కావున నర్తకి కాదలచిన కన్య యీ సౌష్ఠవము కలది యగుట యావశ్యకము.

స్థాపన

రేఖాలంకృతా రమ్యా స్థితిర్నృతరసేన చ

నృత్యస్వాభినయనాం యదంతే సా స్థాపనా నతా

నృత్యంతము నందు గాని యభినయముల యంతమున గాని రేఖాలంకృత మయిన రమ్యస్థితి, ముఖరస రాగ రంజిత మయిన

స్థితి స్థాపన యనదగి యున్నది. రేఖ యనునది యొక లాస్యాంగము. ఇందే మూడవదిగా నిర్దిష్ట మగును. ముఖరస మను నదియు లాస్యాంగము. ఇందే 3గోవదిగా నిరూపిత మగును. స్వస్వస్థానము లందు పన్నివేశ రమ్యములై సౌష్ఠవోపేతములై శోభాతిశయ కారులై కామోదయకారు లయిన యవయవముల రమ్యస్థితిని రేఖ యందురు. అట్టి రేఖాలంకృత రమ్యస్థితి స్థాపన. ఆ యా సృత్తములకు సముచితము లయిన అభీప్రము లయిన నైపద్య రచనల వలన వేషభూషా విశేషముల వలన గలుగు ప్రసన్న మయిన ముఖము యొక్క రాగకాంతి ముఖరస మున దగును. అట్టి ముఖరసమున గలుగు రమ్య స్థితి స్థాపన అయా విశేషముల వలన గలుగు రమ్యస్థితి సృత్తారంభమున నుండ వచ్చును. సృత్తాంతమున సృత్త మొనరించి శ్రీమపడి యున్న సమయమున గూడ నున్ననే స్థాపన యగును. పూర్వపూర్వనిరూపితముల యపేక్ష యుత్తరోత్తరములం దున్నచో పాతక సహృదయులకు ధారావాహిక మయిన విషయ నిరూపి కలుగును. ఇచట నిరూపింపబోవు వాని యపేక్ష యున్నది కావున పునః పునరనుసంధానమున నిండలి విశేషములు భావనీయములు కావలసి యున్నది.

3. రేఖ

అంగానాం యత్ర సర్వేషాం మిథశ్శోభావిధాయినాం

సౌష్ఠవే నన్నివిష్టానాం స్వక్షేత్రేషు యదాస్థితిః

హరేదఖిలచిత్రాని సా రేఖేత్యభిధీయతే.

అందరు సర్తకీ రంగమునకు రారాదు. కొందరె నర్హులు. సర్తకీ సర్వావయవములు సమవిభక్తములై సుస్థిష్టములై యుండ వలెను. సర్వావయవములు పరస్పరము శోభాసంపాదన మొనరించు

నవిగ నుండవలెను. ఏ యంగమున కాశుంగము రమ్యముగ నుండుట కాక ఒక యంగము జేరొక యంగమునకు శోభాసంపాదకముగ నుండవలెను. అట్లు మిగిల్చి శోభాసంధాన సమర్థము లయిన యంగము లన్నియు సౌష్ఠ్యమున సంగతములై యుండ వలెను. అట్టి యంగములు తమతమ స్థానములందు సముచిత సాంగత్యము కల్పదై యుండగా నట్టితి సర్వసహృదయ చిత్తహరణ సమర్థమయినచో రేఖ యను దేశీలాస్యాంగ మగును.

౪. డాలః

మందానిలవలదృద్ధతలాంతజలబిందువత్

నిభృతోఽంగస్య నందారో నృత్యేషా డాలకవ్యతే.

నృత్యమునందు నిభృత మయిన నిబిడమయిన నిండుగా నున్న గంభీరముగా నుండు సావధానముగ సాభిప్రాయముగ నుండు అంగ సంచారమునకు డాల మని పేరు. మందానిలముచే కదలు పడ్చ దలము నందలి దలాంతమున నున్న జలబిందువు వలె అంగ సంచారము నిభృతముగా నుండ వలెను. కించిచ్చలనముతో నున్న కిరము నందలి ముక్తాఫలము ముక్తామణి, మంచముత్యము వలె అంగసంచారము మనోహరముగా నుండవలెను. నర్తనమున నట్లు నిభృత మయిన గాత్రచలనము డాల మను దేశీ లాస్యాంగ మగును.

౫. చాలిః

మృదు మధ్య లయం తాలసామ్యరమ్యం సమాగమం

త్ర్యశ్రత్యబహులం పాద కర కట్యూరు చాలనం

సమమేవ భవేద్యత్ర సా చాలి రభిధీయతే.

నర్తన మొనరింపదలచిన నర్తకి యాచరించు పాదపాణి కట్యూరుచాలనము ఎట్లుండ వలయునో యీ చాలిదేశీ లాస్యాంగ

ములో నున్నది. ఆ కరపాదముల కట్టూరుపుల చాలనము మృదు మధ్యలయాన్వితముగా నుండ వలెను. విలంబిత లయరీతి కాని ద్రుతలయరీతికాని యుక్తము కాదు. అందుననే మధ్యలయాన్విత మనుట, అదియు మృదువుగా నుండుట యావశ్యకము. తాలప్రాణము లయ శబ్దార్థము (క్రియాసంతర విశాంతికి లయమని పేరు. అది ద్రుతమధ్య విలంబిత భేదమునె తి)విధము “లయనాల్లయ” తాలాంత రాలవర్తి కాలమునకు లయ మని పేరు. లయము తాల సామ్యరమ్యముగ నుండవలెను. తాలసామ్యమున మనోహరము కావలెను. తాలగతి ననుసరించియే లయ ముండును. త్ర్యశ్యాదిజాతి తాలములలో మధ్యవిలంబిత లయరీతు లుండును. కావున త్ర్యశ్య మిశ్రఖండ సంకీర్ణ జాతులలో ద్రుతలయ ముండదు. సృతమున ద్రుతలయ ముపయోగి కాదు. ఇంక నీ చాలి సమాగమముగా నుండవలెనని యిందున్నది. ఈ పదమున సంకేతిత మయిన భావము గోచర మగుట లేదు. వేమభూపాల లక్షితములో నిచట “నేత్రహారి విభ్రమ నిర్భరం” అని యున్నది. సచమత్కృతి అనియు కలదు. సవిభ్రమం అని సవరించుకొందమా? సమ్+అగమ=సమాగమ సమ్యగ్విధానమున నవయవ విన్యాస మను నర్థము కల్పించుట కిష్టాన్వయ మగునో? ఇట్టి యీ చాలిత్ర్యశ్రత్వ ఒహులం. త్ర్యశ్యజాతి తాల ప్రమాణానుసారమున నుండ వలెను. లఘువర్ణ నియమాను సారమున చతురశ్ర త్ర్యశ్రమిశ్ర ఖండ సంకీర్ణ సంజ్ఞ కల జాతు లేర్పడినవి. అందు చతురశ్రము చాతుర్వర్ణము. త్రశ్రము త్రివర్ణము. మిశ్రము సప్తవర్ణము. పంచవర్ణము ఖండము, సంకీర్ణము సవనర్ణము, ఇచట వర్ణ మనుట లఘువని సంకేతము. ఈ చాలి త్రశ్రతా ప్రచుర ముగా నుండ దగును. కావుననే మధ్యలయాన్వితమనుట. ఇట్లు పాదకర కట్టూరుచాలనము సమముగా నుండగా నిది చాలి యను

దేశీలాస్యాంగమగును. పాదవిన్యాస మొక కాల నియమమునను కరచాలనము వేరొక కాల నియమమున నుండరాదు. అన్నియు సమకాల చాలనముతో నుండుటయే యుక్తము. కావున నిది నేత్ర మనోహరమై చమత్కారకమై విభ్రమనిచ్చురమై రమ్య మగును.

౬. చలావలి:

నైవ సామ్ముఖ్యభూయిష్టా సౌష్ఠవం న విముంచతి
యదా ద్యుతలయోపేతా తదా పోక్తా చలావలి:

ఇందు చలావలియని యున్నది. దీనిని చలావలి యనియు నందురు. ఈ నిరూపించిన కట్టూరు కరపాద చాలనాత్మక మయిన చాలియే సామ్ముఖ్యభూయిష్టమై ఆభిముఖ్యమున రచితమై నదై నచో సౌష్ఠవము నువిడనాడనిది యగును. అప్పుడది! ద్యుతలయోపేతము కాగా చలావలి యను దేశీలాస్యాంగ మగును. సృతమున ద్రుతలయ రీతి యుపయోగి కాదని పూర్వము నిరూపిత మయినది. సర్వ సామాన్యముగ నదియట్లే మధ్యలయ విధానమున నున్న చాలి ససౌష్ఠవమై లఘుప్రక్రియా వ్రేదర్శనమునకు అభిముఖరచితమై ద్యుతలయ సహితము కావచ్చు ననుట యిందు విశేషవిధిగా గ్రహింపవచ్చును.

౭. లలి:

సంగీతప్రాప్తిసంభూతః తత్సౌందర్యనిరంతరః
ఆనందాతిశయః కోపి లలి రిత్యభిధీయతే
తాలచృందామగం తిర్యగుపాంగాదివిచాలనం
సుకుమారం విలాసాధ్యం లలి రిత్యాచిరే వరే.

ఈ దేశీలాస్యాంగమున కిచట రెండు లక్షణము లున్నవి. మొదటిది జ్యాయనసమృతము. రెండవది అన్యసమృతము. సంగీత

పాప్తి, సంభూత మయిన ఆనందాతిశయము సంగీత సుందరతా
చిరంతర మయినచో లలియను లాస్యాంగ మనుట జ్యాయన సమ్మ
తము. సౌందర్యసంపన్న మగు సంగీత సంప్రాప్తి వలన సంభవ
మయిన హర్షమునకు లలి యని పేరు. ఆ హర్షమధి భూమింగతముగా
నుండ వలెను. గాన సంపత్తి వలన సర్వతః రస సంపూరణము
జరుగగా సాధకుడు దదాస్వాదభరై కాగ్రుడై యంతర్ముఖుడై హృష్టు
డగును. అనంతరము ఆస్వాదయిత వేద్యాంత రసంవర్క శూన్య
మయిన స్వరూప మాత్రావస్థానమున నుండును. అప్పు డానంద
నిష్ఠ్యంద మభివ్యక్త మగును. ఇది లలిలాస్యాంగమున ననుభూయ
మానమగు ఆనందాతి భూమి.

జ్యాయనుడు సూచించిన లలివిషయమున నన్యనుత మీ విధ
మున నున్నవ. తాలచ్ఛం దానుగతమయిన తిర్య గుపాంగాది విచా
లనము సుకుమారము విలాసాధ్యము కాగా లలి యగునని కొందరు
చలికిరి. సాకుమార్య నముజ్జ్వలము తాలానుగతము సరసము
తిరశ్చీన మయిన అంగముల చాగుచాలనము కల నృత్యము లలి
యను లాస్యాంగ మగును. నృత్య చతురు లీ లాస్యాంగము నీవిధ
ముగ సంకేతించిరి. ఆ స్వరూపమున కీ స్వరూపమున కంతర మధిక
ముగ నున్నది. అయిననేమి? అభిజ్ఞు లట్లు సూచించిరి. సూచితము
లలో నాద్యమతము జాయవతి సమ్మతము. (ద్రష్టుగా శ్రోతగా
జాయసేనావతి యనుభూతి పరమమయిన మతమును సమ్మతముగ
భావించెను.

ఆ. తృకని:

ప్రకారై: శిరసస్తాలలయన్పందానుసారిభి:

గతౌ యద్యత్ స్థితౌ తద్యత్తత్తద్భావమనోహరై:

రసికప్రేక్షకానందదాయినీ తృకని ర్భవేత్.

ఆయా భావ మనోహరము లయిన శిరః స్పృశారములు తాలలయ చ్చం దానుసారులుగా నుండుట యిం దావశ్యకము. ఛంద మనునది కరములతో నొనర్చు నాదన విధానము శిరఃకంఠన ప్రకారములు తాల లయానుసారమున నుండుటయ కాక వాద్యవాదన విధానానుసారములుగాగూడ నుండుట యావశ్యకము, “గతే యద్వత్ స్థితౌ తద్వత్” శిరఃకంఠనములు గతిలో నెట్లు తాలలయాదుల ననుసరించుచు నుండునో స్థితి యందును తాల లయాదుల ననుసరించు నవిగ నె యుండవలయును. అట్లుండగా రసికు లయిన పేక్షకుల కానంద దాయక మగు విధానమును తృకని యచ లాస్యాంగ మని తద్విదులు పరిభాషించిరి.

౯. ఉల్లాసః

తాలద్వి త్రి గుణైః శైఘ్యద్భావాభివ్యంజకై ర్యదా
శ్లఢసంధిభిరంగస్య సూక్ష్మైరుల్లసనం విదుః

నర్తకి యొక్క అంగ సముల్లసనములతో గూడుకొనిన విధానమునకు ఉల్లసనము ఉల్లాసము అని పేరు. నర్తకి త్వరావిశేషముచే శీఘ్రతాతిశయముచే తాలసంబంధమున ద్విగుణములు త్రిగుణములు నయిన భావాభివ్యంజనములతో సంగవిన్యాసము లుండవలెను. ఆ యుల్లసనములు శ్లఢసంధులుగా నున్నను లలితమధురములుగా నుండి భావాభివ్యంజన మొనరించునవిగ నే యుండును. అట్టి అంగ సముల్లసనములతో నుండు విధానము ఉల్లాస మను పేరు కల దేశీలాస్యాంగ మగును. నర్తకి లాఘవాతిశయమున వేగావేశమున భావాభివ్యంజకము లగు సంగవిన్యాసములను మఱలమఱల నాచరింపగా ద్విగుణముగా త్రిగుణముగా సముల్లసనమున ప్రదర్శింపగా లలిత మనోహరములగు నా విన్యాసములు కుల్లాసమను పేరు గలుగుట సభ్యుహించునది.

౧౦. సుకలానం

హరణం గీతవాద్యానాం మధ్యే మధ్యే విధీయతే
శోభనం ప్రౌఢనర్తక్యా సుకలానం తదా భవేత్.

ఈ లక్షణ శ్లోకమునం దపేక్షితాంశ పూరణ మావశ్యకముగా నున్నది. నర్తన ప్రాధికల నర్తకి నర్తన మొనరించుచు మధ్య మధ్యలో గీతవిధానములకు వాద్యవిధానములకు సముచితమగు మేలసము. సంయోజనము సంపాదించునదై శోభనముగా నర్తన మొనరించునది యగునేని సుకలానమును దేశీలాస్యాంగ మగును. గీతమునకు వాద్యమునకు నర్తనమునకు ఏకీ కరణముండుట యావశ్యకము. ప్రౌఢనర్తకి యీ త్రితయ సామరస్యమున రమ్యతను సంపాదింప గలదు. స్వభావ సముచితముగా నర్తనమాచరించు గీత ప్రసారమునకు వాద్యవిధానమునకు మధ్యలోమధ్యలో నవకాశమిచ్చి వాని సమ్మేలసము జితపటచుకొని యభినయము నాచరించునది కావలెను. అప్పు డా నర్తకి ప్రతిభాప్రధత భాసించును. అప్పుడది సుకలానమునులాస్యాంగ మగును. అంగచాలనము గీతవాద్య మేల సము ప్రతిభాశోభన నర్తనము అనునవి సుకలానమునకు శోభా సంపాదక రూపములు.

౧౧. ఉరోంగణం

ఉర్ధ్వధః పురతః పశ్చాత్కన్ధయోః స్తనయోరపి
ద్యుతం విలంబితం యద్వా లలితం తాలమూనతః
పర్యాయచ్చాలనం యత్ర స్యాదుక్తం త దురోంగణం

ప్రగల్భ యగు నర్తకి స్కంధములకు స్తనములకు పర్యాయ క్రిమమున చాలనము సంపాదించుట యీ యురోంగణమున

ముఖ్యము. భుజిచాలనము స్తనచాలనము లలితముగా నుండ
దగును. తాల మానానుసారముగ నుండ వలెను. ద్రుతముగా చాలన
మొనరింప వచ్చును. విలంబితముగా చాలన మొనరింప వచ్చును.
సర్వము తాలమానానుసారమున నుండ వలెను. ఆ స్కంధస్తనచాల
నమును ఊర్ధ్వాధః పురతః పశ్చాద్భాగముల కుండ దగును. ఇట్లే
కుచాంసచాలన మురోంగణమను దేశీలాస్యాంగము.

కొందరు కుచాంసములకు లలితముగా అల్పముగా తీర్వ
క్పాలన మున్నచో సుగ్రంగము అని పేరు పెట్టిరి. తాలకాలనియ
మానుసారమున ద్రుతగాత్రకంపనముతో కుచాంసచాలన మున్నచో
నురోంకణ మగు ననిరి. అంతట కుచాంసచాలన మావశ్యకము.

౧౨. భావః

స్యాన్నృత్తసహితం గీతం వాద్యం చ లయసమ్మితం
నర్తక్యాః ప్రాప్య హృష్యంత్యాః పుష్యంత్యాః పులకాంకురాన్
సృత్తస్య విరతిః క్షిప్రం భావ ఇత్యభిధీయతే

నర్తకి నర్తన సమయమున సృత్తసహిత మగు గీతమును
లయసమ్మిత మగు వాద్యమును పొంది సంతృప్తయై పులకాంకుర
పరిపుష్టయై యున్నచో నా సమయముననే వేగముగా సృత్తము
విరత మొనరించుట మను లాస్యాంగ మగునని యనిరి. సృత్తగీత
వాద్య త్రితయ సమ్మేలనము లభింపగా నర్తకి సంతృప్త పులకిత
యయి నపుడు తదనుభూతిపారవశ్యమున నున్నప్పుడు వెంటనే సృత్త
విరతి యుచిత మని దానిని భావ లాస్యాంగముగా జాయపతి నిరూ
పించెను. సర్వసామరస్యమున సంతృప్తయై విలాసమధురముగా నర్తన
మొనరించుట భావ మని కొంద రనిరి.

౧౩. ధరహారం

భుజావధి యథా శీఘ్రం కంసనం కుచకుంభయోః

సముల్లసతి నర్తక్యాః తదా ధరహారం మతం

ప్రాథనరక్తి కుచకుంభములకు భుజావధికముగా శీఘ్రకంప
సము సముల్లసించు నేవి ధరహార మను లాస్యాంగ మగుట సమ్మ
తము. కుచాంసములకు కంపనము చాలనము ఉరోంగణములో
సూచిత మయినది. ఇందు కేవలము కుచములకే కంపన ముద్దిష్టము.
ఉరోవప్తంభమున కుచస్పంద ముండును. కక్ష స్ఫురణమున కుచాం
చలచలన ముండును. అట్లు కాక ఇందు కుచముల కుదురులకు
గలుగు కలుగజేయ కంపన చాలనము లుద్దిష్టములు. అవి దృశ్య
మానసుందరములు. ధరహారస్వరూప మిట్టిది.

౧౪. కిత్తు

స్తనయో ర్భుజయోః కట్యోః స్పందనం తాలసమ్మితం

సలీలం నర్తకి కుర్యాద్యత త త్కిత్తు కీర్తితం

కిత్తు లాస్యాంగము కిన్తు అనియు కొందరి వ్యవహారమున
నున్నది. నర్తకి సలీలముగా తాలసమ్మితముగా స్తనములకు భుజ
ములకు కటిభాగములకు నేత్రనందనముగా స్పందన మొనరించునేని
యది కిత్తు అను దేశీనాస్యాంగముగా కీర్తిత మయినది. కటి స్తన
భుజముల కొక సమయముననే తాలసమ్మిత స్పందనము కలుగదు.
ఒక్కొక్క పర్యాయ మొక్కొక జంటకు అట్టి సలీలస్పందన ముండుట
సహృదయ నేత్ర నందనముగా నుండును. లోకరంజనమున కిట్టివి
మధ్యే మధ్యే సమాయాజితము లగుట నుందరము.

౧౫. దేశికారం

నానదేశోద్భవం నృత్యం తత్తద్రీతి మనోహరం

అగ్రామ్యం దృశ్యతే యత్ర దేశికారం తదుచ్యతే

నానాదేశ సముత్పన్న మయిన నృత్యము తత్తద్రీతి. మనో హరముగా నున్నను అగ్రామ్యముగా గోచరించిననె యది రమ్య మగును. ఒక్కొక్క దేశాచారవిచారానుసారమున నొక్కొక్కరీతి యా యా దేశజనులకు మనోహరముగా నుండవచ్చును. కాని యదియే యన్యదేశీయుల కగ్రామ్యముగా నుండదు. జగుప్సావహములు సభ్య మర్యాదాభంజకము లగు వానిని నృత్యయోగమున నిరూపింప రాదు. నానారీతి శోభా సుందరముగా భాషించినను జగుప్సావహ ములుగా నుండు వానిని పీడిదాదాయకము లగు వానిని అమంగ లాత్మకము లగు వానిని ప్రయోగమార్గమున కూర్పరాదు. అగ్రా మ్యముగా నున్ననె వాని ననుసంధానించి కూర్ప దగును. ఇట్టి అగ్రామ్య రమ్య దేశీరీతి దేశీకారమును దేశీలాస్యాంగ మగునని దేశీధర్మవిదులు కీర్తించిరి.

౧౬. నిజాపణం

సౌష్ఠవం రేఖయా యుక్తం ప్రేక్షకేచ్ఛాప్రమాణవత్

హస్తానుగత భావార్థ దృష్టిభిః సుమనోహరం

అప్రయత్నకృతం నృత్యే విజాపణ ముదీరితం

సౌష్ఠవ స్వరూపము రేఖాపము నిరూపిత మయినది. అప్రయత్నకృత మగు సౌష్ఠవము ప్రేక్షకుల యిచ్ఛానుసారముగా రేఖాయుక్త మగునేని హస్తానుగతము లగు భావార్థదృష్టులచే నత్యంతము మనోహరముగ నుండు నేని నృత్యమున నది నిజాపణ మను దేశీలాస్యాంగ మగును. “యతో హస్తస్తతో భావః” యని నట్లుగా హస్త మెటుగా ప్రవర్తించునో యటుగా దృష్టి ప్రసరింప వలెనని, దృష్టి యెటుగా ప్రసరించునో యటుగా భావము ప్రసరింప వలె ననునది సామాన్యముగా నభినయమున సిద్ధ మయిన తత్త్వము.

హస్తానుగతము లగు దృష్టులు భావార్ద్రములై యుండుట యావశ్యకము. ఈ విభాన మంతయు నయత్నకృతముగా నుండవలయుట వివక్షితము. ఏదియు యత్నకృతముగా నుండరాదు. ఇట్లునుటచే స్వభావసహజముగా నుండవలయు నను భావమును గుర్తింపరాదు. రసభావాభినివేశమున నర్తన మొనరించు నపు డపేక్షితము లన్నియు రసభావ ప్రవణములై యహమహమికతో ప్రసరించునవి కావలయునే కాని వృణగ్యత్నసంపాద్యముగా నుండరాదు. ఆనందవర్ధనుడు చెప్పిన అపృణగ్యత్న నిర్వర్త్యమానత యనునది కావ్యధర్మ మయినను వృత్త్యధర్మము నగుననియె జ్యాయనుడు “అప్రయత్నకృతం” ప్రయోగించెను.

౧౭. డిల్లాయి

భావార్ద్రహృదయం హేలామంధరామంద సౌష్ఠవం
శ్లఢం మధురమంగం చేత్ డిల్లాయి కధితా తదా

నర్తన మొనరించు నర్తకి శరీరము భావార్ద్రహృదయముతో నుండవలెను. హేలామంధరముగ నుండవలెను. పూర్ణ సౌష్ఠవముతో నుండవలెను. శ్లఢమై మధురమై యుండవలెను. ఇట్లున్నచో నది డిల్లాయి యను దేశీచారి యగును.

౧౮. లవణి:

యత్కాంగానాం ప్యయోగేషు నమనం దుష్కరేష్వపి
అశ్రమేణ భవేత్సోయం లవణిః పృణిగద్యతే

ఈ లవణి లవణీపదమున నవణి పదమునను వ్యవహృత మయినది. దుష్కరము లయిన సృత్తప్రయోగము లందును ప్రాధికారమున అంగములకు నమన మశ్రమముగ నప్రయత్నముగ కూర్చి యచో లవణి యను దేశీలాస్యాంగ మగును. సామాన్యముగా నర్తకి

సృత్త మభ్యసించిన వారందఱుగనమన మొనరింప గలరు. కొన్ని దుష్కరప్రయోగ ములలో వారట్లొనరింప లేరు శరీరసౌల్యమున గాని సంధిబంధముల యస్వాధీనత వలన గాని వారట్లు చేయులేరు. అభ్యాసపాటవము గల నర్తకి యట్లు చేయ గలుగ వచ్చును. వారును కొన్ని దుష్కరములనే యాచరింపగలరు. దుష్కరముల నన్నిటి నాచరింప జాలరు. ఆచరించినను వారి పృథవ్యత్వ మందు గోచరించును. వారందు శ్రమపడి రసిపింప పచ్చును. ప్రౌఢనర్తకియె సర్వప్రయోగము లందును అవి యెంత దుష్కరములుగా గోచరించినను అశ్రమముగ నాచరింపగలదు. అట్టి నర్తకివిధానమునె లవణి యను దేశీలాస్యాంగ మని వ్యవహరింతురు.

౧౯. గీతవాద్యత

సుగీత వర్ణ కాకుభ్యాం సదృశస్య లయేన చ

వాద్యస్యానుగుణం సృత్యే ద్యత్ర సా గీతవాద్యతా

నర్తకి వాద్యానుగుణముగ నర్తన మొనరించినచో గీత వాద్యత యను దేశీలాస్యాంగ మగును. ఆ వాద్యము లయవిధాన సదృశ మగుటయు గీతవర్ణానుగత మగుటయు కాకుస్వరమున కనుగుణ మగుటయు నావశ్యకము. గీతవాద్యానుగుణముగా గీతాక్షరానుగత ముగా లయసంబద్ధముగా వాద్య మొందును గావున వాద్యానుగుణ ముగా నర్తకి నర్తన మొనరింప వలసి యున్నది. అట్లున్న నే గీత వాద్యత యుండును. సృత్త గీత వాద్య సామరస్యము సూచిత మయినను తత్సామరస్యమున నర్తకి ముదిత యగుటయు కాక తదనుగతముగా సృత్త మొనరించుటయు నిందు వివక్షితము.

౨౦. అభినయః

గీతవాద్యేన కరణాన్యంగహారాంశ్చ....

.....యథాప ద్విదధీత చేత్

అంగైశ్చేతోహరై ర్భావగర్భై రభినయ స్తదా
గీతార్థాభినయోఽన్వైస్తు గణ్యతేఽభినయః పునః

అభినయ మను దేశీలాస్యాంగమునకు సంబంధించిన రెండు మతము లిచట రెండు స్లోకములలో నిరూపితము లయినవి. మొదటి లక్షణస్లోకముతో త్రుటి యున్నది. తద్భావము నీ విధముగా గ్రహించ వచ్చునని భావము. గీతమును వాద్యమును అనుసరించి కరణములను అంగహారములను రేచకములను చారులను యథా విధిగా నాచరించినచో అభినయ మను దేశీలాస్యాంగ మగును. రెండవ మత మీ విధముగ భావనీయము. మనోహరములు భావ గర్భములు నయిన యంగవిన్యాసములతో నభినయించుట గీతార్థ మనుగతముగా నభినయించుట యున్నచో కొందరు అభినయ మను దేశీలాస్యాంగ మనిరి. కరణాంగహారాదుల యథావిధిః విధానము గీతవాద్యానుగతముగా నుండుట యభినయ మగు ననునదియె జాయ సేనావతి సమృత లక్షణ మని భావింప వచ్చును.

౨౧. లయః

ప్రవర్తమానే ఏకస్మిన్ నవౌ యత్ర పదౌ లయౌ
యోజయంత్యా యదాయోగ్యం నర్తక్యాపి ప్రగల్భయా
సృత్యేతే చక్రవచ్చారు సృత్యేఽసౌ లయ ఉచ్యతే

ఒక విధముగ ప్రవర్తించుచుండగా నా సమయముననే మఱియ రెండు లయ విధానములను యోజన మొనరించి ప్రగల్భనర్తకి యథాయోగ్యముగా నర్తన మొనరించు నేని సృత్యమున నది లయ మను దేశీలాస్యాంగ మగును. ఒక లయరీతిలో నితర లయవిధానములను యథోచితముగా నాయోజనము చేయవలెను. అప్పు డది చక్రప్రవృత్తి వలె సుందరముగా నుండును. మూడు విధము లగు

లయరీతులు తగిన విధమున ప్రవృత్తములు కాగా చక్రవచ్చారుతో యుండునని జాయన భావము. లయలక్షణముతో వేరొకరీతియు కలదు. మనోహరవిలాసవిన్యాసములు కల కరములకు సవిలాసచలన ముండుటయు లయ లాస్యాంగ మగును.

౨౨. కోమలికా

లయ కీడాభిరంగానాం వర్తనా వలనాదిభిః

సజ్యతే సుకుమారాభిరార్ద్రతా మనసో భృశం

తన్వంగాః సహజా నృత్యే సేయం కోమలికా మతా.

సుకుమారము లయిన వర్తనావలనాదులు కల అవయవ లయ క్రీడా విధానముల వలన మనస్సునకు మిక్కిలి యార్ద్రత కలుగునేని, సహజ మగు చిత్తద్రుతి యుదయించునేని నృత్యమున నది కోమలిక యను దేశీలాస్యాంగ మగును. వర్తనా వలనాదు లన్నియు సౌకుమార్య తరంగితములై యుండుటయు లలిత చేష్టిత ములతో నుండుటయు, నృత్యక్రియకు నవినత నాపాదించును. ఇట్టి దత్వంతము కోమలముగా నుండునని నృత్యజ్ఞులు కోమలిక యనిరి.

౨౩. ఓయారః

నృత్యస్యావయవాః పూర్వప్రకాంతా స్తాలయక్తిభిః

గత్యా సర్వాంగకోభిన్యా వర్ధేర మ్నత్తరోత్తరం

సర్తక్యా శ్చతురాయాశ్చే దోయారః కీర్తితస్తదా.

పూర్వ ముప్రకాంతములై ప్రవర్తించు చున్న నృత్యావయవము లన్నియు తాలవిశేష సంబంధమున ఉత్తరోత్తర మభివృద్ధి పొందునవిగా నుండునేని, సర్వాంగములకు శోభాసంపాదక మగు గతిచే రమ్యములుగా నుండునేని చతురసర్తకీ సాధ్యము లగు నీ విధానములకు ఓయార మని పేరు. దీనిని దేశీలాస్యాంగముగా

నభిజ్ఞులు పరిగణించిరి. నర్తకి సర్వాంగశోభనము లయిన గతివిభ్రమములతో ప్రకాంతసృత్రావయవములను ద్విగుణములనుగా త్రిగుణములుగా నొనర్చవలెను. ఇందు తాలయక్తి సహకరించును. ఇట్టిదిది ఓయారలాస్యాంగము. ఇదియు ఓయార మని కొందరి భావము. శిరమును కొంతగా పెక్కి అడ్డముగా నుంచుట దీనిని ఓయ్యార మనియు నందురు. తెలుగుదేశమున ఓయ్యార మొలకబోయుట కలదు.

౨౪. అనీకి

గీతవాద్యే యదా తాలలియే చ స్థలనం వివా
నర్తకి తమతే సృత్రం తదానీకీతి కీర్తితా.

గీతవాద్యముల విషయమున గాని తాలలయవిధానమున గాని స్థలనము లేకుండునట్లుగా నర్తకి సృత్ర మాచరించు నేని అనీకి యను దేశీలాస్యాంగ మగు నని సృత్రవిదులుకీర్తించిరి.

౨౫. అంగహారః

స్మరచాపలతేవాంగయష్టిః పార్శ్వద్వయేన చేత్
సవిలాసా మిలతాలలయా వినమతి క్రమాత్
హరణాదంతరంగాణా మంగహర స్తదా మతః

అంగహార మను నిది అంతరాంగముల హరణ మొనరింప కలదు. అంతరంగ హరణము. మనోహరము, మన్మధధనుర్లత వలె నున్న నర్తకి అంగయష్టి సవిలాసముగా తాలలయవిధానములతో గూడినచే పార్శ్వద్వయమున క్రమముగా నొదిగినచో వినత మయినచో అంగహార మను దేశీలాస్యాంగ మగును. ఒక్కపార్శ్వమున నొక పర్యాయ మొదుగుటయు వేరొక పార్శ్వమున వేరొక

పర్యాయ మొదుగుటయు నిందు మనోహరముగ నుండగా నంగహార
మగును. అటు నిటు నతి వినతి కల నర్తకి దేహము కందర్పధనుర్వల్లీ
మనోహర మని యందురు.

౨౬. మనోధర్మః

ఉపదిష్టా త్పుథ గృహ్తా మనోసృత్త్యనుకూలయా
హస్తాద్యంగక్రియాయోగం ప్రాప్తయా వ్యంజితో గుణః
కోవ్యపూర్వో మనోహరీ మనోధర్మో నిగద్యతే.

నాట్యదేశికు డుపదేశించిన దాని కన్న వేరుగా నర్తకి తన
మనోవృత్తి కనుకూల మయిన దృష్టి ననుసరించి హస్తాద్యభినయ
వాభినయమున నొకానొక అపూర్వ మనోహరగుణము నభివ్యక్తము
చేయు నేని మనోధర్మ మను దేశీలాస్యాంగ మగును. నర్తకి యనున
రించు సృత్తము మనోనుకూలవృత్తి రచితమై ఉత్తరోత్తరము
మనోహరాంగోపాంగములచే నపూర్వభంగ రుచిరముగా నున్నచో
సృత్తవేదులు మనోధర్మ మందురు. ఇది ప్రగల్భనర్తకీ ప్రతిభా
విశేషము సృత్తభావిత యయిన నర్తకి తన మనమును సృత్తవశము
చేసికొనగా నా మనోధర్మ మంతయు నపూర్వభంగి సుందరమె
యగును.

౨౭. అంగం. ౨౮. అనంగం

సృత్తే యల్లాస్య ముద్దిష్టం నిజైరంగై స్తదాన్వితం
అంగమిత్వద్యతే అనంగం తాండవాంగ తరంగితం.

సృత్తము నందు లాస్య ముద్దిష్ట మయినది. అది మధుర మని
సుకుమార మని వ్యపదిష్టము. అట్లు సముద్దిష్ట మయిన సుకుమార
లాస్యమును నర్తకి తన యవయవ విన్యాస విశేషములచే సమన్విత
మొనరించు నేని అంగమను దేశీలాస్యాంగ మందురు. ఇంతవఱ కిది

అంగ లాస్యాంగ లక్షణము. అనంతరము అనంగ లాస్యాంగ లక్షణము. ఉద్ధతముగా నిర్దిష్టమయిన నృత్తము తాండవము. తాండవాంగ తరంగితమయిన నృత్తము అనంగమను పేరు కల దేశీలాస్యాంగమగును.

౨౯. నివర్తనం

కరణభృమరీ పాదచారీ హస్తై ర్యధోచితం

వాద్యాక్షరసమం నృత్యే ద్యత్ర తత్సన్య ద్వివర్తనం.

నివర్తన మూఱ్ఱకర్మ కలదు. నివర్తనము దేశీనృత్తమును కలదు. ఈ నివర్తనము దేశీలాస్యాంగము. కరణములు భృమరీ విశేషములు. పాదములు చారీవిశేషములు. హస్తములు అనువాని ప్రయోగములచే తగిన విధమున వాద్యాక్షర సమముగా నర్తకి నర్తన మొనరించినచో నివర్తన మను దేశీలాస్యాంగ మగును. కరణాదుల ప్రయోగములలో వాద్యములకు సంబంధించిన సంకేతాక్షరములకు తగి యాండు విధమున నర్తన మొనరించుట యత్యంత మావశ్యకము.

౩౦. ఝంకా

ఉద్భృత్య చాలయిత్వాంగ మాహరంతీ సవిభృమం

జన్మ వంచయమానేవ పార్శ్వతః పురతోఽథవా

నర్తకే తనుతే నృత్తం యదా ఝంకా తదా వ్యతా.

దేశీహము సముద్భృతము కావించి చాలన మొనరింప జేసి సలిలాసముగా నభినయ మాహరించునదై ప్రేక్షకజనులకు వంచనము చేయు దాని వలె పార్శ్వభాగముననో పురోభాగముననో నర్తకి నృత్త మొనరించునేని దాని ఝంక యను దేశీలాస్యాంగ మందురు. సభ్యసమక్షమున నృత్త మొనరించుటకుగా నంగసముత్క్రేప సముద్య

మముతో సర్తకి యుండగా “పార్వభాగముగా నీ సర్తకి సృత్య మొనరించును” అని ప్రేక్షకులు తలచు నట్లుండి పురోభాగమున సృత్య మొనరించుట యుంక. “ఈ సర్తకి పురోభాగమున సృత్య మొనరించును” అని సభ్యు లనుకొను నట్లుండి పార్వభాగముగా సర్తన మొనరించుటయు యుంక.

వేమభూపాలు డీ విధముగా యుంకారూపము నిరూపించెను. కించి దుద్ధతిపూర్వకముగా విలాసయుతముగా పురోభాగమునకు గాని పార్వభాగమునకు గాని దేహమును లలితముగా చలిత మొనరించి, సామాజికుల హృదయముననే పలుకు చున్నట్లుగా సృత్య మొనరించు నేని యది యుంక యగును. “కథితా యుంకా శ్రీమతా వేమభూభుజాం” అని పాదరకధన మిందు గలదు. ఈ లక్షణమున విశదము కాని “జనం వంచయమానేవ” అను సంశయ జాయప్రతిపాదనమున గలదు. ఇట్లు భావ్యమాన సుందరము లిందున్నవి.

౩౧. ముఖరస:

తత్త స్మృతోచితాభీష్ట నేపధ్యరచనాభువ:

ప్రసన్నముఖరాగస్య కాంతి ర్ముఖరసః స్మృతః

ఒక్కొక్క సృతమున కొక్కొక్క నేపధ్యరచన యుక్తము. వేమభూపారచనము నేపధ్యము. ఒక్కొక్క సర్తకి యొక్కొక్క నేపధ్య రచన యభీష్టముగ భావించును. ఒక్కొక్క దేహమున కొక్కొక్క యాహార్య ముచితము. కాగా ఆయా సృత్యవిధానముల కుచితము లయిన అభీష్టములు నయిన నేపధ్యరచనల వలన కర్తకి విశిష్టమగు ముఖరాగము కలది యగును. అట్లు ప్రసన్నముఖరాగమునకు సంబంధించిన కాంతి ముఖరస ము దేశీలాస్యాంగ మగును. ప్రసన్న

ముఖరాగ కాంతి ముఖరస మనుటచే ముఖరాగ రూపమును గుర్తింప వలసి యున్నది. భావరసానుకూలముగా ముఖరాగ ముండుట యావశ్యకము అది రసభావప్రకాశకము. రసాంచిత ముఖ్యరాగము లేకున్నచో నభినయ మెంత లక్షణయుతముగ నున్నను శోభింపదు. సముచితముగ ముఖరాగ మున్నచో నభినయ మల్పముగ నున్నను ద్విగుణముక శోభించును ముఖరాగ మున్నచో నేత్రము ప్రతిక్షణము నవ నవముగ రాణించును. ముఖరాగము రసాత్మక మనోవృత్తి ప్రకటించును.

ముఖరాగ మెనిమిది విధములు. స్వాభావికము, ప్రసన్నము, రక్తము, శ్యామము, వికస్వరము, అరుణము, మలినము, పాండురము నని అభినయోద్దేశమున ముఖరాగము సహజము, ప్రసన్నము, రక్తము, శ్యామము నని చతుర్విధముగా నుండుట సామేశ్వర మతము. ద్వితీయాధ్యాయములో ముఖరాగము విశదముగ నిరూపిత మయినది. ముఖరాగము చతుర్విధమని జాయపతి నిర్ణయము. శృంగారాద్భుతహాస్యములలో ప్రసన్నముఖరాగ మావశ్యక మని ద్వితీయమున నిరూపిత మయినది. “నాంగికాభినయో భాతి ముఖ రాగవినా కృతః” ముఖరాగము లేత ఆంగికాభినయము శోభింపదు. “ఆంగికాభినయస్యాస్య ముఖరాగో హి జీవితం” ఆంగికాభినయము నకు ముఖరాగము జీవితము. అట్టి ప్రసన్న ముఖరాగ కాంతి ముఖరస మనుట యుక్తముగా నున్నది.

౩౨. తేవా

ఉత్తరంగే యదాపంగే స్వభావా ద్భావగర్భితౌ

నర్తనే వామనేత్రాయాః స్యాతాం తేవా తదా మతా.

నర్తనము నందు సుందర నేత్రములు కల నర్తకి అపాంగ

ములు ఉత్తరంగములై స్వభావరమ్యముగా భావగర్భితములుగా నున్నచో లేవ యను దేశీలాస్యాంగ మగును. మృగశాఖాక్షి యపాంగములు మఱల మఱల తరంగితములై శోభాయమానము లగుట అవి భావనూచకములునగుట లాస్యాంగ లేవ.

౩౩. విహసి

స్మితం వక్త్రస్య విహసే పద్మస్యేవ మనోహరం.

నర్తన మొనరించు నప్పుడు నర్తకి ముఖమున మనోహర మగు స్మిత ముండుట విహసి యను దేశీలాస్యాంగ మగును. అది పద్మమునకు వలె మనోహరము. పద్మమునకు వికసనమువలె ముఖ మునకు స్మితము మనోహరము. ముఖము సుందరముగా నుండుట విహసి యని కొందరి భావము. ముఖస్మితము పద్మసాదర్య పేశల ముగా నుండుట నంద రభిమానించిరి. హాస మారువిధములు స్మితము హాసితము, విహసితము ప్రహసితము, అతిహాసితము అపహసితము నని. ఇందు మొదటి ద్విక ముత్తముల హాసము. ఇట్లు స్మిత ముండుటయే విహసి. ఇదియు నవసరాపేక్షితముగా నుండుట యుక్తము. నర్వసమయము లందును దంతములు వెలివేయుట యుక్తము కాదు. స్మితము చిరునగవు, అదియే యుక్తము. కనుపుటల కదలిక కపోలముల కుంచనము ఓష్ఠముల స్పందము ముఖముద్రా శోభ స్మితముట స్ఫురింప జేయ గలవు.

౩౪. ధనకః

చందరీక నమద్వల్లీ లీలామకారిణీ

స్తనాధోదేశ నమనాద్యదా త్రస్తేవ నర్తకీ

వాద్యామగం విలాసాధ్యం స్తనాధోనయనం సకృత్

మధ్యే మధ్యే ప్రకుర్వీత నృత్తస్య ధనక స్తదా.

తుమ్మెదలచే వంగు వల్లి లీల ననుకరించునదై సర్తకి చెదిరిన విధమున స్తనాధోద్దేశమును నమన మొనరించినచో మధ్యభాగము నకు సొంపుగా వంపులు మార్చినచో వాద్యానుగతముగా విలాస బహులముగా స్తనములకు అధోనయన మాపాదించినచో నది ధనక మను దేశీలాస్యాంగ మగును. సృత్త మొనరించు నప్పుడు మధ్య మధ్యలో మధ్యము వంచుట, కుచముల నమనము కూర్పుట సకృత్ ఊడ వలెను. ఈ నమన నయనములను జూచు ప్రేక్షకు లభినందింతు రని ఆసక్త ఆచరింపరాదు. అప్పుడే అది ధనకము. సృత్త మధ్య ములో విలాస భర నిర్భరముగా కుచకుంభనమనము, తాలవాద్య లయాన్వితముగా శరీరయస్థి ప్లవనము నుండరమై మాద్యస్మధుకరా క్రాంత కసుమస్తబకానత వల్లరీవంజులముగా నుండు ననుటను చంచరీక నమద్వల్లి లీలానుకారిణీ పదమున జ్యాయన రమ్యముగ సూచించినాడు.

౩౫. తలం

పాటాధ్యాః పృతిభానంతే దుష్కరా స్సుకరా ఇవ
క్రమాద్యంగసమాయుక్తాయత్తతత్తలముచ్యతే.

సృత్తాంగములుగా నిరూపితములయిన పాటాదులు దుష్కరము లయినను సుకరములుగా పృతిభాసించునేని శ్రీమముగా నన్నియు సర్వాంగసమాయుక్తములుగా గోచరించునేని తల మను దేశీలాస్యాంగ మగును. అంగప్రత్యంగముల వలన చలన వివర్తన వ్యావర్తనాదుల నంద రనాయాసముగ నాచరింప జాలరు. కొందరు శ్రీమపడి యాచరించి నట్లుండును. వారి యంగవర్తనము లంతగా ననుకూలములు కాకుండుట హేతువు. కొంద రశ్రమముగా నాచరింతురు. దుష్కరములును వారలకు సుకరములుగా నుండును. అట్లనాయాసముగ నవి యాచరితము లగుటయ కాక అంగసమా

యుక్తములై శ్రమానుసంహితములై ధారావాహికముగా శోభా
ప్రసారము కలవిగా నుండును. అట్లుండుట తలము.

౩౬. వితలం

ఛారిపాటాదికం యత్య సుకుమారం నిసర్గతః

కృతం చలేన కఠిన మేత ద్వితల మిరితం.

మార్గరీతిలో నిరూపించినవి కాని దేశీరీతిలో నిరూపించినవి
కాని ఛారిపాటాదికములు స్వభావసహజముగా సుకుమారములుగా
నున్నను బలకృతములుగా యత్యకృతములుగా శ్రమకృతములుగా
కఠినము లయినవిగా గోచరించు నట్లు నాచరించినచో నప్పుడు
వితలము అను దేశీలాస్యాంగము లగును. 'సుకుమారములుగా నొన
రింపగా తల మగుట యిచట నిరూపిత మయినది. తల వితల ములకు
నె ధ్రము కల దని సూచించుట యిందు ముఖ్యము కాదు. కొందర
ట్లాచరించిన నుందరము. కొంద రిట్లాచరించిన నుందరము. తల
మాచరించు వారిలో ప్రక్రియాలాఘవ కౌశలములు నుందరములై
భాసించును. వితల మాచరించు వారి కాయపాటవము ననుసరించి
యాచరణీయము లందలి క్లేశసాధ్యత స్ఫురించుచుండును. ఆచరించు
వారి ప్రాభవము, ఆచరణీయప్రాభవము ననుసరించి వీని రమ్యతను
భావింప దగును.

౩౭. రసవృత్తిః

సంభోగో విప్రలంభో వా గీతస్యార్థోఽభినయతే

అంగైర్యదోచితై ర్వృత్తై స్తద్భావాకృష్టచిత్తయా

సర్తక్యా యత్ర భావజ్ఞా రసవృత్తిమిహం విధుః.

సంభోగశృంగారరూప మయిన గీతార్థ మభినయించు నప్పుడు
గాని, విప్రలంభశృంగారరూప మయిన గీతార్థ మభినయించు నప్పుడు

గాని తత్తద్భావాకృష్ట చిత్తయగు నర్తకి తత్తత్సంభోగ విప్రలంభములకు సంబంధించిన భావములచే సమాకృష్ట హృదయయై యథోచితాంగవిన్యాసములతో నృత్యవిశేషములతో నభినయించునేని భావజ్వలగు భావుకులు దీనిని రసవృత్తియను దేశీలాస్యాంగ మగునని యుండి. ప్రధమాభ్యాసమున విహుషితము లయిన లాస్యాంగదశకములో రసాకృష్టచిత్తయగు నర్తకి యభినయింప వలయు విశేషములు నూచితము లయినవి. ఆ యశముల నిచట భావించుట యుక్తము. గేయపదాది లాస్యాంగములలో మార్గసంపత్తి నాట్యధర్మత భావనీయము కాగా నిచటి వాసలో దేశీసంపత్తి లోకధర్మత భావనీయమని భావించుట యుక్తము. రసవృత్తిత ప్రయోగ ప్రయోక్త భావకులలో నావశ్యకము.

౩౮. మన్మథతా

అభివ్యంజిత శృంగారా స్నిగ్ధా దృష్టి ర్విరాజితే
నృత హస్త సభీ యస్యామియం మన్మథతా మతా.

నర్తన మొనరించు నర్తకి దృష్టి యనునది హస్తసఖి, నర్తకి స్నిగ్ధదృష్టి శృంగార మభివ్యంజనము చేయునది యగునేని మన్మథత యను దేశీలాస్యాంగ మగును. “యతో హస్తః తతో దృష్టిః” యనిన విధమున హస్తము ప్రసరించిన వైపుగా దృష్టి ప్రసరింప వలెను. అట్లు ప్రసరించినచో దృష్టి హస్తసఖి యగును. ముగ్ధ స్నిగ్ధ రసనిర్భర యగు దృష్టి నృతహస్తానుగతముగా నుండుట యావశ్యకము. అట్టి దృష్టిప్రసారము శోభావహము.

౩౯. అనుమానం

నృతం ప్రస్తుతయోగ్గీతవాద్యయో స్పదృశం దృతం

కృతైకభూలతాక్షేపా వితర్కయతి నర్తకీ

దోలాయితమనా యస్మి న్నమమాన మిదం మతం.

సృత్తారంభసూచకముగా గీతము వాద్యము ప్రస్తుతములు కాగా సదృశసృత్తకరణమునకై ఒక కనభామ నెత్తి నర్తకి డోలాయిత మనస్కయై వితర్క మొనరించునది యగునేని అరుమాన మను దేశీలాస్యాంగ మగుట సమ్మతము. గీతానుకూలముగ వాద్యము, వాద్యానుకూలముగ గీతము ప్రస్తుతము కాగా ఉభయానుకూలముగ నర్తకి సృత్త మాచరింప వలెను. సర్వసమాకారమున నుండు మొదటి యుపక్రమగతిలో నెట్టి సృత్త మక్షేత్ర మగునో వెంటనే గోచరింపదు. అట్టి యనుకూల సృత్తాలోచనాసక్తయై నర్తకి ఉన్నమితైకభూలతయై డోలాయమాన మానసయై యాలోచన మొనరించుట వితర్కము. అట్లు వితర్క మొనరించి నిశ్చయించి సృత్త మొనరించుట నర్తకీ స్వభావము.

౪౦. ప్రమాణం

ప్రమాణం గీతవాద్యాభ్యాం సృత్తస్య సమతా భవేత్.

సృత్తమునకు గీతముతో వాద్యముతో సమత్వ ముండుట ప్రమాణము అను దేశీలాస్యాంగ మగును. గీత వాద్య సృత్తములు మూడును సమానముగ నుండ వలెను. సృత్త ప్రదర్శనమును ముఖ్యముగ భావింతురు. గీతము లేక గీతార్థానుసరణము లేక సృత్తము శోభింపదు. సృత్తము నందలి అంగోపాంగముల కదలిక లన్నియు వాద్యము ననుసరించెయ్యె యుండును. గీతము ననుసరించి వాద్యము, వాద్యము ననుసరించి సృత్తము సృత్తోద్దేశమున గీతము నుండుటయై యుక్తత. గీత వాద్య సృత్త సామరస్య మావశ్యకము. గీతగానము వాద్యవాదనము సృత్యసర్వము దేని కవి వేరు వేరుగా సామర

స్వము విడనాడి ప్రాధాన్యము కలపి కారాదు. ప్రమాణాతీతములు కారాదు. గీత వాద్యము లారబ్ధములు కాగా నర్తకి తదనుసంధానమున నృత్య మారంభించి గీతావాద్య సమత్వము సంపాదించుట యావశ్యకము. ఇట్టిది ప్రమాణ దేశీలాస్యంగము.

౪౧. లంఘితం

యదా విశ్రమ్య విశ్రమ్య లంఘయంతీ ముహుర్ముహః

లాస్యస్యావయవాన్నృత్యే నర్తకీ లంఘనం తదా.

నృత్యమున నర్తకి నర్తన మొనరించుచు నాగి యాగి లాస్య ముగకు సంబంధించిన యవయవములను ముహుర్ముహః లంఘన మొనరించుచు, అప్పు డప్పు డొక్కొక యంగమును దాటవేయుచు, అనంతరాంగప్రయోగ మొనరించుచు నర్తన మొనరించు నేని లంఘన మను దేశీలాస్యంగ మగును. కొన్నిటి కొన్నిటి నట్లు దాట వేయుట యొకవిధ మగు నర్తన ప్రాధి. వరుసగా నన్నిటిని ధారా వాహికముగా ప్రయోగించుట కలవడుదురు. మధ్యలో నొక యంగ వలనమును విడిచినచో ననంతర వర్తన ప్రయోగమున సమర్థులు కాక పోవచ్చును. అట్లుకాక ఒక యంగమును విడనాడినను అంగాంతర మందికొని నర్తన మొనరించుటలో కొందరె సమర్థు లగుదురు అది యొక ప్రాధి అభిజ్ఞులు వేక్షకులుగా నున్నప్పు డిట్టి ప్రయోగ చాతుర్య ప్రదర్శన ముండును. అది లంఘిత లాస్యంగము.

వాద్యావయవములను ముహుర్ముహః ఉల్లంఘించి నర్తకి విశ్రమ్య విశ్రమ్య ఆగి యాగి నర్తించుటను లంఘిత మని కొందరు భావించిరి. అట్టి భావనమును జ్యాయన ప్రతిపాదనములో భావనీ యము కా గలదు.

౪౨. అంశగతి:

శస్త్ర వ్యాయామ భేదేషు నర్తనేష్వితరేష్వపి
రమ్యానంశాన్ క్షణం సృతై నర్తకీ దర్శయేద్యదా
ఉచితావసరే కాంక్షి త్తదాంశగతి రుచ్యతే.

శస్త్రప్రయోగభేదము లందును వ్యాయామాచరణభేదము లందును ఇతరము లగు నర్తన భేదము లందును కొన్ని రమ్యము లయిన యంశము లుండును. కొన్ని ప్రయోగానుగతికి సంబంధించిన సృష్టవిద్యాప్రక్రియ లుండును. సృత మొనరించు నర్తకి సముచితావసరమున కొన్ని రమ్యము లగు నంశములను క్షణ మవధానమున ప్రదర్శించినచో నప్పుడు అంశగతి యను దేశీలాస్యాంగ మగును. రమ్యాంశము లనుట తాత్కాలిక చమత్క్రియాపాదకము లని భావము. ఇట్టి రమ్యాంశములు సంగీతప్రయోగమున నుండును. వాద్యవిధానము లందు నుండును. సృష్టములో నుండు నట్టి వానిని చతుర నర్తకి యనుభవవిశేషమున గుర్తింప గలదు. విశిష్ట ప్రేక్షకులు సదస్యులుగా విచ్చేసి నప్పుడు వారి యభిరుచి విశేషము లను గుర్తించిన నర్తకి వారి చిత్తరంజనానుకూలము లయిన రమ్యాంశములను సృష్టమున ప్రదర్శించి తదభిసందన మొందగలదు. అప్పుడంశగతి లాస్యాంగ మనుట తద్విదులకు సమ్మతము.

౪౩. సుసంది:

భాండవాద్యా త్పుధ గృంధవాద్యప్రాప్తా విచక్షణా
తాలా త్రాలంతరప్రాప్తా యదా సంది ర్న లక్ష్యతే
తదా చే న్నర్తకీ సృత్యే త్సుసంది సోఽభిధీయతే.

సృత్తారంభమున నుపయుక్త మయిన యొక భాండవాద్యము వాదనవిధానమున నుండగా, దానికన్న వేరుగా నొక భాండ

వాద్యము (పాస్తమయిసపుడు ఉపకృమమున నొకవిధమగు తాల ముపకృంతమై దాని కన్న వేరుగా నొక తాలము ప్రయోగ ప్రాప్తమయినప్పుడును, నర్తకి చకిత కాక విచక్షణయై సంధి యుండ నట్లు నర్తన మొనరించు నేని సుసంధి యను దేశీలాస్యాంగ మగును. వాద్యవాదన సమర్థుడు ఒక వాద్యమున కన్న మరొక వాద్యమునకు సంధి యుండ నట్లుగనె వాదన మొనరించును. ఒక తాలమున కన్న వేరొక తాల ముప్రయోగించు నాతడును అంతరము గోచరింప కుండునట్లుగనె ప్రయోగించును. వాని నుపలక్షించి విచక్షణ యగు నర్తకి నృత్తమున సంధి గోచరింపకుండు నట్లు సాను సంధానమున నున్నట్లుగా నర్తన మొనరించిన సుసంధి యని భావము.

౪౪. పాదపాట:

స్ఫుట ముచ్చారయంతీవ వాద్యపాటాక్షరాణి చేత్
పాదపాటై ర్నిజైః పూర్వకాయరేఖా మముంచతీ
నర్తకీ లలితం నృత్యే త్పాదపాట స్తదా మతః

పాదపాటమునకె పాదమణి యనియు పేరు. పాదపాటమును కొందరు దేశీచారి యనియే భావించిరి. మతంగుడు పదునారు పాద పాటముల నంగీకరించెను. జ్యాయనుడును నిరూపించెను. ఇచటి పాద పాటము దేశీలాస్యాంగము. పాట మనునది నాట్యవిద్యలో నొక సాంకేతిక పదము. వాద్యవర్ణ సమూహమునకు పాట మని పేరు. “స పాటో యశ్చ శబ్దానాముచ్చారో వాద్యసంగినాం” వాద్యసంగ తము లగు శబ్దముల సముచ్చారమును పాట మందురు. “మృదంగ వీణామూరజాది జన్మా కరాభిఘాతప్రభవస్తు పాటః” అని రఘునాథ లక్షణము.

నర్తన మొనరించు నర్తకి వాద్యపాటాక్షరములను స్ఫుటముగా నుచ్చరించునదై తన పాదపాటములచే లలితముగా నర్తన మొనరించు నేని పాదపాటమును దేశీలాస్యాంగ మగును. ఇట్టి యీ నర్తనమున పూర్వకాయ రేఖ నేమాత్రము విడనాడరాదు. పూర్వకాయ మచంచలముగా నుండగా రేఖాసౌష్ఠవసంపన్నముగా నుండగా నిఃంతర నిజపాద పాటములచే వాద్యాక్షరముల నుచ్చారణ మొనరించు చున్నట్లుండ వలెను. ఊర్ధ్వదేహము కదల రాదు. పాదములె పలుకు నట్లుండ వలెను. అప్పుడు పాదపాటము.

౪౫. గతిస్థం.

మార్గదేశీగతం యద్వా సమగ్రం లక్షణాన్వితం

వాద్యతాలయుతం సృతం గతిస్థం ప్రణిగద్యతే.

మార్గసంప్రదాయానుగత మగు సృతము కాని, దేశీసంప్రదాయానుగత మయిన సృతము కాని, సమగ్ర మయిన లక్షణాన్విత మగు సృతము వాద్య తాల యుతముగా నున్నచో గతిస్థ మను దేశీలాస్యాంగ మగును. వాద్య తాల యుతముగా సృత ముండుట యావశ్యకము. అట్లు కాకున్న నది యుక్తము కాదు. అట్లున్న గతిస్థ మగును.

౪౬. చందనం

గీతానుగత్య వాద్యస్య గీతేన రహితస్యవా

ఉచితం నర్తనం కృత్వా తదంతే ప్రాధనర్తకీ

సృత్యస్య త్యాగమాధత్తే సౌష్ఠవేన యతాధవా

క్షణం నిష్పందితై రంగై స్తిష్ఠే చ్చిత్రార్చితా యథా

యత్ర చందన మిత్యేత సృతకైః పరికీర్తితం.

సృతరంగమున నర్తన మొనరించు ప్రాధనర్తకి గీతానుగత మయిన వాద్యమునకు తగిన విధమున నర్తన మొనరించి గాని, గీతరహిత మయిన వాద్యమునకు తగిన విధమున నర్తన మొనరించి గాని, తదంతమున సముచిత సౌష్ఠవముతో కూడుకొనినదై సృత్తమునకు త్యాగ మొనరించునేని తా నొనరించు సృత్త మాపునేని చందన మను పేరు కల దేశీలాస్యాంగ మగును. వాద్యము గీతసహిత మయినను కాకున్నను తదుచితముగా తా నొనరించు సృత్తమును తదంతమున వెంటనే యాపుట యిందలి హాపము. వెంటనే యాపి సౌష్ఠవముతో నుండుట ప్రాధనర్తకీ విలాసము. అది చందనము. అథవా, ఇదియు చందనము. వాద్యోచితసృత్తానంతరము వెంటనే క్షణకాలము చిత్రార్చిత వలె నిచ్చిందావయవములతో నిలబడు నేని చందన మగును. వాద్యాంతమున నే యంగభంగిలో నున్నదో ఆ యంగభంగిలో క్షణకాల ముట్లే యుండుట ప్రేక్షకుల మనోధారణ మునకు తగినట్లుండి యభినందనాస్పద మగును.

ఇప్పటి కిట్లు ఉద్దిష్టము లయిన దేశీలాస్యాంగములు నలుబది యారును నిరూపితము లయినవి. ఈ దేశీలాస్యాంగ భావనము సర్వవిధ సృత్య రమ్యతాసంభావనమున సహకారి.

గతిలక్షణం.

ఇట్లుపై గతిలక్షణ నిరూపణముతో నీయధ్యాయము సమాప్త మగును. తాలవిధానానుసారమున గతులు మూడు విధములు. అవి శుద్ధగతులు సంకీర్ణ గతులు నగును. ఏకవింశతి సంఖ్యాకము లయిన సంకీర్ణ గతులు కలవు. తాలముల లయవిధానములు కూడ పరిపర సమానము లని మానసామ్యము కలవి యని భేదమున నున్నవి. తదనుసారమున గతులు ఏకసర ద్విసర త్రిసర భేదముల నుండును.

ఇవి యన్నియు చారులతో పాటములతో లాస్యాంగములతో
గూడినవై యనేకభేదములు కల వగును. ఇట్టి గతు లన్నియు
మనోహరములు. వీని నిరూపణ మిచట అవసర ప్రాప్తము.

సర్తనే గతయత్రిస్తో ద్యుతమధ్యవిలంబితాః

దీర్ఘాల్పతాలకాలేషు సంభవం త్యఖిలే ష్వపి

ఏతాః శుద్ధాః పునస్తాసాం సంకీర్ణాః సంకరాన్మితాః

ఆదిమధ్యావసానేషు రాజన్తి స్వయమేవ యాః

తాః శుద్ధాః శుద్ధ్యయో ర్మోగా త్సంకీర్ణా స్తస్మిన్మా మపి.

స రకీ సర్తనము నందు మూడు గతు లున్నవి. ద్యుతగతి
మధ్యగతి విలంబిత గతి యని వాని పేరులు. సర్వవిధము లయిన
తాల కాలము లందును ఇవి సంభవించును. దీర్ఘతాలకాలమున
మధ్యతాలకాలమున అల్పతాలకాలమున నివి సంభవించును. ఈ
విధముగా నా యా తాలకాలానుసారమున సంభూతము లగు నీ
గతులు శుద్ధములు. మఱికొన్ని సంకీర్ణములు. ద్రుత మధ్య విలంబిత
తాలకాలమానముల పరస్పర సాంకర్యము వలన సంకీర్ణగతు
లేర్పడును. ఆది మధ్యావసానములలో నీ గతు లన్నియు స్వయముగ
జోలించు నవి యగును. కావున నివి శుద్ధములు. రెండు విధము
లయిన తాలకాలముల సంబంధమున (సరించు గతివిశేషముల
సంబంధమునను, మూడు విధము లయిన గతివిశేషముల సంబంధ
మునను సంకీర్ణగతు లేర్పడును.

ద్వివారచరణన్యాసం తాలస్యైకస్య మానతః

కుర్వతీ సర్తకీ గచ్ఛేద్యస్యాం సా కథితా ద్యుతా

ఏకవారం తు మధ్యాస్య త్తాలమానం తు తత్పునః

ఏకవార మియన్? దీర్ఘః వినిర్దిష్టా విలంబితా.

గతిక్రియ లక్షణ మచట నున్నది. ఒకతాల మానమునకు రెండు పర్యాయములు నర్త చరణన్యాస మొనరించినచో తాల మునకు రెండు పాదన్యాసములుగా నర్తకి గమన మొనరించినచో నది ద్రుతగతి యగును. ఒక తాలమానము ననుసరించి యొక పర్యాయమే పాదన్యాస మొనరించిన మధ్యగతి యగును. విల బిశ గతి నిరూపక మయిన లక్షణాంశము శుద్ధిసాపేక్షముగా నున్నది. ఉన్నది యున్న విధమున వివక్షితార్థ మిచ్చట లేదు. ఈ భావ మిందుండ దగును ఒక తాల మానమున కధికముగా నర్తకి పాదన్యాస మొనరించుట విలంబిత గతి యగును. ద్రుత మధ్య విలంబిత గతు లీ విధముగా తాలమానానుసారమున నున్నవి. ఇవి శుద్ధములు.

విలంబితద్యుతా మధ్యవిలంబా ద్రుతమధ్యమా
తిస్రః స్వర్యృత్తయస్తాసాం ఇతి షట్సంకరాద్వయోః
తయోరేవ తు కస్యాశ్చిదావృత్త్యా సంభవంతి షట్
మధ్యాద్యంతే ద్యుతాద్యంతే విలంబాద్యంతిమే ఇతి
ద్యుతమధ్యవిలంబాద మధ్యద్రుత విలంబితా
విలంబద్రుతమధ్యా చ మధ్యవిలంబిత సద్రుతా
లంబమధ్యద్యుతా తద్వద్ద్యుతవిలంబితమద్యమా
భవంతి సంకరాత్ షట్స్వర్యః తేమాతా ఏకవింశతిః

ఈ మూడు గతులకు మూడు వృత్తులు కలవు. వాని నామములు.

- ౧ విలంబిత ద్రుతగతి
- ౨ మధ్యమ విలంబగతి
- ౩ ద్రుతమధ్యమ గతి

వీనిలోని వాని యటు నిటు సాంకర్యము వలన ఆరు భేదములు కలుగును. పై మూడు వృత్తులకు సాంకర్యసిద్ధము లయిన షడ్భేదముల సంబంధము కలుగగా $3 \times 3 = 9$ పదునెనిమిది భేదములు సిద్ధము లగును. ఇవి సంకీర్ణములు. మొదటి శుద్ధభేదత్రయమున హాడి గతిభేదములు ఇరువదియొకటి యగుచున్నవి. విలంబితద్రుతములకు రెండిటి కావృత్తి యొనరించుటలో మధ్యమమునకు నావృత్తి హార్షి షడ్భేదములను సిద్ధపఱచ వచ్చును. వాని స్వరూపకథనమున విధానము గుర్తించుట యుక్తముగా నుండును. మధ్యమము ఆద్యంతముల నుండుట, ద్రుత మాద్యంతముల నుండుట, విలంబిత మాద్యంతములనుండుట భావనీయము కాగా సిట్టి రూపము లేర్పడును.

- ౧ దుగ్ధితమధ్యవిలంబిత
- ౨ మధ్యద్రుతవిలంబిత
- ౩ విలంబితద్రుతమధ్య
- ౪ మధ్యవిలంబితద్రుత
- ౫ విలంబితమధ్యద్రుత
- ౬ ద్రుతవిలంబితమధ్య

ఆద్యంతము లందు దుగ్ధితమధ్యవిలంబితములను జాయఁజేసి ంతోక్తిగా చెప్పుటచే గతి ననుసరించు సుగతి కల నర్తకి ఆ యాస్థానము లందనుసంధాన విశేషము కూర్పవలె నని భావము. ఇంక దలి విశేషాంశములను తాలవాద్యాకరగ్రంథముల నుండి గ్రహించుట యుక్తము.

పరివర్తనమానా యే తాలానాం నియతా లయాః
 మానసామ్యయుజో యే చ తైరేవ ప్రాధయా గతా
 నర్తనీయం విపర్యాసాదప్యక్తోఽర్థాంగరేఖయా

ఆదిత్యై కతాలాభ్య మంతికా ప్యముఖా ఇమే
పరివర్తనమాజ్ఞేయాస్తాలాస్తాలవిచక్షణైః
ప్రతితాలద్వితీయాభ్యా నిస్సారుక తృతీయకౌ
ఏవమాదీ మిథో జ్ఞేయో తజ్జేర్మాననమాలితి.

గతివిధానము తాలానుసారి కాగా తాలవిధాన మిందు నిరూపిత మగును. తాలముల లయరీతులు పరివర్తనమానము లని మానసామ్యము కలవి యని రెండు విధములుగా నియతములై యున్నవి. పరివర్తన శబ్దార్థ మీ విధముగ నిర్దాహ్యము. తాల శాస్త్రము నందు పరివర్తనము పారిభాషికపదము. తాలలయ విధానమున పరివర్తన మంగము. గీతమున గాని నాట్యమున గాని పాదభాగముల ఆ వృత్తిని పరివర్తన మందురు. ఇచట పాద మనగా ఏకకల ద్వికల చతుష్కలాదులలో ప్రయుక్త మగు విభాగము. గీతినాట్యముల తుదివరకు తాలమునకు పునఃపునరావర్తన మావశ్యకము. దానికే పరివర్తన మని పేరు. తాల కాల ప్రమాణము మానము. తత్సామ్యమున తాల లయ విధానము లుండును. పరివర్తనమానములుగా మానసామ్యము కలవిగా ప్రసిద్ధము లయిన తాల లయవిధానములదే గతిప్రేక్షి సంపాదించిన నర్తకి నర్తనరంగమున నర్తన మాచరింప వలెను. శరీరము నందలి పూర్వభాగసంచారమున గూడ నీ గతిప్రచారము ననుసరించి సర్దింపవలసి యుండుటను గతి విదులు చెప్పిరి.

ఆదితాలము ఏక తాలము మంతిక మొదలయిన దేశీతాలములు పరివర్తనమానము లని తాలలక్షణవిదు లనిరి. ప్రతితాలము ద్వితీయతాలము నిస్సారుక తాలము అను దేశీతాలములు పరస్పరము మాన సమానములని తద్విదు లనిరి. ఆ యా తాలముల స్వరూపవివేక మీ విధముగ నున్నది.

౧ ఆదితాలము. “ఆదితాలేలఘుః, లఘునా త్వాదితాలః స్యాత్” ఒక్కలఘు వాదితాలము.

౨. ఏకతాలము. “ఏకద్రుతేన ఏకతాలః” ఒక్కగురువుండుట ఏకతాలము. లక్ష్యమున ఏకతాలము రక్తిప్రదము కావని ఏకతాలస్థానమున ఆదితాలము నివేశితమయిన దని యందురు.

౩. మంఠిక. ఇదియు దేశీతాలము. “మంఠికా తానుతద్వంద్వం” రెండులఘువులు రెండు గురువులుండుట మంఠికాతాలము.

౪. ప్రతితాలము. దేశీతాలమే “లఘుద్వంద్వో మార్ధ్వం స్యాద్గగనద్వయం” ప్రతితాలమున రెండు లఘువులు రెండు గురువులు నుండును. కొందరు “లఘునా చ ద్రుతాభ్యాం చ ప్రతితాలః ప్రకీర్తితః” ఒక లఘువు రెండు గురువులుండుట కొందరి భావము.

౫. ద్వితీయతాలము. “ద్రుతద్వంద్వో లఘుశ్చాంతే” ద్వితీయతాలమునందు రెండు గురువులు తుద కొక లఘువు నుండును.

౬. నిస్సారుకము. “విరామాంతం లఘుద్వంద్వంతాలే నిస్సారుకే భవేత్” నిస్సారుకతాలము నందు విరామాంతమున రెండు లఘువులుండును. విరామమనగా, “విరామః తాలశాలోఽత్ర స్యాత్ ద్రుతాత్కించిదూనితః” ద్రుతకాలము కన్న కించిత్ తక్కువయ్యిన కాలము.

గతిభేదాః

గతిరేకసరాఽన్య తు ద్విసరా త్రిసరా తతః

తిస్యస్తు గతయో దిక్షు సంభవంత్యభిలాష్టపి

సకాలా సహజా పాదస్పృతి రేకసరా మతా

సకృదాద్యం వినిక్షిప్త్య నిక్షిపేచ్ఛరణం పరం
భూఘృష్టనికటే తస్య న్యస్యన్నాద్యం పురస్సరం
యస్యాం పర్యాయశో దీర్ఘైః ద్విసరేయ ముదీరితా
అస్యామేవ యదా పూర్వస్త్రివారం చరణస్సరేత్
ద్వివారం పూర్వవద్వాన్యః త్రిసరేతి తదామతా.

మరి కొన్ని గతిభేదము లిందు ప్రదర్శితము లగును. ఏక
సరగతి ద్విసరగతి త్రిసరగతి యని మూడు గతులు కలవు. ఇవి
సర్వశలందును ప్రసరించును.

౧ ఏ క స ర. తాలవిధానము ననుసరించిన సహజ మగు పాద
ప్రసారము ఏకసరగతి యనుట సమ్మతము. ఏకస్వర మనునొక
వర్ణాలంకారము కలదు. స రి గ మ ప ధ ని అను స్వరములకు
క్రమముగా నారోహణము వలన ఆరోహి ఏకస్వరము కల్గును.
ని ధ ప మ గ రి స అను వ్యుత్క్రమమున నహరోహ మున్నచో
అవరోహి ఏకస్వర మగును. స్వరము లన్నియు క్రమముగా ఏకఘాత
రుచిరము లయినచో ఏకస్వర మగును. తాల మొకలఘువ్రతో
నుండుటను ఏకఘాత రుచిర మనునది సూచించును. ఇది ఆదితాలాను
గతమై ఆనూహ్యవిశిష్టమై యుండును.

౨ ద్వి స ర. మొదట నొక్క పర్యాయ మొకచరణము
నుంచి రెండవ చరణమును భూఘృష్ట మయిన సమీపభాగమున
నుంచునది. ఆ రెండవ చరణమునకు మొదటి చరణమును పురస్సర
ముగా నుండునట్లు కూర్చునది. మఱి రెండవ చరణమును మఱి
మొదటి చరణమును పర్యాయమున గూర్చవలెను ఇట్టి విధాన
మునకు ద్విసర మని పేరు. ద్విసరమును వర్ణాలంకారము కలదు.
స్వరయుగమును రెండు పర్యాయము లుచ్చరించి వేరొక స్వరము

నొక్క పర్యాయ ముచ్చరింప వలెను. సరి సరి గరి గరి గమ ఇతే వ్యుత్క్రమమున మ గరి గరి గరి సరి స. ఇది రూపక తాలానుగతమై ఆనుపూర్వీవిశిష్టముగా నుండును.

3 త్రి స ర. ఈ ద్విసరగతి యందలి మొదటి చరణము మూడు పర్యాయములు ప్రసరించినచో రెండవపాదము పూర్వము వలె ద్వివారము ప్రసరించినచో త్రిసర అను గతి యగును. త్రిస్వర మను వర్ణాలంకారము కలదు. ఇందు స్వరత్రయమును రెండు పర్యాయము లుచ్చరింప వలెను. అనంతర మున్న స్వరము నొక పర్యాయము పలుక వలెను. ఇది రూపక తాలానుగతముగా నుండి ఆనుపూర్వీవిశేషము కల దగును. సరిగ సరిగమ రిగమవ.

ఈ నిరూపించిన ఏకసర్వర ద్విస్వర త్రిస్వర విశేషములకు ఏకసర ద్విసర త్రిసర గతులకు సంబంధ మూహించునది.

భేదాంత రాణి

అగ్రతః పృష్ఠతో వర్జ్యం దిక్షు షట్స్వపరాస్వపి
స్వస్తికం ఘటయేత్పూర్వః పరో విశ్లేషయంత్యరేత్
ఏతాస్వేవ యదా తాః స్మృస్తదా స్వస్తికపూర్వకాః
అనంతాః స్మరిమాశ్చారిపాట లాస్యాంగ సంగతాః

ఈ చెప్పిన గతిభేదములు స్వస్తిక పూర్వకములు కాగా భేదాంతరములు కలుగుట యిచట నిరూపితము లగును. అగ్రభాగమును విడనాడి పృష్ఠభాగమును విడనాడి యితరము లయిన ఆరుదిక్కులందును మొదటి పాదమున స్వస్తికమును కూర్చులెను. రెండవ పాదమున విశ్లేష మొనరించుచు సరింప వలెను. ఇట్లు సరింపగా నీ ఏకసరాది గతులలో స్వస్తిక పూర్వకము లయిన గతిభేదము లేర్పడును. ఇట్టి గతులు చారి పాట లాస్యాంగ సంగతములై అనంత

భేదములు కలవగును. వాని నన్నిటిని సంఖ్యానించుట శక్యము కాదు. అభ్యూహసారముగా సమర్థులగు వారు ప్రయోగమున సరి చూచు కొనుట యుచితము

సలీలాః సౌష్ఠవోపేతాః సోల్లాలాః సాక్షివిభ్రమాః

సహస్రకరణాః కన్య గతయో న మనోహరాః

అధ్యాయోపసంహారమున జాయసేనాః తి గతిప్రశంస యొన రించుట యిందున్నది. లీలాసహితములు సౌష్ఠవోపేతములు ఉల్లాస యుక్తములు నేత్రవిభ్రమ సహితములు హస్తాచరణ సహితములు నయిన గతు లేరికి మనోహరములు కావు? అపి యట్టివి సర్వమనో రములు. వీనిలో లీలాసౌష్ఠవోల్లాలాక్షివిభ్రమ హస్తకరణ పదములు సాభిప్రాయముగా ప్రయుక్తము లయినవి.

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ

గ జ సా ధ వి క శ్రీ జా య సే నా ప

విరచిత నృత్తరత్నావల్యాం

దేశీస్థానక కరణ భ్రమరిలక్షణా నామ

షష్ఠాధ్యాయః

ఆంధ్రభోజ, సాహితీవల్లభ

శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజు

భావసాధక శ్రీ మాధవరామశర్మ

విరచిత సాహితీవల్ల భాఖ్యవాక్య

దేశీ పాటచారలాప్యంగ గచిలక్షణము

షష్ఠాధ్యాయము.

శ్రీ

శ్రీ జాయ సేనాపతి విరచిత

నృ త ర త్నా వ

స ప్రమా ధ్యా యః

ఈ సప్రమాధ్యాయమున సర్వసంభావనీయము లగు విశేషములు కలవు. నృత్యారంభ యోగ్యము లయిన తిధులు నిర్ణీతము లయినవి. వాని జూచి యారంభ యోగ్యములు కాని వానిని గుర్తింప వచ్చును. రంగభూమి స్వరూప మున్నది. నాట్యశిక్షారంభ సమయమున జేయ నలయు పూజావిశేషము లున్నవి. శిక్షాపద్ధతి కలదు. శిక్షా యోగ్య యగు కన్య స్వరూపము ఆ కన్య నేపథ్యము శిక్షోపకరణములు నిర్దిష్టములగును. అభ్యాసక్రమము పాటపమునకు కారణము లయిన నృత్యరహస్యములు నిర్ణీతము లయినవి.

భావప్రధాన్య మంతట అపరిహార్యము. దృష్టి మనోభావములు కరానుసారులుగా నుండుట కరణములు రసవినియోగమున నుండుట నిర్దిష్ట మగును. వాద్యపద్ధతి తద్భేదములు నున్నవి. సర్తకి ప్రవేశించి యొనరింప వలసిన విధానములు చిత్రపద్ధతి దేశీనృత భేదములు వికటనర్తనము ప్రేంఖణ నర్తనము సూడనర్తనము రాసక నర్తనము పాత్రప్రాశస్త్యము రాసకోచిత మయిన గీతము గీతార్ధాభి నయము నిరూపిత మగును.

నర్తనమున ప్రవేశ నిర్గమనాదులలో కొన్ని విశేషములు కలవు. సర్తకీ సంఖ్యయు నియతము. శివప్రియ నర్తనము సవిశేష

ముగా దెలియ దగి యున్నది. శివోత్సవములలో నది యాచరణీయము. చిన్న నృత్తము కందుక నర్తనము భాండిక నృత్తము వివిధ రుతముల ననుకరించుట అది హాస్యప్రాయ మగుట దాని వినోద ఫలత్వము ఇందు నిరూపితము కాగలదు. నర్తనము నందలి గానము లన్నియు కిరాత రూపుడయిన శివుని స్తుతిరూపములుగా నుండును.

పారుమలను కొన్నిటిని ప్రయోగింప జనును. చారణనృత్తము సౌరాష్ట్రీనర్తనము బహురూప నర్తనము కోలాట నర్తనము నిరూపితములు కాగలవు. ఎందును గ్రామ్యత యుక్తము కాదు. నర్తకీలక్షణము నరక లక్షణము గుర్తించదగి యున్నది. బృందరీతి తద్భేదములు ఉత్సవాదులలో నుప్రయోగించుట యుండుండును. రంగమంటపము దాని భేదములు వర్ణితము లగును. సభాపతి లక్షణము సభ్యులగుణములు ఇందు నిరూపితములు కాగలవు. ఇట్టియధ్యాయము సర్వసమ్పాదయసంభావ్యముగా నిరూపిత మగును. నృత్తగౌరవము గుర్తించుట కిది యావశ్యకము.

ఇందు మొదట నృత్యారంభ యోగ్యము లయిన తిధుల వార నక్షత్రముల విచారణ మిట్లున్నది.

తిదిస్సర్వా వినా రిక్తా త్రయో వారా బుధాదిమాః

హస్తః శతభిషగ్గుప్త్యావనూరాధోత్తరాత్రయం

దనిష్ఠా రేవతి జ్యేష్ఠా నృత్యారంభే ప్రశస్యతే-

శూన్యతిథికాక సర్వతిధులు నృత్యారంభమున యుక్తములే యగును. బుధ గురు శుక్ర వారములు మూడు సముచితములు. హస్త శతభిషక్కు పుష్యమి అనూరాధ ఉత్తరాశ్రియమనదగిన ఉత్తర ఉత్తరాభాద్ర ఉత్తరాషాఢ నక్షత్రములు ధస్త రేవతి జ్యేష్ఠ అను నక్షత్రములు నృత్యారంభమున సముచితములు.

రంగభూమి:

సౌధే కేలివనే రమ్యే శాద్వలేఽన్యత్ర వా శుభే
 స్థానే యోగ్యా విధాతవ్యా వితానాదివిచిత్రతా
 స్థిరా శ్లక్ష్య సమా గౌరీ కృష్ణా వా రంగభూర్మతా
 హేమంతే శిశిరే చోష్ఠా వసంతగ్రీష్మయోర్హిమా
 ఘనాగమాపగమయోః సాధారణగుణా తథా

రంగభూనిర్ణయ మిందున్నది. రాజసౌధమున రంగశాల
 యుచితము కేలివన ముచితము కేలివన మనుట అచలమన్న
 పాసాదము వివక్షితము కావలెను. రమ్యముగా నున్న శాద్వల
 మందును సృశ్యరంగము కూర్ప వచ్చును శుభాస్పదమయిన యితర
 స్థలమునందును సృత్తవినోదనము యుక్తముగా నుండును. ఆ యా
 స్థలములందు వైయాచాక్షరము లేకున్నచో వితానాదివిచిత్రతను
 సంపాదించ వలెను. అట్టి సముచిత స్థానము నందు రంగభూమి
 యుండుట యుక్తము. హర్మ్యమున గృహమధ్యమున మనోహర
 పాంగణమున ఉద్యానమున శాద్వలస్థానమున సృత్తవినోదము
 యుక్తముగా నుండునని మానసోల్లాసాదులందు కలదు. అట్టి భావము
 జ్ఞానమున రచనలో సంగృహీత మయినది. రంగభూమి స్థిరము
 శ్లక్ష్యము సమముగా నుండ వలెను ఎగుడు దిగుడుగా నుండక
 నిమోన్నతభాగముల సర్దుబాటుతో నుండవలెను. నున్ననై
 మెత్తిగా నుండవలెను. ఇట్లున్న రంగభూమి గౌరవర్ణముతోగాని
 నీలవర్ణముతోగాని యుండ దగును. ఈ వర్ణములతో నున్నచో
 దృశ్యము సదస్యలకు రమ్యము కాగలదు.

హేమంత శిశిర సమయములం దుష్ణత కలిగించునదిగా,
 వసంతగ్రీష్మ సమయములలో శీతలత నాపాదించునదిగా వర్షా

శరశ్శమయములలో సాధారణ గుణాశ్రియముగా నుండుట
యుక్తము. అట్లున్న నే సదస్యులు దృశ్యశ్రవ్యలగ్నమానసు లగుదురు.

విఘ్నేశ్వరాది పూజా.

విఘ్నేశ్వరం సురజ్యేష్ఠం వై కుంతప్రముఖానురాన్
భారతీం చండికాం మాతృసమాజం కులదేవతాం
ఆతోద్యమఖిలం తాలం దండికాం స్థూణయోర్ద్వయం
రంగభూమి ముపాధ్యాయం కన్యకాం చ యథావిధి
విప్రేజాభ్యర్చయేత్ శుభ్రేర్గంధపుష్పాక్షతాంబరైః
ఘృపైరారాత్రికై ర్దీపై రైవేద్యై ర్వివిధై రపి

రంగశాలలో సర్వనారంభ సమయమున కొన్ని పూజావిధానముల నొనరింప వలసి యున్నది. వాసువిద్యాతంత్రానుసారమున భవనము స్థావరాత్మకముగ నున్నను చేతనాత్మకముగ నుండుటయు ప్రసిద్ధము. సర్వదేవతాత్మకముగ నుండుటయు నున్నది. కావున నచట మొదటగా సురజ్యేష్ఠుడయిన విఘ్నేశ్వరుని పూజింప వలెను. పిమ్మట విష్ణ్వాది దేవతల సర్చింప వలెను. భారతీదేవిని చండికాదేవి నారాధింప వలెను. మాతృసమాజనామమున జెప్పదగిన సప్తమాతృకల నారాధింపదగును. బ్రాహ్మి మాహేశ్వరి కౌమారి కైష్ణవి వారాహి ఐంద్రాణి చాముండేశ్వరి అను వారు సప్తమాతృకలు. కులదేవతారాధన మావశ్యకము. కులదేవతలు కులపాలికలు. కామేశ్వరి ఉమాదేవి హైమవతి శ్రీదేవి మాధవి మొదలగు ప్రసిద్ధ నామములతో కులదేవతలారాధనముల నందుకొందురు.

సృత్యరంగస్థలమున నావశ్యకములయిన ఆతోద్యములను తాలమును దండికను స్థూణాద్వయమును రంగభూమిని సృతవిద్యోపాధ్యాయుని సవవర్షకస్యను యథావిధిగా సంప్రదాయ విదుడయిన

శ్రోత్రీయబ్రాహ్మణునిచే నన్నింప జేయవలెను. శుభ్రములయిన గంధపుష్పాక్షతాంబరములతో ధూపములతో ఆరార్చికములతో దీపములతో వివిధములగు నైవేద్యములతో విప్రుడర్చన మొనరింపవలెను.

శిక్షాపద్ధతి:

షట్పప్రవర్షదేశీయాం గౌరిం యద్వా తు రోహిణీం
కన్యాం చార్ధోరుకం గాథం వసానాం శిక్షయేచ్ఛమం
తతః స్తనోద్గమే జాతే దధానామపి కంచుకం

నాట్యాచార్యుడు నాట్యము సృత్యము సృత్రము శిష్యులకు శిక్షణమున శిక్షిత మొనరింపవలెను. ఈ శిక్షాపద్ధతి యిట్లున్నది. ఆరుగాని ఏడుగాని సంవత్సరముల వయసుకల కన్యనుగాని, అంశికన్నచిన్న వయసుకల గౌరి యనదగు కన్యనుగాని, అథవా; తొమ్మిది సంవత్సరముల వయసుకల రోహిణి యనదగు కన్యనుగాని గాథముగా చిన్నలాగు (అర్ధోరుకము) ధరించిన దాని సృత్యశ్రమ శిక్షిత నొనర్పవలెను. వయసధికముగా నున్నచో నవయవములు సృత్యశిక్షణోచితముగ నుండ జాలవు. కావున లేతవయసుననే శిక్షణ మీయ వలయును. ఆ కన్యకు స్తనోద్గమ మంకురించినచో కంచుక ధారణము యుక్తము. రవిక ధరించు కన్యకకు శిక్షణమిచ్చుట యుచితము ఇట్లుండు కన్య శిక్షాయోగ్య. ఆ కన్యా నేపథ్య మర్ధోరుకము. స్తనాశ్రయము వోటమరించినచో కంచుకము. అట్టి పిల్లకు నాట్యాభ్యాసశిక్షణ మిచ్చుట రమ్యము. శ్రమమునునది సృత్యాభ్యాసము.

నాట్యశిక్షణమున కొన్ని యుపకరణము లున్నవి. అట్టి యుపకరణములను అవధానవిశేషమునకూర్చి యుంచవలెను. శిక్షణ విధానమున కొక దండిక యావశ్యకము. ఆ దండికా లక్షణ మిట్లున్నది.

దండికాలక్షణం.

వైణవీం దండికాం శ్లఙ్ఘం దోషహీనాం సుఖగ్రహం
 సప్తభిః పర్వభిర్యుక్తాం మూలతో గాత్రవర్తనైః
 గాత్రసౌష్ఠ్యవనిర్ద్యర్థం కన్యానాం స్తనసంమితాం
 ప్యాగగ్యముదగగ్యం వా స్థూణయోర్వినివేశయేత్
 హస్తాభ్యాం దండికాం ధృత్వా నర్తకీస్తేర్యసిద్ధయే
 ఆచార్యప్రోవదేశేన మార దేశీ విభాగతః

శిక్షాపద్ధతి యందలి దండిక వెదురుతో సిద్ధమయిన దండము
 వేణుదండము వైణవదండిక. ఆదండిక శ్లఙ్ఘము నున్నగా నుండ
 దగును. దోషంహితము కావలెను. పొరుపు లుండరాదు. పేడు
 రేగరాదు. ముడులునుడు లుండరాదు. పట్టుటకు యోగ్యముగా
 చక్కగా నుండ వలెను. సుఖగ్రహము కావలెను. ఏడుకణుపులతో
 నుండవలెను. ఆ దండమును మొదటి నుండియు కణుపుల దగ్గర
 మలచి నున్నగా జేయ వలెను. ఆ దండిక నర్తన మొనరించు కన్యల
 స్తనసంమితమై యుండ దగును. హృదయ పరమాణముగ నుండ
 వలెను. ఆ దండము స్వరూ. సౌష్ఠ్యము లది యగుటకై ప్యాగ
 గ్రముగగాని ఉదగ్రముగగాని రెండస్థానముల మధ్యకూర్చి
 యుంచ వలెను. అప్పుడది వంపులు దీరి తీన్నగా నున్నగా నగును.
 అట్లు యుక్త రూపమయిన దండికను స్థైర్యసిద్ధికై నర్తకి ధరింప
 వలెను. మార్గదేశీ విభాగమున ఆచార్యుని యుపదేశానసారముగ
 నా నర్తకి ప్రవర్తింప వలసి యుండును. దండికను చేతబట్టి నర్తకి
 పాదగతు లభ్యసించుట మొదటి రీతి. ఇట్లు దండికోపయోగ
 మున్నది. దీని యనుసారమున నర్తకి యభ్యాస మొనరించుట
 యుక్తము.

అభ్యాసక్రమః

స్థానాదీన్సుకరరానాదౌ ప్రయోగాన్దుష్కరాంతకః
 అభ్యసేచ్ఛనకైర్నిత్యం యథా శాంతి ర్న జాయతే
 బుద్ధ్యా సిద్ధాన్ప్రయోగాంస్తాంస్తాలై స్సంయోజయేత్సునః
 అధైతాన్వక్తృవాద్యేన గీతేనాపి కృమాత్తతః

నర్తనాభ్యాస మొనరించు నర్తకి ముందుగా సుకరములగు వాని నభ్యసించ వలెను. తృతీయాధ్యాయమున నిరూపితము లయిన స్థానములు సుకరములు. స్థానమే స్థానకమ. అది భావిగత్యనుకూలము. నర్తనాద్యంతిము లందీ స్థాన మావశ్యకము. “స్థిత్యా గచ్ఛేత్ తదంతేషిష్ఠేత్” ఆద్యంతిములలో స్థాన మావశ్యకము. స్థానము లేకున్నచో నే ప్రయోగము నుండదు. భావయోగము కల శరీరాగ విన్యాసవిశేషము స్థానము. నిశ్చలముగా నుండి మొదటగా నేత్ర కర్మాభ్యాస మొనరించుట యుక్తము. భావయోగమున సేత్రీకర్మ లలవఱచుకొన వలెను. వైష్ణవ స్థానము మొదలగు విత్తతీయమున నిరూపితము లయినవి. ఇట్లు సుకరములయిన స్థానాదులను నర్తకి ప్రథమాభ్యాసమున గుర్తించ వలెను. అనంతరము దుష్కరములగు ప్రయోగముల నభ్యసించ వలెను. నెమ్మదిగా నెమ్మదిగా నభ్యసించవలెను. తొదలపడరాదు. నిత్య మభ్యసించ వలెను. శ్రమఃకుగకుండునట్లభ్యసించవలెను. ఆపిమ్మటనే సిద్ధ ప్రయోగముల ననుసరించునది. ఇట్లభ్యసించిన వానినన్నిటిని తాలములతో సంయోజింపజేసి పునఃపునః అభ్యసించవలెను. అనంతరము వక్త్రీవాద్యమున కూర్చవలెను. వక్త్రీవాద్యము = స్వరములను నోటితో బలుకుట, వాద్యధ్వనులను నోటితో ననుట వాని పరుసలను ముఖమున ననుట. ఇట్లు వక్త్రవాద్యమున గూర్చి యభ్య

సించిన యనంతరము గీతముతో యోజన మొనరించి యభ్యసించ వలెను. ఇట్లు క్రమముగా నభ్యసించుట శిక్షాపద్ధతి.

గురుం సంతోష్య బృందేన సహ స్వర్ణాంబరాదుభిః
శుభే హి పూర్వవత్పూజాం విధాయాతోద్యవాదకైః
సార్థం సర్వేణ బృందేన శ్రమం కుర్వీత నర్తకీ.

సక్రమముగా శిక్షాపద్ధతి ననుసరించిన నర్తకి తన బృందముతోగూడి గురుపూజ నాచరింప వలెను. స్వర్ణాంబరాదులతో నారాధింప వలెను. పూర్వమువలె శుభసమయమున పూజనిర్వహింప వలెను. అనంతరము ఆతోద్యవాదకులతో తననర్తకీబృందముతోగూడి నర్తకి సృతాభ్యాస మొనరింప వలెను. గురుసమక్షమున గుర్తించి గురుదక్షిణలిచ్చి నర్తకీబృందముగూడి గీతవాద్యసమ్మిలితముగా నభ్యాస మొనరింపవలెను. నలుగురు కలిసి యభ్యాస మొనరించునప్పుడు చక్కగా విశేషములను గుర్తింప వచ్చును. పొరబాటులను సర్దుకొన వచ్చును. ఈ యభ్యాసమే ప్రాథమిక నిచ్చును.

ప్రాధాయామద నర్తక్యాం గీతే వాద్యేదద నర్తనే
పారంపర్యాత్పమాయాతమభ్యాసస్యాప్యగోచరం
శ్లోకానాం పంచకేనాత్ర సార్ధేన ప్రకటికృతం
రహస్య ముపదేష్టవ్య మాచార్యేజేద మాదరాత్.

అభ్యాస విశేషమున నర్తకి ప్రాథమిక కాగారు. గీతమున నర్తనమున వాద్యమున నర్తకి ప్రాథమిక కావలయును. గీతార్థము ననుసరించి నర్తించుటలో వాద్యానుసారమున నర్తించుటలో నేర్పిన విధమున దోషరహితముగ నర్తించుటలో నేర్పుగలది కావలెను. “నే నదోషముగ నర్తించగలను” అను ఆత్మవిశ్వాసము కలది కావలెను. అప్పుడు పారంపర్యమున సమాగతము లయిన విశేషము.

లను బాగుగా గ్రహింపగలదు. అభ్యాసమున గోచరముకానట్టివి సాంప్రదాయకములయిన విశేషము లనదగినవి సమధికముగా నుండును. వానిని సానధానముగ నర్తకి గుర్తింప వలసి యున్నది. నాట్యచార్యుడు శిక్షాపద్ధతి ననుసరించి యభ్యాసదార్ఢ్యమున ప్రౌఢ యయిన నర్తకి నుద్దేశించి యాదరముగ శాంత ఉపదేశింప వలసి యున్నది. ఇదియే సమయము సాంప్రదాయక మభ్యాసాగోచర మగు నాట్యరహస్యము నుపదేశింప వలెను. అది సార్థశ్లోక పంచక మున నిందున్నది. ఆ యుపదేశము గ్రహించి నర్తకి నర్తకికాగలదు.

సృత్తరహస్యం.

గీతస్యావయవానంగైః భావాన్ దృష్టివిచేష్టితైః
హస్తైరర్థం, అయం పద్యాం, వర్ణాన్వయైః ప్రదర్శయేత్
గీతాక్షంసమం వాద్యమవాద్యం గీతమేవ వా
లాస్యాంగైః పాదహస్తాద్యైస్తన్మితైః సృత్తమానయేత్
ప్రాజేశం భావయంతి స్వం మానసేన సభాపతిం
గీతార్థాపతితా న్భావా న్స్వంజయంత్యనురంజయేత్
యేషు యేషు ప్రయోగేషు ప్రేక్షకాణాం రుచిర్భవేత్
సమ్యక్ జ్ఞాతేంగీతా కామం భంగ్యా తాంస్తాన్ ప్రదర్శయేత్
రసానాం వినియోగేషు యతో హేతోః కరో భవేత్
దృష్టిర్మనశ్చ భావశ్చ తత ఏవ భవేత్క్రమాత్
రసానాం పునరుత్పత్తిర్భావైర్భవతి భావితైః

ఇచట నిరూపించిన సార్థశ్లోకపంచకములో పదునొకండు పంక్తులలో సృత్తరహస్యము కలదు. అంధలి విషయము లిట్లున్నవి. గీతము యొక్క యవయవములను అంగములచే ప్రదర్శింప వలెను. భావములను దృష్టివిచేష్టితములచే ప్రదర్శింప వలెను. హస్తములచే

నర్థమును పాదములచే లయమును పాటములచే వర్ణములను అభినయించి ప్రదర్శింపవలెను. పాద హస్తాదుల విన్యాసములతో గూడుకొనిన లాస్యాంగములచే సృత మనుసరింపవలెను. ఆ సృతము గీతాక్షర నమమయిన వాద్యముననుసరించి యుండును. వాద్యరహితమయిన గీతము ననుసరించియు నుండును. అట్టి సతమును హస్తపాదాద్యభినయ మిశ్రమయిన లాస్యాంగ ప్రదర్శనమున ప్రయోగింపవలెను.

సర్తకి సభావతిగా నున్న సహృదయుని మనసులో తన ప్రాణేశ్వరునిగా భావించి గీతార్థానుగతములై యున్న భావములను అభివ్యంజన మొనరించునదై రంజింపజేయవలెను. ఏయే ప్రయోగములలో ప్రేక్షకుల కభిరుచి యుండునో ఆ అభిరుచిని బాగుగా గుర్తించి చక్కగా నాయా భంగీవిశేషములచే నాయా భావములను ప్రయోగమున ప్రదర్శింపవలెను కరవిన్యాసము రసప్రయోగము లందు వినియోగములందు ననుగతమై యుండును కావున దృష్టి మనస్సు భావము ఆక్రమమునె యనుసరించి యుండవలెను. బాగుగా భావితములయిన భావముల వలననే రసనిష్పత్తి యుండును. కావున రసోత్పత్తికి తగిన విధమున భావప్రయోగము భావనీయముగ నుండుట యుక్తము. మనము దృష్టి హస్తము ఒకదానికొకటిగా సంబద్ధమై యుండి రసవినియోగము పొందునది కావలయును. కావున రసవర్ణననాన స్థితికి తగిన విధమున సృత మాచరింపవలయు ననుట సృత రహస్యము.

వాద్యపద్ధతి:

అథ పాత్యస్య సృతార్థం కద్యతే వాద్యపద్ధతిః

మతంగవ్య మతే ప్రోక్తా బృహద్దేశీవిధానకః

సృతప్రకరణే శుద్ధా విచిత్రా చేతి సా ద్విధా.

ఇక పాత్రీము సృష్టమొనరించుటకై వాద్యపద్ధతి నిరూపిత మగును. వాద్యానుసారమున సృష్ట మొనరింప వలెను. గావున వాద్యవిధాన మిచట నిరూపిత మగును. బృహద్దేశీవిధా నానుసారమున మతంగుని మతమున వాద్యపద్ధతి నిరూపితి మయినది. సృష్ట ప్రకరణము నందు వాద్యరీతి శుద్ధము విచిత్రము నని రెండువిధములు. మతంగుడు బృహద్దేశి యను గ్రంథమునకు రచయిత. సంగీత శాస్త్రుకారు లందరు మతంగుని ప్రమాణముగా నెన్నుదురు. విషయ పరామర్శమున మతంగకౌశలము ప్రశంసనీయము. ఆతడు నిరూపించిన వాద్యపద్ధతి యిందు నిరూపిత మగును.

సమహసో భవేత్తత్ర ప్రాక్ సర్వాతోద్యసంభవ
ప్రావృదారంభ సంరంభ గంభీరాంభోధర ధ్వనిః
రంగప్రత్యూహ శాంతర్థం నాయకస్యాపి వృద్ధయే
వాదనాత్సమహస్తాద్యైః పాతైరన్వర్తనంజ్ఞకః
భృశం సమప్రహారాభ్యాం హస్తాభ్యామపి వాదనాత్.

సృష్ట్యరంగస్థలము నందు మొదటగా సర్వవాద్య సముత్పన్న మగు సమహస్తమును వాదన మావిష్కృతము కావలెను. సర్వ వాద్యమున వాదనము నసమ శ్రుతిమహితమగు నాద మావిర్భావము పొంద వలెను. ఆ ధ్వని వర్షారంభ సంరంభము కల గంభీరాంభోద ధ్వనిగా భాసింప వలెను. ఆ గంభీర ధ్వని రంగవిఘ్నముల నన్నిటిని శాంకింప జేయు గలదు. ఈ ధ్వనిచే విఘ్నములు నశించును. నాయకుని అభ్యుదయమునకు నిది సూచకము. సమహస్తాది పాట విధానములతో వాదన మున్నందున నీ గంభీర ధ్వని సమహస్త మను సార్థక నామమున నున్నది. బాగుగా సమ ప్రహారము కల హస్తములతో వాదన ముండుట వలన గూడ నిది సమహస్త నామ సార్థక్యమున నున్నది.

తదను ప్రవిశేద్యంగే సమపాదేన సర్వకీ
 కృతసందశికా కుర్యాద్వామపాదం నికట్టితం
 ముఖత్రయేణ కుర్వీత సాంగేన పుటిలం తతః
 తతః ప్రవర్తయేద్గీతమధైతి ద్వినివర్తయేత్.

గంభీరధ్వని యాపూరణానంతరము సర్వకీ సమపాదమున నున్నదై ప్రవేశింప వలెను. అట్లు రంగమున ప్రవేశించి సందంశ మను అసంయుత హస్తమును పట్టవలెను. సందంశ హస్తము ద్వితీ యాధ్యాయమున సీరూపిత మయినది. ఈ సందంశము అగ్రసందం శము, ముఖ సందంశము, పాశ్చ్యసందంశము నని మూడు విధములు. సమయ వినియోగ సముచితముగా సందంశ హస్తయద్ర నవలంబించి వామపాదమును నికట్టిత మొనరింప వలెను. అనంతరము ముఖ త్రయమును వాదన విధానమైన పుటిల మను వాద్య షడ్ధతిని ప్రవర్తింప జేయ వలెను. అప్పుడు గీతమును ప్రసరింప జేయ వలెను. అనంతరము దీని నివర్తింప జేయవది.

ముఖత్రయము. గీతసృష్ట ప్రారంభ విధానమునకు ముఖ మని పేరు. ముఖమనునది యొక తాళవిశేషము. నాలుగున్నర మాత్రాలు కలది. ముఖ సజ్జక విధానమును మూడు పర్యాయము లాచరించుట యిం దావశ్యకము. సాంగముగా ముఖత్రయమున పుటిలము ప్రవర్తింప జేయునది. ఒకానొక చిత్రవాద్యమున నుండుట ముఖవాద్యము కాదగును. చిత్రవాద్యముతోనున్న ముఖవాద్యమును పుటిల మందురు. సర్వకుడు వాద్యశ్రుతులను గుర్తించినవాడును ముఖవాద్యవిశారదుడుగ నుండుట యావశ్యకము కదా! చిత్రవాద్య మున నుండు ముఖవాద్యము పుటిలము కాగా నీ పుటిలము ప్రవర్తింప జేయుట యుక్తము. అందు గీత ప్రవృత్తి యుక్తము. అనంతరము నివర్తన ముండునను భావమును పై స్థలమున గుర్తించునది.

కతిచన గతయః

కుర్యాన్ముఖత్యయేనాథ పదైరంగైః ప్రవేశికం
 విదధీత కియత్కాలం గతిం మంతికయా తతః
 కృమాత్తదనుయోజేన ఖండయత్యా పదేన చ
 మలపేన తదాంగేన పాతైశ్చ సుమనోహరైః
 శుష్కవాద్యం ప్రయమంజీత ప్రవేశపదయోః పునః
 శంఖకాంస్యాదిసంభూతా మృదంగకరటోద్భవాః
 పాటావిచిత్రతాహేతోః వాద్యాః శ్రోత్రసుఖావహాః

సృత్తమున ప్రవర్తించిన నర్తకి రంగమున నొనరింప వలసిన కొన్ని గతివిశేషము లిచట నిరూపితములు కాగలవు. ముఖత్రయము ననుసరించి పదములచే అంగములచే తగిన విన్యాసముల ప్రదర్శించుచు నర్తకి ప్రవేశితము నాచరింప వలెను. ప్రవేశిక మనునది యొక సృత్తవిశేషము. ఇది ప్రవేశికము నగును. “ప్రవేశయతి పాత్రాణి రంగం” పాత్రలను రంగమున ప్రవేశింప జేయునది. ప్రవేశసూచకము లయిన గీతపద్ధతులు ప్రసరించుచుండగా నర్తకి ప్రవేశ మొనరింప వలెను. ముఖత్రయ మనుట - ముఖ మనునది గీతాంగము. గీతసృత్త ప్రారంభ విధానమును ముఖ మందురు. ముఖ మనునది యొక తాలవిశేషము. ఇట్లు గీతాంగ ముఖత్రయమున పదవిన్యాస మంగవిన్యాసము సముచితముగా నుండునట్లుగా నర్తకి ప్రవేశ మొనరింప వలెనని భావము.

అనంతరము కొంతకాలము మంతికావిధానమున గతి ననుసరింపవలెను. మంతిక యనునది యొక తాలవిశేషము. పరివర్తనమానము లయిన తాలములలో మంతిక యున్నదని వస్త్యాధ్యాయము తుదిభాగములో నిరూపిత మయినది. ఈ మంతికయే మట్ట

పదమున నున్నది. మంతిక దేశీతాలము. మంతికాతాల విధానమున గతి నొనరించిన పిమ్మట యోజ విధానమున ఖండయతి యను సారమున పదవిధానమున మలప విధానమున లంగరీతులచే మనోహరము లగు పాటములచే శుష్కవాద్యమును ప్రయోగింప వలెను. ఇచటనున్న యోజాదిపారిభాషిక పదముల భావము నిట్లు ప్రహింప దగును.

౧. యోజి: ఇది యోజనము నగును. యోజ యనునది యొక తాలవిశేషము. ఈ యోజతాలమునకే ధేంకి యనునామము నున్నది.

౨. ఖండయతి: దేశీధృతికి సంబంధించిన వాద్య విధానములలో నొక విశేషము.

౩. పదము: ఇది యొక ప్రబంధాంగము. వాద్య ప్రబంధము, అది నుండి వాదన మొనరించి పాట విధానమున యతి విడనాడినచో పదమని యందురు. దీనిని దీప్తనర్తనమున నుపయోగింతురు. ప్రబంధాంగము లారు కలవు. వానిలో పద మొకటి.

౪. మలపము: వాద్యవిశేషము వాద్యప్రబంధము దీప్తనర్తనమున వినియుక్త మగును.

ప్రవేశమున పదప్రసారమున శుష్కవాద్యమును ప్రయోగింప వలెను. శ్రోత్యనుభావహము లయిన వాద్యములను విచిత్రతా సంపాదనమునకై ప్రయోగించుట యుక్తము. అట్లే పాటప్రయోగ మావశ్యకము. శంఖము కంచు వాద్యము మొదలగు వాని వలన నుత్పన్నము లయిన పాటములను ప్రసరింప జేయవలెను. మృదంగ కరటనముత్పన్నములగు వానిని ప్రయోగింప దగును. మృదంగము

ప్రసిద్ధమై కరట మొక యాత్మోద్యము. ఇరువదియొకటి యంగుల ముల పొడ వుండును. మత్స్యకృతిగా నుండును. ఉత్సవ వివాహ యాత్రాదులలో దీని వినియోగింతురు. ఇట్టి వాద్యముల వలన నమున్నము లయిన పాటాది వాద్యముల నిచట ప్రయోగింప వలెను ఇచటి గతి ప్రసంగమున వాద్యరీతియు నున్నది. ఇక నీ ప్రసక్తిలో తాల సంగతికై వాద్యవిధానములు నిరూపణీయములు కావున వాని నిరూపింప వలెను.

నిర్దిష్టోఽయం విధిర్నిత్యం భావి తాలచతుష్టయే
గీతం మట్టేన తత్రాదౌ కించిత్కాలం ప్రవర్తయేత్
తతః పూర్వోక్తమేవాత్య శుష్కవాద్యం తతః పరం
అవచ్ఛేదం తతః కుర్యః అవధానపరాయణాః
స్వాద్వితీయతృతీయాభ్యాం చతుర్థేనాప్యయం విధిః
తాలేనేతి మతంగేన నిర్దిష్టా శుద్ధపద్ధతిః

ఉ. కాంత మయిన శుద్ధపద్ధతి స్వరూప మిచట నుపసంహృత మగును. సృత్తారంభ విధానమున నిది నిత్యవిధి. ఇట్టిది నిర్దిష్టము. తాల చతుష్టయమున నిది నియతముగ నుండవలెను. ఆరంభము నందు కొంతకాలము మట్టవిధానమున గీతమును ప్రవర్తింప జేయ వలెను. మట్ట మొక తాలవిశేషము. ఇది మంతికయు నగును. కించిత్కాలము మట్టతాలమున గీతప్రవర్తన మయిన పిమ్మట పూర్వము చెప్పిన శుష్కవాద్యమును ప్రసరింపజేయ వలెను. ఆ పిమ్మట అవచ్ఛేద మావశ్యకమని అవధాన పరాయణు లాదర మున నిరూపింతురు. అవచ్ఛేదము వాద్యాంగము, మతంగు డీ శుద్ధపద్ధతిని నిరూపించుచు ద్వితీయతాల తృతీయ తాలములచే గాని చతుర్థతాలమునన గాని యీ విధి యుండు ననెను.

విచిత్రపద్ధతిః

స్వరైర్బద్ధేన పాత్రైశ్చ కృమేణ కరణత్రయం
గేయం వర్ణస్వరోపేతం గాయనైరథ వాదనైః
వాద్యం యథాక్షరం యత్య సా చిత్రా పద్ధతిః స్మృతా
నర్తకీ నర్తనం కుర్యాత్తత్ర వాద్యాక్షరైస్సమం.

అది శుద్ధపద్ధతి. ఇది విచిత్రపద్ధతి. ఇందు ముందుగా స్వరములతో పాటములతో నొక క్రమమును నుబద్ధముగా నొసరింప వలెను. అట్టి క్రమమున గీతపాఠ్యసృత్తములను త్రయమును గూర్చ వలెను. వర్ణ స్వరోపేతమయిన గేయమును గాయకులు కూర్చవలెను. వాదకులు గేయగత విశేషానుసారముగ యథాక్షరముగా వాద్యమును కూర్చవలెను. వాద్యాక్షరములతో సమముగా తగినట్లుగా నర్తకీయు నర్తన మొనరింప వలెను. ఇట్లుండుట యిది చిత్రపద్ధతి ఇదియే విచిత్రపద్ధతి.

దేశీనృతభేదాః - పేరణీలక్షణం.

రంజకో రూపనంపన్న ప్రఖ్యాతః ఖ్యాతవంశజః
భావుకో రసికస్తాలవేదీ గమకకోవిదః
ధ్వనిశారీరనంపన్నో రాగాంగాదివివక్షణః
పంచాంగకుశలోఽవ్యంగస్సర్వభాషావిశారదః
సురేభో వాద్యవిత్ప్రౌఢః ప్రస్తావోచితభాషణః
గాతా గీతప్రబంధానాం లాస్యతాండవపద్ధతేః
విద్వానుక్తుతిపూర్వేషు కరణేషు సలాఘవః
భృమరీపాదవిన్నానాలప్తిజ్ఞః ప్రేరణీ మతః
పరాటకమయైర్జాతరూపరత్నమయైరపి
భూషణైర్భూషేతో భాస్వద్భస్మోద్ధూలితవిగ్రహః

శిఖావాన్ముండితశిరా దధత్పుస్తపజాధరం
 ఏకేన రంగయష్టిం వా కరేణాన్యేన చామరం
 చిభ్రత్ ఘుర్జరికాజాలే జంఘయోర్ధృఢసంయతే
 ఏకశో ద్వంద్వశో వాపి కృమాత్పూర్వప్రవేశితైః
 చతుర్భిరధవా షడ్భిరష్టాభిర్వా సహాయకైః
 అభితః సహితః స్వస్య దధానైస్తుల్యవేషణాం
 సమపాదేన వా తిష్ఠన్ భుజంగత్యాసితేన వా
 కృతే యవనికాక్షపే సతి రంగభువం విశేత్.

ఇట్లువై దేశీసృత భేదములు నిరూపితము లగును. ఇట్టి సృత విదుడగు వానికి పేరణియను పేరు కలదు. పేరణీ లక్షణ మిందున్నది. కలావిదుడు సభాజన మనోహరుడు సృతశాస్త్రజ్ఞుడు పేరణి సృత మొనరించును. పేరణి రంజకుడు జనరంజనము సంపాదించుటకు సమర్థుడు కావలెను. రూప సంపన్నుడు కావలెను. రూప మనునది యాభరణములు శోభారమ్యాకార ముండుట. అభూషణ రమ్యత రూపము ప్రఖ్యాత సాంప్రదాయక వశమున జన్మించిన వాడగుట యుక్తము. దాసనాతని సంప్రదాయ పరంపరాగతము లయిన సృతవిశేషముల రహస్యములు తెలిసిన వాడని విశద మగును. అట్లే స్వయముగ దాసును ప్రఖ్యాతుడు కావలెను. కేవలము వశ పాఠీయుల గౌరవమున గౌరవము పొందువా డగుటకాక తన విద్యా విశేష ప్రాభవమునను ప్రఖ్యాతుడు కావలెను. అతడు భావింప సమర్థుడగు భావుకుడగుటయు విభావానుభావముల సంచారిభావముల సంబంధవిశేషమున సముల్లసితస్థాయి భావమున రసీకృతాత్ముడై రసాస్వాద మొనరించు రసికుడు కావలెను. ఇట్లు రసరసనాత్మక దృష్టి కలవాడై వృత్పత్తి విశారదుడగు కలావిదుడు పండితుడు విశిష్టదవశ్చిముడు కావలెను. అందుననే అతడు తాలవేది గమక

కోవిదుడు నగుట యావశ్యకము. సుస్వరపంపత్తి కల శాదీరము కలవాడగుట ముఖ్యము. తగిన గాత్రపంపత్తి యున్ననే సర్వము రాణించును. ఇంకను రాగాంగాది విచక్షణః పంచాంగ కుశలః అగుట యావశ్యకము. రాగాంగములు మొదలగు వానిలో నాతడు విచక్షణుడు. రాగోపాధికమయిన ప్రేమ పండ్రెండు విధములు. ఇది సాత్త్విక రాజస తామస గుణముల సంబంధమున నుండును. హరిద్రా రాగము, కాపిల్య రాగము, రీతిరాగము, రోచనారాగము మొదలుగా నున్నవి ఇట్టిరాగ విశేషముల గుర్తించుటయు నావశ్యకమే. కాని యది యిందు ముఖ్య వివక్షితము కాదు. గ్రామ రాగచ్ఛాయా మాత్రోపజీవనమున రాగాంగత కలుగును. అది యిచట ఆవశ్యకము. వజ్రాదిగ్రామముల వలన నెలువడు రాగముల చ్ఛాయ యుండగా రాగాంగ స్వరూప మేర్పడును. ఇట్లు రాగాంగాదులలో రసభావ సముచితము లయిన రాగవిశేషములలో నాతడు విచక్షణుడగుట వివక్షితము.

అట్లే పంచాంగకుశలః పేరణాంగము లయిదు కలవు. అవి పంచాంగములు ఈ యధ్యాయముననే నిరూపితములు కాగలవు. సృతము, కైవారము, ఘర్ఘరము, వికటము, గీతము అనునవి పంచాంగములు. వీనియందాతడు కౌశలము కలవాడు కావలెను. అంగనైకల్యము కలవాడు కారాదు. స్వరహీనుడు కారాదు. సర్వ భాషావిశారదుడు కావలెను. అప్పుడే యా యా దేశభాషారీత్యనుసారి దేశీసృతరీతులను గుర్తింపగలడు సౌష్ఠవము కల శోభా సుందరము లయిన యవమవముల విర్యాసము కలవాడు కావలెను. అది సురేఖిత వాద్యవిదుడు ప్రౌఢుడు పోస్తానన ముచితముగా భాషింప గలవాడు గీత ప్రబంధములను చక్కగా గాన మొనరింప గలవాడు లాస్యరీతులను తాండవ విధానములను బాగుగా గుర్తిం

చిన వాడు విద్వాంసుడగు నుండ వలెను. ఉత్పత్తి పూర్వకము లయిన నానావిధ కరణముల ప్రయోగమున ననాయాసముగ లాఘవము కలవాడగుట యుక్తము. భ్రమరీ విధానములలో తగిన పాద విన్యాసములను గుర్తించువాడు కాదగును. నానావిధములగు నాలాపములను తెలిసిన వాడును కావలెను ఇట్లున్నచో పేరణ యగును ఇంతవర కిట్లు ఆతని స్వరూప స్వభావ గతము లయిన విశేషము లుల్లిఖితము లయినవి

ఆతని యాహార్య మీ విధమున నుండును. ఆతడు భూషణ భూషితుడు కాదగును. ఆ భూషణములు వరాటక మయములు కావచ్చును. సునర రత్న మయములు కావచ్చును. ఇట్లుండి భాస్వ ద్భస్మోద్ధూలితవిగ్రహ; చక్కగా ప్రకాశించు భస్మోద్ధూనిమున రమ్యమగు దేహము కలవాడు కావలెను. శిఖ కలవాడు ముండిత శిరస్కుడు పునఃపరాధరము ధరించిన వాడు కాదగును. పుస్తము తిద్దేదములు ప్రథమాధ్యాయములో ఆహార్యలక్షణ కథనావసరమున నిరూపితము లయినవి. పుస్తభూషాంగ రచన సజీవ మగు నాహార్యము సంధిమ వ్యాజిమ చేష్టిమ ముల సేది యున్నది. అందు సంధిమము కిలింజచర్మ వస్త్రాద్య సాధానమున నుండును. కాగా వస్త్రాదులచే నిర్మించిన ఫణ ఒడగకుచ్చుకల పాగాధరించుట, చక్కగా నిర్మితములయిన శిరోవేష్టనము ధరించుట ఇంద్రభూహము.

ఆ పేరణి ఒక హస్తమున రంగయష్టి ధరించి, అన్యహస్తమున చామరము ధరించి యుండ దగును. ఇట్టి పేరణి యవనిక తొలగింపగా రంగస్థలమున ప్రవేశించుటలో కొంత విధాన మున్నది. తనతో సమాన మయిన వేషము ధరించిన కొందరు తనకన్న ముందుగా రంగము ప్రవేశించి యుండ దగును. వారును పేరణి వలె సముచి

తాహార్యధారులు. వారు వారి జంఘాభాగములందు రెండు పాదములందు ననుట ఘర్జరికాజాలములను దృఢముగా కట్టి కూర్చియుండగను. ఘర్జరిక కింకణీ జాలము గజ్జలు నియత సంఖ్యతో కూర్చిన గజ్జలను వారు ధరించి యుండవలెను. వారొక్కొక్కరుగా గాని ఇద్దరిద్దరుగా గాని క్రమముగా పూర్వమే ప్రవేశితులై యుండదగును. నాలుగారెనిమిది సహాయకులతో పేరణి కూడుకొని రావలెను. వారందరు స్వసమానవేషధారులు. ఇట్టి పరివారమున బ్రవేశించు పేరణి సమపాదమున నిలబడి - వి భుజ గ త్రాసి తావస్థానమున గాని రంగస్థలము ప్రవేశింపవలెను.

ఇట్టిచటి పేరణి స్వసూపము తదనుయాయీ రూపము తత్సహాయక రీతి బాగుగా భావనీయము. తెరదీయగనె యిట్టి పేరణి యిట్లుగా రంగమున ననతరించుట ప్రేక్షకులకు నుందరముగా నుండును. శాస్త్రీయముగ నుండును.

పేరణాంగాని.

పేరణాంగాని పంచ ప్యుః సృతతైవార ఘర్జరాః
వికటం గీతమిత్యేకేషాం క్రమాలక్ష్య ప్రచక్షుహే
తస్మైతం యద్విధాచోక్తం లాస్యతాండవభేదతః
ఇతివృత్త ప్రవిఖ్యాత చక్రవర్తి దరాధిపాన్
గుణైః శౌర్యాదిభిః స్తుత్వా తైస్తైరేవ సభాపతేః
స్తుతిర్వితన్యతే యస్మిన్ తైవారోఽత్ర సక్తిర్రితః
అతాలం చాల యుక్తం చ ఘర్జరీవాదనం క్రమాత్
అత్రోక్తో ఘర్జరస్తన్య ప్రకారాస్సప్త కీర్తితాః

పేరణ మొనరించు నాతడు పేరణి. అట్టి పేరణిలక్షణము నిరూపిత మయినది. తత్సహాయములను తత్సప్తవేషమును జెప్పిన పిమ్మట

పేరణాంగములను జెప్పట యుక్తము. ఇచట నా పేరణాంగము లున్నవి. పేరణాంగములు అయిదు కలవు. సృష్టము, కైవారము, ఘర్ఘరము, గీతమునని వీని కిచట స్వరూపలక్షణము నిరూపితమగును.

ఈ పంచకములో సృష్టము లాస్య మని తాండవ మని రెండు విధములు. ఈ సృష్టము పూర్వాధ్యాయములలో నిరూపిత మయినది.

కైవారము రెండవది. కథావస్తువు సందత్యంతము విఖ్యాతు లయిన చక్రవర్తులను ధరాధిపులను వారివారి శూరతా ధీరతా వీరతా విశేష రూపము లయిన గుణములచే స్తుతిని విస్తరముగా నిరూపించుట కైవారము అనదగును. అట్టి విశేషములతో సభావతి స్తవ మొనరించుటయు కైవార మగును.

ఘర్ఘరము మూడవది. ఇది యేడువిధములు. తాలయుక్తముగ గాని తాలరహితముగ గాని ఘర్ఘరీ వాదన ముండుట ఘర్ఘరమను పేరణాంగ మగును. ఘర్ఘర ప్రకారములు సప్తవిధము లని క్రిందిచిరి.

చావడః పడివాడాఖ్యః దుంధః సిరిభిరాభిధః

తతః ఖలు హులాలగ్నపాటౌ సిరిపిటీ తతః

క్రమాలక్షణమేతేషాం కథయామోఽధునా వయం.

ఈ యేడును ఘర్ఘర భేదములు. చావడము, పడివాడము, దుండము, సిరిభిరము, ఖలుహులము, అలగ్నపాటము, సిరిపిటీ యని వీని నామములు. ఈ నామములు సంస్కృతాభిజ్ఞులకు శ్రోత్రగా నుండవచ్చును. దేశీవిధానముల కిట్టి నామము లుండుట యుక్తమని జ్యాయన భావించెను. ఇక క్రమముగా వీని లక్షణములు నిరూపితము లగును. మేము నిరూపింతుమని గ్రంథకర్త యనుటలో నభిమానము కలదు.

సశబ్దం చావడః పాదః తలాభ్యాం తాదనం చివః
 పాదాగ్రశ్చభూర్భూమిం పారిభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం
 పర్యాయాత్కుట్రయేద్యస్మిన్ పడివాదిః సత్తరితః
 రున్ధః స్యాద్యుగపత్సృత్వా పురః పాదతలాగ్గయోః
 దుష్కరో యః ప్రయోగః స్యాద్విరలో హస్య సాధకః
 స్వభావాద్యున్ధయోరంఘ్రోర్ధంఘాభ్యాం కంపనం ముహుః
 ప్రసృతస్యాంబరే దిక్షు యద్వా సిరిభిరో మతః
 భూశిష్టాగ్రగలస్యాంఘ్రేః పార్శ్వాభ్యుత్థయతి క్షతిః
 ఏకస్య తాదృశస్యైవ పారిశాన్యస్య రేచనం
 బాహ్యభ్యంతరతః స్యాచ్ఛేత్తదా ఖటహలో మతః
 ఊర్ధ్వాధఃక్షేపకంపాభ్యాం శ్లోమిన్ ఘర్జరవాదనం
 కృమాచృతజయోర్యత్య సమతోఽలగ్నపాటకః
 పురతః పృష్ఠతః పార్శ్వద్వయే చ సరణం యదా
 భూమిలగ్నతలస్యాంఘ్రేః భవేత్సిరిపిటీ తదా.

ఈ వరుసలో సప్తఘర్జరప్రకారముల లక్షణము లున్నవి.
 వాని భావముల నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

౧ చావడము.

పాదతలములచే శబ్దము కలుగుటగా భూతాడన మొనరిం
 చుటను చావడ మందురు. దీనినే చాపదాప యనీ కొందరు వ్యవహా
 రించిరి. అపదాప మనియు ననిరి.

౨ పడివాదము.

పడివాట మనియు దీని వ్యవహారము. పాదాగ్రమున భూమి
 స్పృశేష మొనరించి పార్శ్వాభాగములచే గాని యొక పార్శ్వాభాగమున గాని

భూమిని పర్యాయక్రమమున కుట్టిత మొనరించినచో వడివాద మగును.

3 రుస్థము

పాదతలాగ్రముల నెదుటగా యుగవత్కాలమున నొకే సమయమున గతిప్రసర ముండు నట్లాచరించినచో, అట్లే యుగవన్మత్త మొనరించినచో రుంధ మను ఘర్షరప్రకార మగును. ఇది దుష్కర ప్రయోగము. షికలము, హాస్యనాథకము. ఈ రుంధప్రకారమును కొంద రంగీకరింప లేదు. కొంద రంగీకరించిరి.

4 సిరిభిరము.

స్వభావసహజముగా సంఘభాగములు భాగతములై యుండ గనే జంఘాభాగములచే ముహూః కంఠన మాచరించినచో సిరిభిర మను ప్రకార మగును. యద్వా, ఒక్క పాదమును జంఘను ముందుకు చాచి ప్రసరింపజేసి వెలువలగా దిశలలో కంఠనము కలుగునట్లాచరించినచో నదియు సిరిభిర మగును. ఒక పాదమును ముందునకు ప్రసరిత మొనరించి వేరొక పాదము యొక్క జంఘాకంఠన మొనరించుటయు సిరిభిర స్వరూపముగా భావించునది. జాయనానుయాయు లీ సిరిభిర స్వరూప మిట్లభిమానించిరి.

5 ఖలుహులము.

పాదాగ్రతలము భూశిష్టమై యుండగా నా యంఘ్రి పార్శ్వ భాగమున భూఘట్టన మున్నచో, అట్లే భూశిష్టాగ్రతలముగా నున్న అన్యపాద పార్శ్వ భాగమున బాహ్యభ్యంతర ప్రదేశము లందు రేచన మొనరించినచో నది ఖలుహుల మను ఘర్షర ప్రకార మగును.

౬ అలగ్నపాటము.

చరణము నూర్ధ్వమునకు త్తేప మొనరించి నపుడు చాచి నపుడు మఱల అధఃత్తేప మొనరించి నపుడు దీని నపుడు చరణము లందున్న ఘర్జర వాదనము క్రమముగా నున్నచో అలగ్నపాట మను ఘర్జరప్రకార మగును. ఒకసారి యొక పాదమున కూర్ధ్వత్తేప మున అధఃప్రసారమున ఘర్జరవాదనము కూర్చుటయు, మఱల వేరొక పాదమున నట్లే యాచరించుటయు నుండగా నలగ్నపాట మగును. దీనిని కొండ రలగపాట మనిరి.

౭ సిరిపిటి.

భూలగ్నతల మయిన పాదమునకు పురోభాగమున పృష్ఠ భాగమున పార్శ్వభాగము లందును సరణము ప్రిసంగము నుండునేని సిరిపిటి యగును. దీనిని కొండరు సిరిపాట మనిరి.

ఇట్టిచట మొదట నిరూపించిన ఘర్జరప్రకారము లేకును నిరూపితము లయినవి ఘర్జరవాదనమున మరి కొండరు మరి కొన్ని భేదములు నిరూపించిరి. వానిని జాయన స్మరించినే గాని నిరూపింప లేదు. ఆ యన్యభేదముల సంకేత మీ విధమున నున్నది.

పార్శ్వగం ఘట్టితం నూచీం అంగులీపృష్ఠగం వినా

షడన్యే పాదభేదాః స్యురత్ర ఘర్జరవాదనే.

ఘర్జర వాదనమున నింక నారు భేదములు కలవు. ఇది యన్యమతము. రెండవ యధ్యాయములో పాదభేదములను వరిగఁ గించు సమయమున

తాడితము - ఘట్టితోత్సేహము - ఘట్టితము - మర్దితము

అగ్రగము - పార్శ్వగము - పార్శ్వగము - నూచి - అంగులి

పృష్ఠగము - తలాహతి.

యను పది పాదభేదముల నితను లంగీకరించుట నుల్లేఖించెను. అందు పార్శ్వగ ఘట్టిశి సూచి అంగులీపుష్పగములను నాల్గింటిని విడనాడిన మిగిలిన ఆరు పాదభేదములు ఘర్షరప్రకారములుగా పరిగణింప దగినవి కాదగునని యిచట నిరూపించెను. ఆ నాల్గింటిని విడనాడినచో ఘట్టిశి, తాడితోత్రేధ, మగ్గిశి, అగ్రగ, పార్శ్వగ, తలాహతిభేదము లా రిందు సంగ్రహస్వాము లగును. ఘర్షరవాదనమున నవి యుపకారు లని “ఘర్షరాణాం చ వాదనే ఘర్షరీవాదనాదిషు, కింకిణీ విధౌ” అను పదములచే నిరూపించెను. ఆ పాదభేదము లన్యకధితము లనుటచే స్వసమ్మతములు కావని యభ్యుహ్యము. అందలి వానినే యిందును నిరూపించెను. కావున నివియు నట్టివే యగును. అన్యమశ మయినను కొంత యుపాధేయత యున్నందుననే అచట సచట నిరూపించెను.

ఇట్లు ఘర్షరభేదములు నిరూపితము లయినవి. ఇక మొదట ప్రసక్తము లయిన పేరణాంగములలో వికటము గీతము ప్రస్తుతము నిరూపింపము. అందు వికట మిట్లున్నది.

వి క ట ం.

పిశాచవానరాదీనాం వేషచేష్టానుకారతః

వికృతై రాననోష్ణాక్షి కుక్షి దోశ్చరణాదిభిః

విశాలం వికృతం నృత్తం హాస్యకృద్వికటం విదుః

కైశ్చిద్వాగడ మిత్యుక్తం భాండీకానాం వ్యసద్ధితః

పేరణాంశములలో నిది నాలవది. పిశాచవేషచేష్టానుకార మునను వానరాదుల వేషచేష్టానుకారమునను తాలరహితముగా వికృతముగా నర్చన మొనరించుట వికట మను పేరణాంగము. ఇందు 21]

ముఖము, ఓష్ఠము, నేత్రములు, ఉదరములు, బాహువులు, పాదములు మొదలగు సంగము లన్నియు వికృతములుగా నుండవలెను. ఈ వికటనృతము హాస్యము కలుగ జేయును. వికృతాకార వికృతచేష్టా వికృతవేష వికృతభూషా వికృతభాషా విశేషములచే హాస ముదయించుట లోకప్రసిద్ధము. భాషీకృతసిద్ధి ననుసరించి యీ వికట నృతమును కొందరు “వాగదము” అను నామమున వ్యవహరించును. మర్కట పితాచాది హాస్యవేష సమాశ్రయము వికృతాభినయోపేతము అగు నీది వాగద మగునని కొందరు నిరీ.

భాండికలు భాండిములు, ఈ నృతము వారి నుండి గాయకులు నర్తకులు బహువిధము లగు దేశీరీతులను స్వీకరించిరి. ఈ పేరణి పద్ధతికి సంబంధించిన అంగవంచకమును ఇతరులు పరిగణించి నట్లు లేదు. జాయనుడె నిరూపించెను. తదనుయాయులు పరిగ్రహించిరి. ఇవి కొందరి గ్రంథములలో నామాంతరములతో నున్నవి

గీతం.

శుద్ధైశ్చాయాలగై ర్యద్వా రాగై రాలప్తిసంయుతాః

ప్రబంధా యత్ర గీయంతే గీతం తదభిధీయతే.

ప్రబంధములను గానము చేసినచో గీత మను నేరణాంగ మగును. ఆ ప్రబంధములు ఆలప్తి - ఆలాపముతో గూడి యుండవలెను. రాగములతో గూడి యుండ వలెను. శుద్ధము లగు ఛాయాలగములతో నయిన నుండవలెను. ఛాయాలగ మొకవిధమగు గీతము. ఒక రాగమున పేరొక రాగమునకు సంబంధించిన ఛాయ కూడి యున్నచో అశ్యచ్ఛాయాప్రవృత్తి యుండగా రాగాంశవిదులు దానిని రాగచ్ఛాయ యందురు రాగము నందలి స్వరము యొక్క మంద్రస్థానమున గాంభీర్యము మాధుర్యము ఘోర్త్యము కూడి

యుండగా నది ఛాయ యగు నని యనిరి. ఛాయలో వడ్డస్వర ముండదు. ఋషభస్వరము మంద్రముగా నుండును. ఇతర స్వరము లల్పముగా నుండును. శృంగారమున నిది పరిగీత మగును. సాయం సమయమున ఛాయారాగము గానము చేయుదురు.

ఆల ప్రిసంయుతము లయిన ప్రబంధములు. ఆలప్తి ఆలాపము రాగాలాపమున కాలప్తి యని పేరు. ఇది భూరిభంగీమనోహరము. అక్షరవర్జితము రాగప్రయోగమున నాలాప మను సంజ్ఞ కలదు. ప్రబంధము లను గానము చేయుట, ప్రబంధ మనునది గీతవిశేషము. అది యొక గానవిశేషము. సంగీతరత్నకర మందలి చతుర్థాధ్యాయ మంతయు ప్రబంధరూప గానవిశేషమునే నిరూపించు చున్నది. అందలి చతుర్థాధ్యాయమునకు ప్రబంధాధ్యాయ మనియు పేరు. ప్రబంధపదార్థమును స్పష్టముగా గుర్తించుట యావశ్యకము.

రంజక మగు స్వరసందర్భమునకు గీత మని పేరు. ఆ గీతము గాంధర్వ మని గాన మని రెండు విధములు. శ్రేయోహేతు వగు ననాది సంప్రదాయము. గంధర్వ ప్రయుక్తము గాంధర్వము. వాగ్గేయకారుడు రచించిన లక్షణాన్వితము జనరంజనము నగునది గానము. అట్టి గానవిశేషరూప మగునదియె ప్రబంధము, నిబద్ధగాన మని అనిబద్ధగాన మని గానము రెండు విధములు. ధాతువులతో సంకములతో బద్ధ మగునది నిబద్ధగానము. బంధరహిత మదు ఆలాప మనిబద్ధగానము నిబద్ధగానమున మూడు సంజ్ఞావిశేషము లున్నవి. ప్రబంధము వస్తువు రూపకము నని, ప్రబంధావయవ మగు ధాతువు నాలుగు విధములు. ఉద్దాహము మేలాపకము ధ్రువము ఆభోగము నని ధాతుభేదమున ప్రబంధభేదము కలుగును. ద్విధాతు ప్రబంధము త్రిధాతుప్రబంధము చతుర్థాతు ప్రబంధము నని

ప్రబంధాంగము లూరు కలవు అని స్మరబిగున నడతేనక పాట తాలములు. ఇట్టి ధాతువులచే నంగములచే నబద్ధ మగు గా నమునకు ప్రబంధ మని పేరు.

మేదిని ఆనందిని దీపని భావని తారానలి యని ప్రబంధజాతు లయిదు గలవు. ప్రబంధము రెండువిధములు నుండును. అనిర్వ్యక్తము నిర్వ్యక్తము నని. అనియమమున అనిర్వ్యక్తము నియమమున నిర్వ్యక్తము నగును. ప్రబంధము మాజు మూడు విధముల నున్నది. సూద ప్రబంధము ఆలి ప్రబంధము విశిష్ట ప్రబంధము నని. అవాంతరభేద పరిగణనమున ప్రబంధము లనేవిధములు. ఇట్లు ప్రబంధములు ప్రగీతము లగుచేని గీత మను పేరాంగ మగు నని పరమతాత్పర్యము.

ఇట్లు పేరణాంగము లయిదు నిచట నిట్లు లక్షితము లయినవి. ఇటుపై పేరిణి పద్ధతిని నిరూపించి వలసి యున్నది.

పేరణి పద్ధతి:

సమహస్తాదిరే వాద్యే వాదితే సమనంతరం
 శుష్కవాద్యం భవేద్యత్యా రిగవద్యా పదేన చ
 పైసారాపరనామ్నాధ యత్యోపశమనాఖ్యయా
 పృవిశ్య ప్రేరణే నృత్యే తతః కై వార మాలపేత్
 చాలయేచ్చరణం తాలరహితం ఘర్షరైస్తతః
 ద్వితీయం తాలమారభ్య మార్గదేశీగతై రథ
 కృత్వాంతే వాదనం తాలై రేకయాంతరయాపి చ
 యోజయేత్సకలాతోద్యనాచైః పృహరణై స్సహ
 లగ్నపృహరణే పాటం భ్రమరీకరణాన్వితం
 విషమం తాండవః నృత్యేద్వికటాంగ మతః పరం

స రాగమాలపేద్యేన జనః సర్వోనుంజ్యతే
 సూదస్యాద్య మధో గాయేత్ప్రబంధం వాచయేచ్ఛ తం
 ముహూర్ధ్యవపదే గీతే తత్తుల్యం వాచయేద్యతిం
 విధాయ ప్రేరణీ తాయాన్ సమాన్ ద్వి త్రి గుణానపి
 యత్యంతే యోజయే త్తద్వ ద్ధర్మరీవాదనాన్యపి
 ఆభోగం గాపయిత్వాంతే యత్యా ప్యహరణేన వా
 గజరే వాద్యమానే తైః సృత్యే ద్వికట ముచ్ఛతైః
 తకారేణ సమం కుర్యాచ్ఛండనం ప్రేరణీ పునః
 సూదస్థిత ద్వితీయాది ప్యబంధానేవమేవ చేత్
 ప్రయుంజీత తదా పోక్తా బుధైః ప్రేరణీపద్ధతిః

పేరణీ పద్ధతి యిందున్నది. ఆత్మోధ్యమేలనానంతరము సమ హస్త మను వాదన మావశ్యకము. సమహస్త మను వాద్యము వాదిత మయిన పిమ్మట శుష్కవాద్యమును ప్రవర్తింప జేయవలెను. ఆ శుష్కవాద్యము యతితో నుండవలెను. రిగవణితో నుండవలెను. పదమున నుండవలెను. ఇందు సమహస్తము, శుష్కవాద్యము, యతి, రిగవణి, పదము అను సాంకేతికపదముల యర్థము నీ విధముగా భావింప వచ్చును సమహస్త మనునది యొక వాదన రీతి. మొదట సర్వాతోద్యసంభూతముగా సమహస్త వాదన మావశ్యకము. ఈ సమహస్తమును సమప్రహార మనియు భావింప వచ్చును. “సమ ప్రహారో యగపత్కరద్వంద్వేన ఘాతతః” సమకాలముననే హస్త ద్వయమున ఘాత మొనరించినచో సమప్రహార మగును.

శుష్కవాద్యము - వాద్యము నాల్గువిధములు. శుష్కము, గీతానుగము, సృత్తానుగము, ద్వాయానుగము అని గీతసృత్త రహితముగా నుండునది స్వతంత్రముగా నుండునది శుష్కవాద్యము. ఇట్టి దీనిని గోష్ఠి అందురు.

యతి:- “లయ ప్రివృత్తి స్థయమో యతిః” లయ ప్రయోగ నియమ మునకు యతి యని పేరు. ఈ యతి మూడు విధములు. సమయతి, ప్రాత్యోగత యతి, గోచరచ్ఛబిది యని వీరిలో సవాంశర భేదములు కలవు. ఇది లయప్రివృత్తిని సంబంధించిన యతి. వాద్యప్రకరణమునకు సంబంధించియు యతి కలదు. వాద్యప్రబంధ ములు నలుబది మూడు కలవు యా మొదలగునవి వాద్యప్రబంధ ములు. యతి ఓతా గజరము రిగోణి కవితయు పదము మొదలగు పైసార మంతమున గల విన్నియు వాద్య ప్రబంధములు. వాద్య వాద్యఖండము బహువిధము లగు విరామములతో కూడు కొను నట్లుగా వాదిత మగునేని యతి యను వాద్య ప్రబంధ మగును. దీనికే జక్కా అనియు పేరు కలదు. ఏ వాద్యప్రబంధమైన కేని ప్రారంభములు యతివాదన ముండును. అప్పుడు దీనిని వాద్యజ్ఞులు “ఉట్టవణము” అని యందురు. యతి యనునది ఏకరూపాక్షరము. కూటవర్ణములతో నుండును గాని ఉపక్రాంత వర్ణానుసారముననే సమాపిత మగును. అత్యంతకోమలము బంధకాతిన్య వర్ణితము తాలము ఛండస్సు అను వాని యభివ్యంజనమున ప్రకాశమాన మగును.

రిగవణి- ఇదియే రిగోణియు. దీ ప్రస్తోత్రమున రిగోణియుండును. లలితస్తోత్రమున ఉట్టవణము లలితముగా నుండునేని రిగోణి ఉత్తమ యుక్త మగును. దీ ప్రస్తోత్రమున రిగోణి యుద్ధతముగనె యుండును. వాదకారబ్ధ మయిన బహుకోలాహలముతో నిది యుండును. మధ్య మధ్యలో వాదకుడు వాద్యధ్వని మేలనమున స్థూలధ్వని రూపమగు కోలాహల మొనరించును. ఆ యా వాద్యములకు నియతము లయిన వర్ణములతో శుద్ధవర్ణములతో నిది నిర్మిత మగును. సర్వవాద్య సాధారణము లయిన కూటవర్ణములతో రిగోణి నిర్మిత మగును.

వ్యస్తసమ సము లయిన పాటములతో నిది నిర్మిత మగును. పాట మనగా, వాద్యవర్ణ సమూహము, తాలానుగ మయిన వాద్యవర్ణ సందోహము. వాద్యసంగతము లగు శబ్దముల యుచ్ఛారణము. “మృదంగ వీణా మురజాదిజన్మా కరాభిఘాత ప్రభవస్తు పాటః” కరాభిఘాతము వలన గలుగు మృదంగాదిధ్వని పాట మనియు నందురు. ఉట్టపణము = వాద్యమునకు తగిన వ్యావకాక్షరము లగు తద్ధిధోం పే అను వర్ణములతో నున్నదై ఆద్యంతములందు ‘దేం’ కారణముతో నుండును. ఇంక పట్టి విశేషములు రిగోణిలో నున్నవి.

పదము - ఇది యొక ప్రబంధాంగము. వాద్యప్రబంధము. దీప్త సర్వసమున దీని నుపయోగింతురు. మొదట యతి వాదన మొనరించి తుదకు పాటమున విడనాడినచో నది పద మగును. ఇందు ఉద్ఘాతహమల్పము. ధ్రువ మత్యంతదీర్ఘముగా నుండదు. తుదకు ఛండణ ముండును. కాగా నిది పద మను వాద్యప్రబంధము. దీనిలో ఉద్ఘాత హ ధ్రువ ఛండణ పదార్థము లిట్లున్నవి.

ఉద్ఘాతహము - వాద్యప్రబంధములకు సంబంధించి ఖండ - శుద్ధ - కూట - పాటానులచే మొదట నిర్మిత మయిన వాద్యవాదన మునను ఉద్ఘాతహమని పేరు గీతము మొదట ఉద్ఘాతహ మగుటచే ఉద్ఘాతహ మనియు నందురు. ధ్రువము తాలాంగక్రియ ఛోటికాశబ్ద పూర్వక మగు హస్తపాతమునకు ధ్రువ మని పేరు. ధ్రువ మొక తాలము. ధ్రువాదితాలము లేకు కలవు ధ్రువము, మత్యము, రూపకము, ఝంప, త్రిపుట, ఆటతాలము, ఏకతాలము నని.

ఛండణము - ఇదియు వాద్యప్రబంధము. కూటాది పాట ఘటితమై ఖండ మంతమున ప్రయుక్త మగునేని ఛండణ మందురు. వాద్యప్రబంధమున కవసానము నిరూపించునది ఛండణము. ఈ

నిరూపించిన విధముగా యతి రిగవణి పదములచే శుష్కవాద్యమును ప్రవర్తింప జేయవలెను. ఈ శుష్కవాద్యానంతరము ప్రేరణ రిగమున ప్రవేశించి నర్తన మొనరింప వలెను. కైవార మాలాపింప వలెను. ప్రేరణి ప్రవేశమున నొక నియమ మున్నది.

పైసార మను పేరు గల వాద్యప్రబంధమున ఉపశమనాశ్శక మయిన యతివిశేషమున ప్రేరణి ప్రవేశించి నర్తన మొనరింపవలెను. పైసార మనునది నలుబది మూడు వాద్యప్రబంధములలో చివరిది. ఖండములు పాటములు ఆతోద్యవాదితములు కాగా పైసార మను వాద్యప్రబంధ మగును. ఉపశమ మనునదియు వాద్యప్రబంధమే. శుద్ధాది పాటములచే నిబదయు సుకుమారాక్షరాన్నితము కోమల నాదము కలది యుపశమము. కోమల నృత్తమున నిది యభ్యస్త మగును. ఇట్లే వాద్యప్రబంధానుసారమున ప్రవేశించి కైవార మాలపించుట శ్రమవిధానము.

కైవారాలాపానంతరము చరణచాలన మొనరింప వలెను. ఆ చాలనము తాలరహితముగా నుండ వలెను. ఘర్షణములు ఘల్లు మనునట్లు చరణచాలన మొనర్చునది. అనంతరము మార్గస్థితి గతములు, దేశీష్టద్ధతి గతములు నయిన తాలవిధానములతో రెండవ తాల మారంభించి వాదన మొనరించునది. అంతర మనునది వాద్య ప్రబంధము. అట్టి యొక యంతరవాద్యప్రబంధమున వాదనము కూర్ప వలెను. అంతరము = గీతవాద్యముల సంగీతో వాదిత మగునది అంతరవాద్యము. అంతరపదము అంతరా పదముగ స్త్రీలింగముగ గూడ నున్నది. అంతర ప్రబంధమున నిబద్ధవాదనమొ యుండును. అనంతర మా వాదనమును సకలాతోద్యనాదములతో ప్రహరణములతో కూర్పవలెను. ప్రహరణమనునది వాద్యప్రబంధము.

సామాన్యముగా నిది సృష్టమున ప్రయుక్తమగును. ఇచ్చాను సారమున సితరసమయము లందుచు ప్రయుక్తమగుట కలదు. ప్రహరణమున ఉద్ధతనాద ముండును. కూటబంధ ముండును ప్రహరణ యోజన మయిన పిమ్మట భ్రమరీ కరణాస్వీతముగా పాటము కూర్చి విషమముగా వికటాంగముగా తాండవ సృత్య మొనరింప వలెను.

అస్స డా పేరణి రాగ మాలాపింప వలసి యున్నది. దానిచే జరు లందగు రఃజతు లగుదురు. పిమ్మట సూడము అను గీతవిశేషము యొక్క ఆద్యాంశము గానము చేయవలెను. ప్రబంధము వాదనము చేయవలెను. ధ్రువపదమును గానమున కూర్చి తత్సమానముగా యతి వాదన మొనరింప వలెను. అదే సమయమున సమానముగా నుండు తాయలు అను గీతములను ద్వితీ గణముగా యోజనము చేయ వలెను. యతి వాదనానంతరము నందు ఘర్షరీ వాదములను గూడ కూర్చవలసి యున్నది. తుదకు ఆభోగము అను గానమును యతి వాదనమున ప్రహరణ ప్రబంధమున ప్రవర్తింప జేయవలెను. గజర మను తాలప్రబంధము ప్రవర్తించు చుండగా రంగమున నున్న నర్తకులు వికటముగా నర్తన మొనరింప వలెను. ఈ నర్తకులు ముఖ్యులు కారు. అనుయాయులు. అప్పుడు ప్రేరణిత కారము తోడుత ఛండన మొనరింప వలెను. ఇట్లే సూడము నందున్న ద్వితీయాది ప్రబంధముల గూడ ప్రయోగించినచో నిది ప్రేరణిపద్ధతి యగు నని తద్బుధు లనిరి. ఇది ప్రేరణి పద్ధతి.

ఈ నిరూపణమునను మరి కొన్ని శాస్త్రీయములగు సాంకేతిక పదము లున్నవి. సూడ ప్రబంధము ధ్రువపదము ఆభోగము అను వారి అర్ధవిశేషములను ఈవిధముగా గ్రహించునది.

సూడము— ప్రబంధము అనిర్వృత్తము నిర్వృత్తియు నని
ద్వివిధము. ఛందస్తాలాదినియమము లేకున్నచో అనిర్వృత్తప్రబం
ధము. నియమ మున్నచో నిర్వృత్తప్రబంధము. ప్రబంధములకు
వేరొకవిధమున త్రేవిద్య మున్నది. సూడస్థ ప్రబంధములు, ఆలి
సంశ్రయప్రబంధములు, విప్రకీర్ణప్రబంధములు అని.

సూకుము అనునది గీతసమూహ వాచక మున దేశీశ్చము.
“అష్టభిః సూడ ఉచ్యతే” సూడము అష్టవిధముల నున్నది.

ఏల, కరణ, ధేనికి, వర్తని, రుహంబడ,
లంభ, రాస, ఏకతాల సూడములు.

ఈ ఏలాదులలో కొన్ని రూఢశబ్దములు, కొన్ని యఃస్వర్గములు.

౧. సూడ ప్రబంధములు ఎనిమిది.

౨. ఆలి ప్రబంధములు ముప్పది రెండు.

౩. విప్రకీర్ణములు ముప్పది ఆరు.

విప్రకీర్ణము లెన్నియేని యుండును. కాని ౩౬ అనుట ప్రసిద్ధి
మాత్రమే

సూడప్రబంధము మఱల ద్వివిధము. శుద్ధసూడము, ఛాయా
లగ సూడము నని. సాలగ ఛాయాలగ శబ్దములు వర్ణాయములు.
ఏలాదికము శుద్ధసూడము. భరతుడు ఏలాదికము ఛాయాలగ సూడ
మనుట బౌపచారికము. సాలగ సూడము సప్తవిధము.

ధ్రువ, మంత, ప్రతిమంత, నిసారుక,

అడ్డతాల, రాసక, ఏకతాల సూడములు.

సూడమునకు సంబంధించిన ఏలావిధానమున గాన మొనరింపవలెనని
మూలము లోని భావము.

ధ్రువపదము— సాలగనూడస్థము లయిన గీతము లేడు కలవు. వానిలో ధ్రువము మొదటిది. ధ్రువపదము స్తుత్యనామాంకితమై యుండును మొదట సమాన మయిన గేయ ఖండ ద్వయము క్తముగా ఉద్ఘాతా మొనరింప వలెను పిమ్మట కించిదుచ్చముగా అంతర మను ఖండము కూర్ప దగును. ఈ మూడు ఖండములను ఆవృత్త మొనరించి రెండు పర్యాయములు గానము చేయవలెను. ఇంక నిట్టి విధానము లున్నవి స్తుత్య నాయక నామ ముండుట యుక్తము ఏకాదశాక్షరములు కల ఖండము మొదలుగా ఏకైకాక్షరవృద్ధితో ఇరువది యాక్షరములు కల ఖండము పరిష్కృతము పదునారు ధ్రువాభేదములు కలవు. జయంతశేఖరాదులు వీని పేర్లు. కొన్ని ధ్రువపదములలో అక్షరసంఖ్యానియమము కన్పించుటలేదు. లక్షణహీన మయినను లోకము పరిగ్రహించు చున్నది. అయిన నట్టి స్థలము లందక్షరపదమున పదములను పరిగ్రహింప వలెను. అదియు నుండ దేని యట్టి ధ్రువపదములలో అదృష్టఫల ముండిక పోయినను జనరంజనాది దృష్టఫల ముండ వచ్చును. కావుననే లోక పరిగ్రహ మున్నది. ధ్రువపదములకు రసనియమ మున్నది. శృంగార మున జయంతధ్రువ పదము గాన మొనరించిన నది నేతకు శ్రోతకు గాతకు ఆయుక్తీవర్ధన మగును. శేఖరము వీరమున బుద్ధిసౌభాగ్య ప్రదము. నిపుణముగా జయంతాదులను గాన మొనరించినచో సర్వ కృతుఫలము లభించు నని ముని వాక్యము.

అభోగము గీతము గాంధర్వము గాన మని ద్వివిధము కాగా నందు గానము నిబద్ధచునిబద్ధము నని ద్వివిధ మయినది. అందు నిబద్ధ మనునది “బద్ధం ధాతుభిరంగైశ్చ” ధాతువులచే అంగములచే కూర్పుపొంగునది నిబద్ధగానము. నిబద్ధమునకు మూడు సంజ్ఞలు ప్రబంధము, వస్తువు, రూపకము నని. అందు ప్రబంధావయవము

ధాతువు అది నాలుగు విధములు. ఉద్గ్రాహము మేలాపకము ధృవము ఆభోగము నని. ఈ యశము నిరూపితచర మయినను ప్రకృతాపకహనమునకై పున్ననిరూపితము “ఆభోగస్వంతిమో మతః” ఇది నాల్గవది. ఈ యంతిమ ధాతువు ప్రబంధమునకు పరిపూర్ణత నిచ్చును. కావున ఆభోగశబ్దము పరిపూర్ణతావాచకము. ఇది యిట్టిది కావుననే జాయనయు “ఆభోగం గాపయత్వాంతే” తుద కాభోగము పాడుట సూచించెను.

గజరము— ఇది యొక వాద్యప్రబంధము దీనిలో ఉద్గ్రాహ మొకమా రుండును. నాటిదీర్ఘముగా నాత్యల్పముగా గంభీరధ్వని యుండును. కూటపాటములతోకూడి ఉపశమ ముండును. ఛండణము చివర కుండును. మొదట ఉట్టినణము గానము చేయువలసి యుండును. గజరములో తాలనియమము లేదు.

ఇట్లు నిరూపితము లయిన సాంకేతిక ప్రదర్శముల సత్ప్రజ్ఞానమున జాయన నిరూపించిన పేరణీపద్ధతి భావార్థమును గుర్తించునది. జాయనేనాపతి గీతరత్నావళి గ్రంథములో గీతవాద్యములకు సంబంధించిన సర్వవిషయములను స్మృత్యంతరత్నావళిలో స్మృత్యవిషయముల నిరూపించిన విధమున నిరూపించి యుండును. ఆ గ్రంథ మీగ్రంథ మొకగ్రంథముగా జాయన భావించి యుండును. అందుననే గీతవాద్యములకు సంబంధించిన సామయిక విశేషములను గ్రంథాంతరాధారమున నిరూపింపవలసివచ్చినది. ఇట్లే సర్వము సంభావ్యము.

పేరణీపద్ధతి నితరులు నిట్లే నిరూపించిరి. రంగమునందున్న సాంప్రదాయికులు ఆత్మోద్యధ్వనిని గంభీరముగా ప్రసరింపజేయవలెను. విలంబితప్రాయముగా పాదత్రయము ప్రసరించు నపుడు, రెండు రెండు పర్యాయములు పాదనముండునపుడు, హస్త్యప్రధాన

ముగా నటుదొకడు సృత్య మొనరించునపుడు, రిగోణి ఉపశాంత
మయినపుడు పేరణి రంగమున పశివేళించి న ర్తన మాచరింపవలెను.
పిమ్మట వాద్యసంఘాతము ప్రశాంతముకాగా పేరణి తాలధరుడై
నర్తన మొనరింపవలెను. నిస్సారుతాలము ననుసరించి విషమముగా
నర్తన మాచరింపవలెను. పిమ్మట సాలగనూడమున రేఖను స్థాపన
ననుసరింపవలెను. అప్పుడే విషమగీతనర్తనము, ప్రహరణాను
గమనము, అభోగవాదనము, అనుసరింపవలెను. ఇది సంక్షిప్తముగా
పేరణీపద్ధతి. ఇందు సరస్వతీకంఠాభరణ మను తాలపద్ధతి ప్రవేశ
మును గలదు. సమయోచితముగా ఉత్సృతికరణము హృదయం
గమము లయిన ఘర్పరికా వాద్యవాదన పశికారములు.

దేశీ పద్ధతి:

అతోద్యమేలనం పూర్వం సమహస్తమతః పరం
యతిప్రహరణే శూన్యే పుష్పాంజలిరతః పరం
యేంకారో లగవన్యాఖ్యా తతః స్యాత్తుండుకాభిధం
చమత్కారోధ గీతాంగవాద్యముచ్చలితా యతిః
తద్వత్ప్రహరణంచై తద్దేశీపద్ధతి రుచ్యతే
కవితోటవజీఖండ యత్యవచ్ఛేదకాడయః
వికత్సేన భవేద్యత్యరిమోన్యా సమనంతరం
పైసారాపరనామ్నసా నర్తకీ రంగమండపం
సముదాయ ప్రబంధేన ప్రవిశేదపరేణవా
కేనచిచ్ఛిత్రవాద్యేన ముఖవాద్యం మతం తదా
పుటిలంత్యే తదేవోక్తం దేశీవాద్య వికారదైః
పుష్పాంజలిరనేనైవక్షేప్య ఇత్యుపచారతః
ఏతదేవ మతం లోకే పుష్పాంజలిరితిస్ఫుటం
హుడుక్కాకరటా దేశీపటహాద్యంతరాభవేత్

శబ్దే శ్వావ్యత్వ హేతుత్వాత్కాన్యతాలనివారయేత్

రిహేజ్యామేకతాలార్థతాల నిస్సారుకాత్తయః

తాలాః స్వఃప్రాయశోనేతు రిచ్ఛయాన్యేపి కేచన.

ఇటుపై ఈ దేశీపద్ధతియు భావనీయును. ఇందు ఆతోద్యమేలనము, సమసాస్త్రము, యతి, ప్రహరణము, పుష్పాంజలి, ఘోంకారము, తుండుకము, చమత్కారము, గీతాంగవాద్యము, ఉచ్చలితయతి, ప్రహరణము అను ఏకాదశకము ఉండుట దేశీపద్ధతి యనదగును. కవిత, ఉట్టవణము, ఖండము, యతి, అనచ్ఛేదకము ననునవి వికల్పమున నుండును. పిమ్మట నర్తకి పైనారవిధానమున, సముదాయప్రబంధమున, వేరువిధమున గాని రంగము ప్రవేశించును. అప్పుడొక చిత్రవాద్యమున ముఖవాద్యముండును. దేశీవాద్యవిదులు దీనినే పుటిల మందురు. పుటిలముననే పుష్పాంజలి యొందించుదురు గావున నిది పుష్పాంజలియు నగును.

మధ్యలో హుడుక్కు, కరల, దేశీపటహాదిక ముండును. ఇచట శ్వావ్యతకై కాన్యతాలమును విశువవలెను. ఏకతాలము, అడ్డతాలము, నిస్సారుకము అను మూడు తాలములు రిఘ్నాణి ప్రబంధమున నుండును. ఇది సామాన్యముగా నుండవలయురీతి. సభాపతి యిచ్చానుసారమున ఇతరములును కొన్ని యిందుండ గును. ఇది దేశీపద్ధతి.

ఇందలి సాంకేతికము లయిన పదముల భావముల నీవిధముగా గుర్తించునది. కొన్ని పదముల భావార్థము లిదివరలో నిరూపితము లయినవి.

పుష్పాంజలి— పుష్పపుట మను నానుమున రెండవ యథ్యాయమున నిరూపిత మయినది. సర్వశీర్షాకారమున నుండి పుష్పముల

జల్లుటలో వినియు క్తమగును. తుండుక- ఇదియె తుడుక, ఇది వాద్య ప్రబంధము. దీప్తనర్తనమున తుడుక యుండును. శుద్ధపాటాదులతో నిర్మితముయిన ఖండమిందుండును. ఇది దేశీవిధాన మగుటచే నియమ ముండదుగావ ద్రుతాత్ ద్రుతతరమగు మాసమిందుండును. తుడుకా విషయమున గొన్ని భావభేదములును గలవు. కవిత- శుద్ధాదినిర్మిత ములయిన ఖండములు కూటములు నుండును. వర్ణానగమ్యమున నిది దీప్తనర్తనమున నుండును. ఛేదము- ద్రుతము లయిన వికృతము లయిన కరతలాఘాతములచే ఆగి ఆగి వాదన మొదరించినచో ఛేదమగును.

ప్రేం ఖణ పద్ధతిః

అతలాపసంయుక్తో యోగకారః పృథమస్తరః
పదరూపక యోగ్యధ్యేస్యాదోతా నియతాస్పదా
అనంతరం తు కవితా తతోఽవచ్ఛేదసంజ్ఞకః
మలపోధప్రహరణం ప్రబంధాః ప్రేక్షణేమతాః
ఏషాం పాటాక్షరైస్తుల్య ముత్పత్తిః కరణైకృతం
భృమరీభిస్తధాచారి మండలైరుద్ధతైరపి
నర్తనం ప్రేక్షణం ప్రోక్తం చమత్కారైకకారణం.

ప్రేంఖణము ప్రేక్షణ మనియు నున్నది. ఈపద్ధతిలో నీవాద్య ప్రబంధములు క్రమముగా నుండవలెను. మొదట తాలము ఆలాపములేని యోగకార ముండును. పిమ్మట పదప్రబంధము ఓతా ప్రబంధము రూపకప్రబంధ ముండుట విహితము. పదరూపకముల మధ్యలో ఓతాప్రబంధము నియతాస్పదమని ప్రత్యేకముగా నిరూపితమయినది. పిమ్మట కవితాప్రబంధ ముండును. కవితాప్రబంధము కవితము అనియు నున్నది. జ్యాయన దీనిని స్త్రీలింగముగనె ప్రయో

గించెను. పిమ్మట మలనము ప్రహరణము అను వాద్యప్రబంధములు
ప్రేక్షణ - ప్రేంఖణ పద్ధతిలో నుండుట సమ్మతము.

దీనిలో చమత్కారైక కారణమయిన నర్తన ముండును. ఈనర్తనము పాటాక్షరములతో సమముగా నుండును. ఉద్వేగములు కల కరణములతో నీ నర్తన మాచరితమగును. భ్రమరీనిశేషములతో నుండును. ఉద్ధతములయిన చారీమండలగతులతో నుండును. ఇట్లుండు నిది ప్రేక్షణ - ప్రేంఖణ పద్ధతి యగును.

ఇందు పద, రూపక, ఓతా, కవిశ, అనచ్ఛేద, మలప, ప్రహరణపదములు వాద్యప్రబంధ విశేషములు. ఇందు దీక్షనర్తనమున నుండును. ఇందు ఉద్ఘాహ మల్పము నాశ్శంఖ పీఠమున ధ్రువము తుదకు ఛండనము. ఇట్టిది పదప్రబంధము. ఇందు మంత్రరమును గలదు. రూపకము, ఓతా ప్రబంధాచరణాంశరము పాటనహితము లయిన వ్యాపకాక్షరములతో ఉద్ఘాహ మాచరితమగునేని రూపకమగును. అంతమున గేయము ఛండణముండును. ఇట్టిది రూపకము. ఓతా ప్రబంధస్వరూపముకూడ ఇందుండును. కావుననే జాయన పదరూపకముల మధ్యలో ఓత యుండవలయుననెను. ఈ ప్రబంధములో ఉద్ఘాహము రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్తమగును. అనంతరము మేలాపకఖండము ద్వారము ప్రయోజ్యము మొదటి పర్యాయముకన్న రెండవ పర్యాయ మధికముగా ప్రయుక్తమగును. అనగా పాటాక్షరము లధికముగానుండును. పిమ్మట ధ్రువాఖండ ముండును. వ్యస్తములు మిశ్రితములయిన సమస్తపాటము లుండును. పిమ్మట వర్ణసరసంజ్ఞ కల దీర్ఘఖండ ముండును తుదకు ఛండణము ఈ ఓతాప్రబంధములో సామాన్యముగా ఘోషాక్షరజీవితమయిన ఉద్ధతధ్వని యుండును. దీప్తవృత్త

మున నిది యావశ్యకము. దీనినే కొందరు కేదారప్రబంధ మని, ఆహవనీప్రబంధమని యందురు.

మలప్రబంధములో శుద్ధాదులచేగాని వర్ణసరముచేగాని నిర్మితమును ఖండముండును. మొదటినుండి భాగత్రయమున ద్రుతలయును ప్రయోగింపవలెను. చతుర్థభాగమున విలంబితలయు ప్రయోగ మావశ్యకము యీ ప్రబంధాంగములతో గూడుకొనిన యీ ప్రేఖణక్షద్ధతి చమత్కారసంపాదకమగును.

ఇటుపై రాసకన రసము నిరూపితమగును. గీత ప్రబంధములలో రాసకప్రబంధ మొకటి కలదు. అది సూడప్రబంధార్గతము. రాసకప్రబంధమునకు ఈ రాసకవృత్త్యమునకు సంబంధము కలదు. దేశీసృష్టమున రాసకము నాట్యరాసకము దండరాసకము ననునవి యున్నవి అవియన్నియు రాసకానుసారమున నిరూపితములగును.

రా స క ం.

శుద్ధశృ సాలగశ్రేతి సూడస్వాన్నర్తనేద్విధా
ప్యాగేలాకరణం వర్ణసరః కై వారయోంబదే
త్రిభంగిః వర్తనీప్రాంతే రాసకోదైకతాలికా
ఇత్యేతే శుద్ధసూడేఽస్మిన్ ప్రబంధః కీర్తితానవ

సూడము అను గీతప్రబంధము శుద్ధసూడము సాలగసూడము అని రెండువిధములు. సాలగసూడమే ఛాయాలగసూడము. నర్తనము నందును సూడము శుద్ధసూడము సాలగసూడ మని రెండువిధముల నుండును. అందు శుద్ధసూడములో ప్రబంధములు తొమ్మిది కలవు.

ఏలా -- కరణము -- వర్ణసరము -- కై వారము -- రుహోంబ
డము -- త్రిభంగి -- వర్తని -- రాసక -- ఏక తాలిక అని.

సంగీతరత్నాకరమున శుద్ధసూడ మెనిమిది విధములని నిరూపితమయినది.

ఏలా - కరణ - ధేంకి - వర్తని - ఛహోంబడ - లంభ - రాస - ఏకతాలము.

లని జాయపతి నిరూపించిన వర్ణసర, కైవాదములు. ఆల్పిపబంధాంతర్గతములని, త్రిభంగి విప్రక్షిప్త ప్రబంధాంతర్గతమని సంగీతరత్నాకరమనినది.

ఏషాం స్వరాక్షరైస్తుల్యం సదృశం ధాతుకాకుచిః

వినిర్మితస్య వాద్యస్య సమానం నృత్తమాచరేత్.

ఈ నిరూపించిన గీత ప్రబంధములకు సంబంధించిన స్వరాక్షరములకు సమానముగా, ధాతుకాకుచులకు సదృశమగుట్లుగా గీత ప్రబంధములకు తగిన విధమున విసర్జితమయిన వాద్యమునకు తగినట్లుగా నృత్తము నాచరింపవలెను. గీతానుసారముగా వాద్యము కిదుభయానుసారముగా నృత్తము ఆచరింపవలెను.

సంగీతస్య యదాపాత్రం తదా సంగీతముచ్యతే.

సంగీతమునకు ఆవశ్యకత కలుగునేని అప్పుడది సంగీతమగును. సంగీత ప్రాధాన్యముండునేని నృత్తమనరు. నృత్త ప్రాధాన్యమున్న నృత్తమగును. సంగీతప్రసక్తి యుండుచో సంగీత మనదిగు ననుట సంభావ్యము.

ద్రువోమట్టః పృథిమట్టోవిః సాదుస్సాటతాలకః

రాసకశ్చైకతాలీచనూదే స్యుస్సప్తసాలగే.

సాలగనూడము ఛాయాలగనూడ మనియు నుండుట యిది వరలో నూడిత మయినది సాలగనూడమున సప్తభేదము లున్నవి

ధ్రువము, మూలము, ప్రతిమంతము, నిసారుకము, అటతాలము, రాసము, ఏకకాలము నని. ధ్రువము, మంతము, ప్రతిమంతము, నిసారుకము, అడ్డతాలము, ఏకతాలము నని రత్నాకరోక్త సాంకేతము.

శుద్ధసూడమున రాసకమున్నది. సాలగసూడమున రాసకమున్నది. ద్వీవిధరాసక స్వరూపము ననుసరించి రాసకనృత్యము నిరూపించుట యిచట ముఖ్యమని జాయన భావించెను. ఇది నృత్యరత్నావలికదా! శుద్ధసూడప్రబంధముల స్వరూపమునుగాని, సాలగసూడప్రబంధముల స్వరూపమునుగాని ప్రకృతము జాయన నిరూపింపదలచలేదు. రాసకనృత్యమునే నిరూపింపదలచెను. సూడప్రబంధాంశర్లములయిన రాసకముల సంగ్రహస్వరూపము నిట్లు గుర్తింపవచ్చును.

శుద్ధసూడరాసక మిట్లు భావనీయము. దీనిలో గమకస్థానరహితముగా రుహోబడలక్షణ ముండును. రాసతాలమున నిది గీయమానమగును. ఇది రాసము. ఇందు కొన్ని భేదములు కలవు. గణనిబద్ధము రాసవలయము వర్ణనిబద్ధము హంసతీలకము. మాత్రానిబద్ధము రతిరంగము మరియొకటి మదనావతారము పడక్షరచరణారంభముగా త్రిశ్చడక్షర చరణవర్ణంతము ఏకేకైక్షరవృద్ధి ననుసరించి యిరువదియైదు రాసములు కలుగును. పడక్షరచరణము సపాక్షరచరణము అష్టాక్షరచరణము నని. ఇట్లే అష్టమాత్రాచరణారంభముగా ఏకైకమాత్రావృద్ధితో పస్త్రమాత్రావర్ణంతము పరిగణింపగా నేబదిమూడు రాసములు లభించునుగాని యవి లక్ష్యమున ప్రసిద్ధముగా లేవని యాదరింపలేదు. ఇది శుద్ధ సూడరాసము.

సాలగసూడరాస మిట్లుండును. రాసతాలమున గీయమానమగునది రాసము. దీనిలో వినోదము, వరదము, సందము, సంబుజము

అని నాలుగుభేదములు కలవు. ధృనినందమున కంతమున అలాగము కూర్చునచో వినోదము, ధ్రువము మధ్యలో కూర్చునచో సరదము, ఖండద్వయము కల ఉద్ధాహముయొక్క ప్రథమఖండ మాలాప నిర్మిమయినచో నందము ధ్రువమునకు ఆదియందే అలాగమున్నచో కలబుజము నగును. సర్వరాసకములందును ఉద్ధాహము ఖండద్వయముతో నుండవలెను.

ఇక నిచట రాసకనృతమునకు సంబంధించిన విశేషము భావించుట సమాచితము.

బంధం పిండ్యాదిమాశ్రిత్య యస్మిన్ షోడశనాయకాః
 నృత్యంతి ద్వాదశాష్టైవారాసకం తత్రప్రకీర్తిత.
 పిండిశృంఖలికాభేద్య లతాభేదాచ్చతుర్విధః
 అభ్యధాయిబురైర్బంధః తత్రపిండితు పిండనాత్
 గుంఫనాత్ శృంఖలాభేద్యో భేదనాత్ జాలవల్లతా
 ప్రత్యేకం బహుభేదాః స్యుః ప్రౌఢేస్తే నరకైః కృతాః

ఇందు రాసకనృతలక్షణమున్నది. ఈ రాసకనృతమున పదునారు నాయక లుందురు. పిండిబంధము ననుసరించి వారు నర్తన మొనరింతురు. ద్వాదశనాయకలుగాని అష్టనాయకలుగాని యుండవచ్చును. పిండిబంధాశయమున నాయకానర్తన ముండుట రాసక మగునని కీర్తించిరి. ఇందలి నాయకల యనన్ధాబంధము నాలుగు విధముల నుండును. పిండి శృంఖలిక, భేద్యము, లతానామములతో నవియున్నవి పిండ్యాదిభేదములనలన బంధభేదము కీర్తితమయినది. ఈ నాలుగుభేదముల వ్యుత్పత్తియు పరిగ్రహ్యాము. పిండనాత్ పిండి, పిండన మొనచో చేయుట యుండును గావున పిండి యయినది, గుంఫనము కూర్పు ఉన్నందున శృంఖలిక యయినది. భేదన

మున్నందున భేద్యమయినది. “సస్మత్తో భేద్యః స్త్రోతః” అని భరతవచనము. జాలమువలె వినిశితమైనది యగును గావున లతయయినది. వీనిలో నొక్కొకటి బహుభేద భిన్నమగును. ప్రౌఢ నర్తకులు హాని నొనరించుదురు. సర్వకీయోజ్యమయిన పరస్పరసంబంధము పిండిబంధము అది సజాతీయముగ నుండును విజాతీయముగ నుండును ఏకనాలావబద్ధకమలయుగమువలె సజాతీయము, హంస వదన పరిగృహీత నాలాలినమువలె విజాతీయ ముండును. పిండి బంధము సజాతీయము, శృంఖలిక విజాతీయము లతాబంధము సజాతీయ విజాతీయాత్మకము.

ఇక నిటుపై రంగమున పోవెళించి నర్తన మొనరించు పాత్రల సంఖ్య, వారి నేపథ్యము ప్రవేశము ప్రాశస్త్యము నిరూపితము కావలసి యున్నది

షోడశైవ వరం తత్ర యత్తాభిర్బంధపూర్ణతా
చేలం అర్థోరుకం యద్వా కార్పాసం కంచుకం తథా
ధమ్మిల్లం వేణికాం వాపి తత్తద్దేశానుసారతః
దధానాః సుభగం వేషం క్వణన్మంజీరకంకణం
యౌవనంచ మనోహారి పీవరోరుకటీస్తనం
వాద్యేన ద్వంద్వశస్త్రల్య చారీప్రభృతయః క్రమాత్
రంగం యవనికాగర్భాద్విశేయః పార్శ్వయోరిమాః
ఆదిరాజశ్రియం ప్రేక్ష్య స్వానురూపంచిరాద్వరం
స్వయంవరీతుం మాహాత్మ్యా త్రాప్తా ఇవ సభాపతిం
గోపికానాం సహస్రేభ్యోమానితా ముఖ్యనాయికాః
ఆగతా ఇవ భూషేనకీడితుం రానకోత్సవే
యాతాయాత కృమశిష్టాః శ్రీరూపాః శశినః కలాః
అస్తరోషోదయాః ప్రాప్తా రాజానమివసేవీతుం

ధృతాశవతటిల్లేఖః చలత్కల్పలతాశవ

కామినీవేషధారిణ్యః సాక్షాన్నృత్తకలాశవ

శిక్షితా శవపార్వత్యా ప్రతిచ్ఛాయా శవశ్రియః

ఇచట నిరూపితమగు రాసకరంగస్థలమునందు పోడశనాయికలుండుట యుక్తము. పోడశ సంఖ్యాః లున్నందున బంధపూర్ణత కలుగును. అష్ట - ద్వాదశ సంఖ్యతో నున్నచో నీటి పూర్ణత కలుగదు. ఇట్లు పోడశసంఖ్యానియమము పాలనీయము. వారు ధరింపవలయు ఆహార్య మీవిధమున నుండదగును. ఈ పోడశ పాత్రలందరు సమానవయస్కులు కారుకద! కావున ఆహార్యమందును విశేషముండును. చేలము - పైట ధరించువారు, అడ్డోరుకము - చిన్న లాగు ధరించువారు కొందరు నుందురు. కాదో, కార్పాసము కంచుకము ధరింతురు ఆయా దేశానుసారముగా ధమ్మిల్లమునుగాని వేణికనుగాని ధరింతురు. సుభగమయిన వేషము ధరింతురు. భూష ధరింతురు. వారు ధరించిన మంజీరములు శంకణములు క్వణనముతో కూడిన వైరిమ్యముగా నుండును. ఇది వారి యాహార్యము. వారి యశావనము మనోహరము. ఊగువులు కటి కుచములు వీరములై పూర్ణస్థుల యౌషణము నూచించునవిగా నుండును.

వారందరు సమానము లయిన చారీగతులు కలవారు. మండల సంచారములు కలవారు గతిప్రచారములు కలవారు స్థాన కానుసరణము కలవారుగా నుండవలెను. వారు క్రమముగా ఇద్దరిద్దరుగా వాద్యానుసారమున రంగము ప్రవేశింతురు. యవనికా గర్భమునుండి ప్రవేశింతురు. యవనికాపార్శ్వభాగముల ప్రవేశింతురు అటునుండి యిటునుండి మధ్యనుండి జట్టుజట్టుగా నిద్దరిద్దరుగా ప్రవేశించుటనె సభారంజనము సంపన్నమగును.

ఆదిరాజు శోభాసద్భవ శోభావిశేషము కల సభాపతి నృత్య సభలో సముపవిష్టుడై యుండగా చిరకాలమునకు స్వానురూపుడయిన వరుడని చూచి, సభాపతి మాహాత్మ్యవిశేషమున స్వయముగా నాతని వరించుటకు వచ్చినవారివలె వారుందురు. వరించుటకు వచ్చిరో యచ నట్లుందురు. ఎరణీయవరణమునకై వచ్చినవారు సచుజ్జ్వల వేషమున సముత్ఫుల్లాకృతి విశేషమున సముత్సుకచిత్తమున ఎతుకుకదా ! ఇంకను వారిట్లుందురు. వేలకొలదియైన గోషికలలో రూప యశావనవిలాస లాలితలయిన మానిసిలలితలయిన ముఖ్యనాయికలు రాసకోశ్శివమున రాజుతో రాసక్రీడ లాచించుటకు వచ్చిరో అనిపించును. యమునాతీరమున కౌముదీమహోన్నతములో మురలీనాదాకృష్ణలయిన గోషికలు కతిపయ సంత్యాకలు కృష్ణునితో రాసోన్నతమున జేరిరను భాగవతార్థ మిచట భావనీయము.

చంద్రుని కళలు పదునారును యాతా యాశీకరీమమున శ్లిష్టములై పూర్ణిమనాడు చంద్రుని నేవించుట శాస్త్రుసిద్ధము. అప్పుడా సుధాంశువు సకలకలాశోభకలవాడై భాసించును. చంద్రకళలన్నియు స్త్రీరూపము ధరించి గతాగత విధానమున సంశ్లిష్టములై దోషోదయములేనివై రాజును వేవించుటకునై వచ్చినవిధముగా రంగమున ప్రవేశించిన పోడశకన్యలు భాసించురు. ఈ భావము నిరూపించుటలో జాయన యిచట శ్లేషకూర్చినాడు. దోషోదయము - రాతియునయము, దోషములు ఉత్పత్తి-రాజ-చంద్రుడు, సభాపతియగు రాజు ప్రకృతరాజసేవనమునకై శశికలలు స్త్రీరూపముధరించి సర్వకీ భావమున వచ్చినారని యిందలి భావము రహ్యము.

ఇంక నీరంగప్రవేశము స్థిరరూపము ధరించిన విద్యుల్లతలవలె, సంచలనమునొందు కల్పలశిలవలె, కామినీ రూపము ధరించిన

సాక్షాన్నత్యశలవలె నున్నారనుట వారి స్వరూపసౌందర్యప్రశంస.
పార్వతీదేవితే శిక్షిశలయినవారినలె నున్నారనుట వారొసరించు
లాస్యభంగ కాశలప్రశంస. శ్రీదేవి ప్రతిచ్ఛాయవలె నున్నారనుట
వారి సర్వశోభారమ్యత ఇట్లు రంగనరకీ ప్రశంసను జాయన పాదర
ముగా సాభిమానముగా నిరూపించుట రమ్యముగానున్నది. శ్రీదేవి
వలె నున్నారని యనెను. కాని చార్వకిలె నున్నారనక పార్వతీదే
శిక్షితలవలె నున్నారనుట జాయన పార్వతీభక్తియు భాసించును.

ఇక రాసకోచితమయిన గీతము గీతార్థోచితమయిన యుభి
నయము, సర్వమున ప్రదేశనిర్గమనాది విశేషములు నిరూపితము
లగును.

ఋతుప్రయోజ్యరాగేణ గీయమానేషు గాయతైః
చర్చర్యాది ప్రబంధేషు దేశీసూడస్థితేషుచ
వాద్యేషు చ ప్రయుక్తేషు నదృష్టేషు విచక్షణైః
ఖండమండలచారీభిర్లాస్యంగ ప్రముఖైరపి
కుర్వత్యః ప్రస్తుతై రంగైర్గీతార్థాభినయం సమం
ప్రవేతై ర్నిర్గమై స్పండిహీనై రవ్యవసారజైః
ఛోటికాభిర్మిఠో హస్తతాలికాభిర్లయానుగం
బంధురై ర్వివిధై ర్బంధై ర్మృత్యేయు రిహనాయకాః

ఒక్కొక్క ఋతువునం దొక్కొక్క రాగముచితము. ఏ ఋతు
వులో నేరాగము ప్రయుక్తము కావలెనో సూచించునియమమున్నది.
ఆ సయమానుసారముగ నియత ఋతువునందు ప్రయోగింపదగు
నియతరాగమున గాయకులు చర్చర్యాది ప్రబంధములను దేశీసూడ
గతములగు వానిని గాన మొనరించుచుండగా, ఆయా గీతప్రబంధ
గానములకు సమానములయిన వాద్యప్రబంధములను విచక్షణులగు

వాదకులు వాదన మొనరించుచుండగా రంగముననున్న పోడశ నాయికలు నృత్త మొనరింపవలసియున్నది. వారు ఖండమండల విధానమున చారీగతివిధానమున లాస్యాంగప్రధానములగు విధానముల సభిసంపాదనము. ఇచటి లాస్యాంగములు ప్రథమాధ్యాయ నిర్దిష్ట లాస్యాంగములు నగును. దేశీలాస్యాంగములు నగును. ఆయా విధానములకు జరిగిన అంగప్రత్యంగములచే తగిన విధమున గీతారాధినయ మొనరింపవలెను. ఆయా సమయములకు సముచితములయిన ప్రవేశములు నిష్క్రమణములు అవసరణములు అన్నియు సంధిరహితములుగా నుండదగును. వెలితి గోచరింపరాదు. ప్రవేశన నిష్క్రమణావసరణములలో విలంబమున సందు గోచరించును. అది లేకుండునట్లు సర్వమవిలంబముగ నుండునట్లు సమీక్షింపవలెను. ఆ నాయికలు ఛోటికలు = చిటికెలు వేయుచు చప్పట్లు చరచుచు నర్తింపవలెను. ఆ చిటికెలు ఆ కరతాలములన్నియు లయానుగతములుగా నుండవలెను. బంధురములుగా నుండు వివిధబంధములను సందానించుచు వారు నర్తింపవలెను. ఇట్లు నర్తింపగా నిది రాసక మగును.

చర్చరీ.

చర్చరీమే తదేవాహుః వర్ణతాలాంచితేనచేత్
వాద్యేన పృథివీయ స్తా గాయంత్యశ్చర్చరీం కలం
ద్విపదీం వాదశృంగారవీరాభ్యాం ఋతువర్ణనైః
నాయకస్య గుణఖ్యాతి ప్రఖ్యాతనవదోత్తరైః
మండలేన పృథ్వీత్యంతి కాంతావాసంతికోత్పన్నే.

సూడప్రబంధము ఆలిప్రబంధము విప్రకీర్ణప్రబంధము అను మూడు ప్రబంధములలో మూడవది యగు విప్రకీర్ణప్రబంధమున

నానాభేదములు కలవు. అయినను ప్రసిద్ధి ననుసరించే వట్టింశస్సక్తిర్ణ ప్రబంధములనే పరిగణించిరి. వానితో చచ్చరి అను ప్రబంధము కలదు. అదియే చర్చరీ ప్రబంధము. చర్చరీప్రబంధ స్వరూప మీవిధముగా నుండును. ఇందు రాగము హిందోలము తాలము చచ్చరి. పోడశమాత్రలు రెండురెండు పాదములను ప్రాససంయుక్తము లగును. దేశభాషానిబద్ధములయిన పదములతో రచితమగును. వసంతోత్సవమున దీని గానము చేయుదురు. చచ్చరీచ్ఛందమున నిది గేయమగునని కొందరందురు. క్రీడాతాలమున గేయమగునని కొందరందురు. ఈ చచ్చరి ఛప్పదోంతరమున గానము చేయుట యగునేని ఛందశ్శాస్త్రమున నిరూపించిన తత్తచ్ఛందోనామమున వ్యవహారముండును ఇది పదబద్ధము, తాలబద్ధము నగును గావున రెండు అంగములు కలదగును.

ఆలిప్రబంధమున వర్ణప్రబంధము కలదు. వర్ణతాలమున కర్ణాటభాషతో బిరుదములతో నిబద్ధమైనమగునది వర్ణప్రబంధ మగును. తాలప్రకరణమున వర్ణతాల మున్నది. అది త్రివిధము, కావున వర్ణప్రబంధమును త్రివిధమగును.

ఈ యర్థభావమున నీ చర్చరీభావము యుక్తము. వర్ణ తాలాంచితమగు వాద్యమున నాయికలు ప్రవేశింపవలెను. కలనాదమున చర్చరీగాన మొనరింపవలెను. ద్వీపది నయిన గానముచేయవలెను. ఆ గానమున నాయకునకు సంబంధించిన శృంగార వీర విశేషము లుండదగును. నాయకుని గుణఖ్యాతి ప్రఖ్యాతనపరములయిన పదములతో రమ్యము లయిన ఋతువర్ణనములతో నా గానము కూడియుండవలయును. ఇట్లు వారు గానముచేయుచు వసంతోత్సవమున మండలాకారమున నర్తన మొనరింపగా నది చర్చరి యగునని తదిదిదులు నిరూపించిరి.

నాట్యరాసకం.

చరితం భూపతేర్యత్ర పదారెరభినీయతే
నాయకాభిర్వసంతర్త దేశీహిందోలగీతిభిః
యౌవనానవమత్తాభి స్తదుక్తం నాట్యరాసకం.

ఇచట నాట్యరాసక స్వరూపమున్నది. ఇదియు దేశీస్మృతము పూర్వము నిరూపించిన గాసకముకన్న చర్చరికన్న నిది భిన్నరూపమున నున్నదని జాయనభావనము. చర్చరి వసంతముననె ప్రయోజ్యము. ఇదియు వసంతముననె ప్రయోజ్యము. హిందోలమంతట నున్నది. కాని యిది పదార్థాభినయాత్మకమని జాయన భావము.

దీని లక్షణ మిట్లు భావనీయుము. వసంతముతువునందు నాయికలు దేశీహిందోల గీతములతో భూపతి చరితమును పదార్థములతో నభినయింతురేని యది నాట్యరాసకము పదార్థాభినయాత్మకముగా స్మృత్యమొనరించు నాయికలకు యౌవనానవమత్త విశేషణమున్నది. బిగువయిన యౌవనమున గూడినవారని భావము. అట్టివా యిట్లు స్మృత్య మొనరింపగా రసమనోహరమగు ననుట భావ్యము.

దండరాసకం.

పాత్యాజ్యహ్ని సమారభ్యవర్ధంతే దండరాసకే
కృమాచృత్వారి చత్వారి నాయకేచ్ఛానుసారతః
చతుష్షష్టిర్భవేద్యావద్యావత్ ద్విగుణా పరైః
ఆరత్తినమ్మితౌ దైర్ఘ్యదంగుష్ఠపరిణాహినౌ
దండౌ కనకబద్ధాంతౌ మదనాది ద్యుమోద్భవౌ
సువృత్తౌ మసృజౌ నానావర్ణకై శ్చారుచిక్రితౌ
దధీరన్పణిపద్మాభ్యామధవా దండచామరే
క్షురికా దండకౌ యద్వా తత్తదేశీయభంగిభిః

ఉక్తేషు వాద్యమానేషు చిత్రణంధేషు వాదకైః
 లాస్యాంగ భృమరీపాదవారీభి శౌరువంక్రమం
 సవ్యాపసవ్య తశ్చక్రభ్యాంత్యా ఖండవ్యయోగజైః
 సశబ్దం పంచభిర్హతైః కుర్వీరన్దండమేలనం
 సర్తకీనర్తనే ప్రోక్తాః పృబంధాస్సకలాఅపి
 కౌతుకా ద్భూమిపాలానాం వాద్యంతేఽత్రయధాక్రమం
 సర్తనంచ తథాకుర్యాత్ప్రౌఢ సర్తకశిక్షితం.

రాసకనృత్తములలో నీ దండరాసకము నొక విశేషము. సామాన్యముగా రాసకవిశేషములన్నియు గోపీనృత్త విశేషముల నూచించును. గోపీకృష్ణుల రాసలీలా నృత్తవిశేషముతో నిది సంబంధించి యుండును. ఈ రాసకములోని రాసపదము రసమును రాసతాలమును సంబంధించియుండుట భావనీయము రాసకమును లాసకమనియు ననిరి. నూడగానము రాసకముతో సంబంధించి యుండుటను సంగీతవిదులు సంభావించురు. రాసకము లయ ప్రక్రియను సంబంధించి యుండుట నభినవుడును సూచించెను.

ఈ ప్రభుత్వమునందు దండరాసక లక్షణము సర్తకీసంఖ్య దండస్వరూపము చామర చ్చురికములను ధరించుటను వాద్య చార్యాది విశేషములు దండమేలనము సకలవాద్య ప్రబంధముల యుక్తత నిరూపితమగును.

దండరాసకమునందు ఎనిమిది మొదలుగా పాత్రలభివృద్ధి ప్రొందుచుందురు. క్రమముగా నలుగురు నలుగురు రంగమున పవేశించి వృద్ధి నాపాదించురు. నాయకేచ్ఛానుసారముగా నది యుండును. ఆసంఖ్య చతుష్షష్టిపర్యంత ముండును. ఈ ప్రవేశించిన వారు రెండు బారులుగా నుందురు. ఒకరికొక రభిముఖముగా నుందురు. ఇట్లుండగా ఒక సర్తకి వెనుభాగము వేరొక సర్తకి వెను

భాగమునకుండును. ఇట్లు రంగప్రవిష్టులయిన వారిరీతి కోలాటమును నృత్యరీతిగా లోకమున ప్రసిద్ధము. ఇది దండరాసకము. కావున వారి హస్తములలో దండము లుండును. ఆ దండములు కోలాటపు కర్రలు. వానికిందు దండములని పేరు. అట్టి దండములతో నొనరించు రాసకము కావున దండరాసకము.

ఆ దండముల స్వరూప మీవిధమున నుండును. ఒకరొకరికి రెండు రెండు దండములుండును. ఆ దండములు అరత్ని సమ్మితములు. వాని పొడవు అరత్ని మితము. అరత్ని = మూరెడు వాని ఒరిగా హము లావు అంగుష్ఠమంతగా నుండును. బొటనవేలి లావుగా నుండుట యుక్తము. అంతకన్న లావు తగదు. అది భారము. సన్నము తగదు. అది పేలవము. వాని చివరిభాగము కనకబద్ధకము, బంగారపు పొన్నతో నుండును. మదనవృక్షపు = మంగకొయ్యతో నిర్మితములు కావలెను. గుండ్రముగా నున్నగా నుండవలెను నానా వర్ణములతో రమ్యముగా చిత్రితములై యుండవలెను. ఇట్టి దండములు అర్జునవృక్షపు కొయ్యతో నిర్మితము లగుటయు కలదు. దండరాసకమున నియుక్తలయిన సర్వకీమణులు వారి పాణిపద్మములచే నీ దండముల ధరింపవలెను. ఇందు వేరొకరీతియు కలదు. అది యాయా దేశీయభంగివిశేషము ననుసరించియుండును. అందుననే దండచామరములు ధరించుటయు, శ్మరికాదండములు ధరించుటయు నున్నది ఒకచేతితో క్షడిచేతితో దండము వేరొకచేతితో నెడమ చేతితో చామరము, ఇట్లే వామహస్తమున శ్మరిక = చిన్న కత్తిపిడి కల కత్తి యుండును. దక్షమున శ్మరిక వామమున దండము, వామమున దండము దక్షమున చామరము ఆయా దేశీయవిధానమున సమయాచిత్యానుసారమున ధరించుట యుండును. ఇది దండ ధారణరీతి.

ఇందు వాద్యాదివిశేషములలో నొక విశిష్టరీతి యున్నది. అది యిట్లు భావనీయము. వాదకులు రంగమున వాద్యములతో సన్నద్ధులై చిత్రబంధసహితముగా నిరూపిత సముచిత వాద్యములను వాదనమొనరించు చుండగా సర్వకీగణము దండమేలన మొనరింపవలెను. వాద్యగతుల ననుసరించుచు నవ్యాపనవ్య విధానమున దక్షభాగమునుండి వామభాగమునకు, వామభాగమునుండి దక్షభాగమునకు సంచరించుచు చక్రభ్రమణవిధానమున దండమేలన మొనరింపవలెను. నానావిధసముచిత లాస్యంగముల విధానమున భ్రమరీ విధానమున పాదసంచారవిశేషమున చారీగత్యనుసరణమున చారుచంక్రమణము నాచరింపవలెను. ఖండప్రయోగజన్యము లయిన అయిదు ఘాతములతో సశబ్దముగా దండరాసక మాచరింపవలెను. వాద్యప్రబంధములలోని ఖండిభాగమును ఖండశః వాదన మొనరించు విధానమునకు ఖండక మందురు. అట్టి ఖండకముల సంబంధమున సర్వకీగణము పాదఘాతము లొనరించుట నృత్యమున రమ్యముగా నుండును. ఇట్టి ఖండకసంబంధమున పాదఘాతము లొనరించుచు దండరాసక మాచరించునది. సర్వకీనర్తనమునకు తగినవని నిర్ణీతము లయిన సర్వవాద్య ప్రబంధములను భూమిపాలుర కౌతుకానుసారముగా నిచట యధాక్రమముగా కూర్చదగును. తత్తద్వాద్యానుసారముగా సర్వకీనర్తనముండుటయు నావశ్యకము. ఇట్టి సర్తనము ప్రౌఢ సర్తకశిక్షితమై శోభించును. నృత్యము ననాయోజితము లగునవి యన్నియు పాలకుల యిచ్ఛానుసారమున వాద్యప్రబంధానుసారమున నుండుటయే ముఖ్యము. ప్రౌఢసర్తక శిక్షితమయిన సర్తనమనుట భావనీయము. ఈ దండరాసక మునందు వాద్యవైచిత్ర్యము నృత్యవైచిత్ర్యము బహుసర్వకీ ప్రవేశకృతముగా శోభాసంపాదకమగును.

వాద్యప్రబంధములు నలుబదిమూడు కలవు వానిలో గీతాను గమలుగా నుండునవి యని వేనిని వాద్యవాదనకలాదులు నిర్ణయింతురో వాని నాయోజన మొనరించుట యుక్తము.

రాజనన్నిధిలో నర్తకీమణులు ౪, ౮, ౧౬, ౩౨, ౬౪ సంఖ్యగా రంగమున ప్రవేశించి మూరెడు కోలాటపు కర్రలను బట్టుకొని, దేశీయరాగానుసారముగ దండచామరములన, దండఛురి కములను, దండక్షేమములను ధరించి ఖండప్రహారజన్యము లయిన ఘాతప్రయోగములతో సంగతములై విడి విడి వాద్యానుసారముగా నర్తన మొనరింతురు. అగ్రభాగమున పృష్ఠభాగమున పార్శ్వభాగములందును ఛార్దీభ్రమరికాదుల ననుసరింపవలెను. చిత్రరీతుల ననుసరించి లయతాలానుగతముగా మండలరీతుల ననుసరించుచు నర్తన మొనరించినచో నది దండరాసకమగునని సంగ్రహము.

శి వ ప్ర యం.

మృదంగ కరటా కాంస్య తాలకాహల వాదకైః
వాద్యమానేషు వాద్యేషు యతి ప్రహరణాదిషు
కాంస్యేన ఘటితా న్యద్యా లోహేవ ఫణినః కరైః
వామైర్వామేతరైః కోణాన్ బిభ్రాణాస్తన్మయానపి
స్ఫురత్కిరికిటీకారం వాదయంతో అయానుగం
రుద్రాక్షభరణాః శ్లఙ్ఘైః క్లుప్తభూతి త్రిపుండ్రకాః
శివై కతత్పరాభక్తానరాః నారీజనోఽధవా
శ్రేణీభూతాః ప్రమోదేన గాయంతశ్చంద్రశేఖరం
అంగై ర్యధోచితైః పాచైర్లాస్యాంగైర్గతి సంయుతైః
అన్యోన్యాభిముఖీభూయ ద్విధాభూతాః కదాచన
కదాచిన్మండలీభూతా నృత్యే యుర్భూభంగిభిః
శివోత్పవేషు కర్తవ్యం నృత్యమేతచ్చివప్రియం.

ఈ ప్రస్తుతమున శివప్రియమును నర్తనము నిరూపిత మగును. ఇందలి వాద్యవిశేషములు నేపథ్యవిశేషము నర్తన మొనరించువారు శివభక్తులుగా నుండుట, నారీసరులు పాత్రలుగా నుండదగియుండుట, గానము శివవరముగా నుండుట తన్నర్తనప్రకారము. దీనిని శివోత్సవములలో ప్రయోగింపవలయుట యనునవి యిచట నిరూపితములగును.

ఈ శివప్రియము నితరులు నిరూపించిరి. శివోత్సవములలో శివభక్తులు ఈ శైవనృత్యము నాచరింతురు. ఇందుపయ్య క్తములగు వాద్యములు విశిష్టములు. నారీసరుల వేషములు భస్మరుద్రాక్షమాలాది విశేషములతో నుండదగును. గెండు వరుసలుగా నుండిగాని వలయుముగానుండిగాని నర్తన మొనరింతురు. ఇది యిందలి సామాన్యరూపము.

ఈ శివనృత్యమునం దీ వాద్యము లుపయుక్తములు కావలెను. మృదంగము, కరట, కాంస్యతాలము, కాహలము. వీని వాదన సంప్రదాయము గుర్తించిన వాదకులు వాదన మొనరించుచుండగా నారీసరులే తెంచి శివప్రియ మొనరింతురు. ఇందు కరటనునుండి దేశీయ వాద్య విశేషము. ఇదియొక ఆతోద్యము. అవనద్ధ వాద్యము ౨౧ అంగుళములు పొడవు ౧౨ అంగుళముల ముఖము, కోణద్వయమున నిది వాద్యమగును. యతిప్రహరణాది విధానమున నీ వాద్యములు వాదితములు కావలెను. ఇందు యతి ప్రహరణము అనునవి వాద్యప్రబంధములు. గీతప్రబంధములవలె ఉద్దాహరణములతోగ ములచే వాద్యప్రబంధము లుపనిబద్ధము లగును. ఇవి యత్యాది వైసారాంతములు నలుబదిమూడు కలవని పూర్వము నిరూపితము. సామాన్యముగా వాద్యప్రబంధముల తుదిలో దేంకారము దేం అను శబ్దము ప్రయుక్తమగును. వాద్యఖండము బహువిరామము

లతో వాదితమగునేని యది యతి. ఇదియొ జక్క. వాద్యప్రబంధములో మొదట నిది యుండునేని ఉట్టవణమందురు. ఉద్ధత నాదమున కూటపాటములతో నిబద్ధమగునది పునఃపునర్గీయమాన మగునది ప్రహరణ ప్రబంధమగును. ఇట్లు వాద్యములు మ్రోగునపుడు వాద్యోపకరణము లనదగిన సర్వాకృతికల కోణములను శివప్రియ నర్తన మొనరించువారు ధరింతురు. ఆ కోణములు కాంస్యస్మితములుకాని అన్యలోహనిర్మితములుకాని కావచ్చును. అట్టి కోణములను వారు సర్పరూపములుగానున్న వానిని వామ వామేతరహస్తములతో ధరింతురు. దక్ష వామహస్తములందు ధరింతురని భావము. అట్లు ధరించి కిరికిటీకారము స్ఫురించునట్లుగా లయానుగముగా వాదన మొనరింతురు. ఈ కిరికిటీ కిరికిట్టకమనియు వ్యవహృత మగుచున్నది. దీనిని శుక్తివాద్య మనియు నితరు లభివర్ణించిరి. ఇది సర్వాకృతిగా క్రిందిభాగమునకుండును. లోహనిర్మితము, మూడంగుల విస్తారము కలిగి సార్థహస్తద్వయ దీర్ఘముగా నుండును. తిర్యగ్రేఖా విరాజితమై మృగశృంగాకృతిగా నుండును. సరళమయిన లోహకోణముచే నగు ఘర్షణమున నిది వాదనీయము. కిరికిట్ట యనునవి యిందు పాటవర్ణములు. ఈ వాద్యదేవతలు యక్షులు. ఈ వాద్యమున కేవలము యతిజ్ఞానమే ప్రయోజనము. ఇట్టివాద్యములు మ్రోగునపుడు నరులు నారీజనులు రుద్రాక్షాభరణులై శ్లష్టరూపులై భస్మ త్రిపుండ్రకము ధరించినవారై శివైకతత్పరులై భక్తులై శ్రేణీరూపముగా కూడుకొందురు. ప్రమోదమున చంద్రశేఖరుని గానము చేయుదురు. యథోచితములయిన అంగాభిసయములతో పాటములతో గతినయ్యుతములయిన లాస్యంగాములతో వారు రంగమున నర్తన మొనరింతురు. అన్యోన్య మభిముఖముగా సంచరింతురు.

ఒకప్పుడు రెండు బారులుగానుండి ఒకప్పుడు మండలాకారమున నుండి నానాభంగివిశేషములతో నర్తన మొనరింతురు. ఇట్టిదిది శివప్రియ సృష్టము. శివోత్సవములలో శివప్రియసృష్టము ప్రయోగింపదగును.

ఈ శివప్రియసృష్టము నితరులును గుర్తించిరి. ఆతోడ్యములు యతి-ప్రహరణములను మ్రోగించునవికాగా సాష్టవముతో కూడుకొనిన రుద్రభక్తి కల స్త్రీలుగాని పురుషులుగాని రుద్రాక్షరణములై భస్మ త్రిపుండ్రధారులై శివరూపులై రంగము ప్రవేశింతురు. వారు కాన్యాది వినిర్మితములయిన సర్వాకృతి కల కోణములను దక్షవామహస్తములందు ధరించి నర్తనము చేయుదురు. బహువిధముల చంక్రమణము లొనరింతురు. మనోహరముగా గాన మొనరింతురు. బారులు తీర్చియుందురు. ఒకప్పుడు సమ్మూళితులై యుందురు. లాస్యాంగములచే సృష్ట ముపబృంహిత మొనరింతురు ఇది శివప్రియము.

ఇటుపై చింత సృష్టము నిరూపితమగును. దీనినే చిందు అందురు. చిందు అను దేశీయపదము సంస్కృతమున చింతు అయినది. చింతు సృష్టము నితరులు నిరూపించిరి ఇది ద్రవిడ వల్లభము. ఆంధ్రమున నిది జాతరల సమయములలో 'చిందు' అయినది. గ్రామములలో "చిందులు" కలవు. డప్పు తప్పెటల మ్రోతలతో గ్రామములలో నూరేగుచు చిందు పాటలు పాడుచు "చిందులు" త్రొక్కుదురు. గ్రామములలో నొక వర్గము వేరొక వర్గముపై దూకుడు సాగించుటలోకూడ 'చిందు' ఉండుట ఒకప్పుడు అస్వాభావికము కాదు. దీనిలో దీని లక్షణ మీవిధమున నున్నది.

చిన్తనృత్యం.

తాలచ్చందానుగైః పాటైః యతిప్రహరణాదిభిః
 కరతాలలయోపేతైః వాద్యవక్త్రాభవై స్సహ
 పాదైర్లలితలాస్యాంగైః చారీభిర్గతిభిస్తదా
 శృన్వైర్దవిడదేశీయైః క్లుప్తైస్తత్కాకురీతిభిః
 గీతార్థాభినయోపేతైః ద్విపదైశ్చింతు సంజ్ఞకైః
 ప్రయోగైశ్చాపితైః కిత్తుప్రచురైస్సులయైర్ముహూః
 నృత్యేయుః ప్రమదాయత్త సువేషా నవయోవనాః
 సుకలాసంవితన్వంత్యః పత్యుర్మధ్యే మనోహరం
 చిన్తనృత్యమితి ప్రోక్తమిదం ద్రవిడవల్లభం.

చింతు నృత్య స్వరూప మిందున్నది. ఇది ద్రవిడదేశీయుల
 కభీష్టము. సముచితము సుందరము నగు వేషము ధరించిన నవయా
 వనము కల స్త్రీలు సుకలాసమను దేశీలాస్యాంగము ప్రయోగించుచు
 నర్తన మొనరితురు ఈ చింతు నృత్యమున లలితలాస్యాంగము
 లతో గూడుకొనిన పాదవిన్యాసములు చారీసంచారములు గతిప్రసా
 రములు నుండును. ఇవియన్నియు తాలచ్చందానుగతము లయిన
 పాటములతో యతి-ప్రహరణాదులతో నుండును. కరతాలముల
 లయవిధానములతో నుండును ఆయా పాటములు వాద్యప్రభవ
 ములు నగును. వక్త్రవాద్యప్రభవములు నగును. ద్రవిడదేశీయుము
 లయిన శృన్వములగు కాకరీతివిన్యాసములతో సంక్లుప్తములయిన
 గీతములతో నుండును. గీతార్థాభినయములతో చింతు సంజ్ఞకల
 ద్విపదములతో కూడియుండును. ఇంకను 'కిత్తు' ప్రచురములయిన
 లయూన్యితములగు ప్రయోగములతో నుండును. కిత్తు అనునది దేశీ
 లాస్యాంగము షష్టాధ్యాయమున నిరూపితమయినది. స్తనమా లకు
 భుజములకు కటులకు తాలసమ్మితమయిన స్పందనము కిత్తు. దీనిని

కింతు అనియు ననిరి. ఇట్లే చింతుసృష్టమును కిత్తు సుకలాసములతో సుందర మొనరింపగా నిది ద్రవిడవల్లభమగును.

దేశీసృష్టములలో కందుకసృష్టము కలదు. అది యిక నిరూపితమగును. కందుక ఖేలనము కావ్యరూపములలో నిరూపితమయినది. దండి దశకుమారచరితములో కందుకాపతి కథయున్నది. ఆమె ఆయాటలో నిపుణ. వింధ్యవాసిని నేవకై సృష్టికాసమయమున కందుకసృష్ట మొనరింతురు రంగముపై కందుకము వినరిపట్టి యాడుటలో లయగత్యనుసరణము లుండును. ఈ సృష్టమున చూర్ణ పాదాది విశేషములును కలవు. కందుకీతంత్రము కలదట. కందుకముపై కరప్రహరము మృదువుగా సమృదువుగా నుండుటయు వర్ణితమయినది. దిక్కుదిక్కునకు కందుకమును ప్రసరింపజేయుటలో కరణమధురముగా విహరణము లుండును. మండలసంచారము లుండును. కందుకక్రీడనమున చాల విశేషములు కలవు. ఆడుటలో నాడుమనిషి అవసమనములున్న మనములు దృశ్యమనోహరములు. జ్యాయన కందుకసృష్ట నిరూపణములో కొన్ని సాంకేతికములను, పద్మ - గోమూత్రిక - సర్ప - చక్రవిశేషములను భావింపవలసియున్నది. ప్రమదలు కొందరు కందుకీ సృష్ట మొనరించుట సమూహ సృష్టముగా నిందున్నది. ఇందాకందుకరూప మున్నది. తత్క్రీడన మున్నది. సర్వము తద్రూపము.

కందుకసృష్టం.

పద్మగోమూత్రికా నాగచక్రప్రభృతిషు స్ఫుటం
వాద్యమానేషు బంధేషు నానాపాతేషు వాదకైః
దేశీయనర్తన ప్రోక్త ప్రబంధేష్వధవాక్యమాత్
నర్తకీ వేషధారిణ్యైః సుమధ్యా దీర్ఘతోచనాః

పీవరోరుకటిభారాః పీనోన్నత పయోధరాః
 స్పర్ధమానామిధః కాంతిరూప యోవనవిభ్రమైః
 హేమ్నూరూప్యేణ కాంస్యేన రచితాన్ దారుణాధవా
 అంతశ్చలదయోగోల నిక్వాణముఖరీకృతాన్
 దత్త్వాన్యాసాం నిజాన్ తద్వత్ గృహ్లాత్యః పరతః పరాన్
 మిధోవినిమయే నైతాన్ స్వీకుర్వత్యః కదాచన
 కుచవక్త్ర కృతానక్రాన్ శకుంతానివకందుకాన్
 కరైరుద్దాపయంత్యస్తాన్ కౌతుకోత్కూలకూజితాః
 ఉల్లలత్కందుకప్రాప్తి ధావల్లోలాక్షి లీలయా
 రచయంత్య ఇవాకాశం సరోమీనాబ్జసంకులం
 చారీభిర్గతిభిః పాదైః లాస్యాంగైరపికోమలైః
 సృత్యంతి వనితా యత్తత్త్వాత్కందుకనర్తనం.

ఈ కందుక సృతలక్షణ ప్రభుత్వములో నర్తనలక్షణము, అందు గణివిశేషములు, అప్పటి వాద్యప్రబంధ విశేషములు, పాత్ర లక్షణము కందుకవర్ణనము నర్తనప్రకారము నిర్దిష్టమగును. మొదట వాదకులు వాద్యము లారంభింతురు. ఆ వాద్యములు నానావిధము లగు పాటవర్ణములతో సంబద్ధములై వాద్యమానములగును. పద్మ బంధము, గోమూత్రికాబంధము, నాగబంధము, చక్రబంధము మొదలయిన బంధవిధానములకు తగినట్లుగా వాద్యములను వాదకులు వాదన మొనరింతురు. సామాన్యముగా దేశీయనర్తనము లన్నిటి యందును కొన్ని వాద్యప్రబంధములు సర్వసాధారణముగ నుండును గావున, ఆట్టి వాద్యప్రబంధములు వాద్యమానము లగును. అవి యట్లు వాదితములగుచుండగా నర్తకీషేషము ధరించిన వనితలు వత్తురు. వారి సౌందర్యము స్పృహణీయముగా నుండును. వారు సుమధ్యలు, దీర్ఘలోచనలా, పీవరములయిన యూరుకటిభారములు

కలవారు. వీనము లున్నతములయిన పయోధరములు కలవారు. కాంతి రూప యశావన విభ్రమములచే పరస్పరము స్పర్ధమానముగా నుందురు. ఈ సర్వకీరూపలు కందుకములను ధరించి యుందురు. ఆ కందుకము లీవిధముగనుండును. అవి బంగారముతోగాని వెండితోగాని కంచుతోగాని లేదా దారువుతోగాని నిర్మితములై యుండును. ఆ కందుకముల లోపలిభాగము జొల్లగా నుండగా నచట ఇసుప గుండ్లు ఉండవలెను. కందుకములు కదులునపుడు ఆ యయోగోళకముల కదలికవలన ధ్వనులు నిక్వాణము లుదయించును. అట్టి నిక్వాణముచే నా కందుకములు ముఖరీకృతములై భాసించును. ఆ కందుకములు ధరించిన వనితలు తమ కందుకముల నితరవనితల కిత్తురు. ఇతరవనితలనుండి వారి కందుకములను తాము గ్రహింతురు. పరస్పర మిట్లు వినిమయమున వారు క్రీడింతురు. తమ బంతులను వారికి వారికి వినరుట వారివారి బంతులను తాము స్వీకరించుట పరుసవరుసగా జరుగగా నది రమ్యముగా నుండును. ఇట్లు కందుకముల నెగురవేయుచుండగా వివిధ రుచుల క్షమాలు ముఖాన క్తములయిన శతకంతముల వలె భాసించును. ఆ కందుకముల నావనిత లెగురవేయుచుందురు. అట్టి యుష్ణాపనమున ఉడ్డినములయిన ఆ కందుకములు భావించుచు వారు కౌతుకాశ్చయమున సమధిక కూజన మొనరింతురు. ఆనందమున రేకలు కూతలు వేయుదురు. ఎగిరి విసురున వచ్చు కందుకములను పట్టుకొనుటకై పరువులెత్తుచు లోలాక్షివిలాసముల ప్రిసరింపజేయుదురు. అప్పుడా కాశసరోవరమును మీనాబ్జసంకుల మొనరించి పట్టుండును. వారికన్నలు మీనములు, ముఖము లబ్జములు. ఇట్లు వీరు కేవలమిట్లు కందుకముల వినరుటయెకాదు. చారీవిశేషముల ననుసరింతురు. గతివిలాసముల ప్రిసరింపజేయుదురు. పాదవిన్యాసముల జూపుదురు. కోమల లాస్యాంగముల ననుసరింతురు. ఇట్టి

నాట్యప్రక్రియానుసరణమున ఆ వనితలు నర్తనము చేయుదురు. ఇట్టి నర్తనము కందుకన రసము.

ఇక భాండికనృత్యము నిరూపణీయము భండుడు హాస్యకారి విదూషకుడు ఇంక నట్టివారు భందులు. భందులొసరించు నృత్యము భాండికనృత్యము. భందులు సర్వవక్షుల కూశలు కూయుదురు. సర్వమృగముల అటపులు అటతురు. కుక్కకూతలు, నక్కకూతలు, గాండ్రింపులు, ఘోరకారములు, కిచకిచలు అన్నిటి ననుకరింతురు. బాలుర బెదిరింతురు అశ్లేలము నలుకదురు అశుదాత్తముగ నుందురు. నవ్వుదురు నవ్వింతును. ఇది హాసజనక మయిన నృత్యము. ఉదాత్తులకు మనోవ్యాకలత్వ మున్నప్పు డిది వినోదమిచ్చును. ఇందును కొన్ని గతి చారీపాటములుండును. లయానుసరణముండును. వాద్యానుసరణము నుండును.

భాండికనృత్యం.

వక్ర్యోద్భవేషు వాద్యేషు వాద్యానుకరణేషు చ
 వర్తమానేషు తాలేషు హస్తతాలయతేనచ
 ఖంజ వామన పోగండ వానరాద్యనుకారిణః
 శిఖిసారసహేమాక్ష శుకాదిరుతకారిణః
 ఖరోష్ట్ర సారమేయాది వాళితానువిధాయినః
 తైస్సైర్వచోభిరశ్లేః చేష్టితైశ్చతదావిధైః
 ఉత్సారణాయ జాడ్యస్య హాసయంతో నిరంతరం
 అత్యంతం వామనీభూతాః పాతైరత్యంతదుష్కరైః
 యత్త నృత్యంతి భండాస్తద్భాండికం నర్తనం మతం.

ఈ భాండిక నృత్యలక్షణమున వివిధ రూపరుతాద్యనుకారము హాస్యప్రాయత వినోదఫలిత నిరూపిత మగును. ఈ భండులు ముఖ

సముత్పన్నము లయిన వాద్యములు ప్రసరించుచుండగా వాద్యముల యనుకరణ రూపముగా వాద్యములు ప్రవర్తించునప్పుడు కాలములతో హస్తతాలములతో నవి సంయుతములై యున్నప్పుడు ఖంజవామన పోగండ వానరాదుల ననుకరించుచు పవ్రవర్తింతురు. పోగండ పదమునకు బాలుడని యర్థము. నెమలి హంస హేమాక్ష శుకాదుల ధ్వనుల ననుకరింతురు. ఖరము, ఉష్ప్రము, శునకము మొదలగువాని ధ్వనుల ననుసరింతురు. ఆయా అస్థీలములగు వచనములతో నట్టి చేష్టితములతో ప్రవర్తింతురు. ఇట్టి వీరి సర్తనరీతి మాండ్యము పోగొట్టును. నిరంతరము హాసముత్పాదించును. మరగజ్జగానుండి యత్యంతము దుష్టరములయిన పాటవముల ననుసరించి సర్తనము నల్పుదురు. ఇట్లున్న నిది భాండికసృష్టము.

ఇక నిటువై ఘటిసిశ్రీసృష్టము. ఈ సృష్టనామము సార్థముగ భాసించుటలేదు ఇది ఘటిసిణీవిధి యని లక్షణవాక్యములో నున్నది. అదియు సర్థమిచ్చుటలేదు. ఇది దేశీసృష్టమే. హుషుక్కా వాద్యసంబంధ మిందున్నది. హుషుక్కా పదము ననుసరించి ఘటిన పదమును లేఖకుల వ్రాతవలన సిద్ధమయినదిగా భావింపవచ్చునా? ఈ పేరు కల సృష్ట మేగ్రంథమునను గోచరింపదు. ఘటిసాని, ఘటిసిశ్రీ, ఘటిన ఘటన, ఘటస అను పదములు హుషుక్కా వాద్యవిశేషములు కాదగునో? ఘటిసినీ, ఘటిసిశ్రీ అను పదములు ఘటినసృష్ట మొనరించువాని శ్రీ వాచకము లగునా? అయినచో ఘటిసిశ్రీ యనుటకన్న ఘటిసిశ్రీ యనుట యుక్తమగునో? ఘటిసినీ ఏమి? గడసాదన మొనరించు గడసానియగునా?

ఈ సృష్ట మొనరించు శ్రీ చండాళి, మాలెత మధురస్వరము కలది గాయని. ఆధ్యాత్మికగీతములను పాడును. కిరాత వేషమున

నున్న శివుని కీర్తించును. తనుస్కంధముపై హుడుక్కా వాద్యము ధరింపగా గీతాగాన మొనరించువారు చుట్టు చేరుదురు. పాడుదురు. వాద్యములు మ్రోగింతురు. కరటావాదన మొనరింతురు. నృత్త రీతులు సుందరముగ నుండును గంభీరముగ నుండును. ప్రధానముగా నిది వనితా నృత్తము. పురుషుడును ఇట్టివాడై ప్రయోగించును. నృత్తభంగీభావనమునకు నిరూపించిన యీ భావభావనముతో దీని లక్షణభావనము యుక్తము.

ఘటిసి శ్రీ నృత్తం

హుడుక్కాం స్కంధసంసక్తాం నాదయంతీ నభీమివ
 గాయన్దైర్గాయనీభిశ్చ వాంతైశ్చ సమన్వితా
 చందాలీ నర్తకీషా ధ్వనిశారరపేశలా
 చర్యాప్రభృతిభిరీతైః దేశీనూడస్థితై రపి
 గాయంతీ ధ్వనినం క్రిడాకిరాతం పార్వతీప్రియం
 కావలైః మద్దలైః కాంస్యతలైః కరటయాంచితైః
 వాద్యేషు వాద్యమానేషు యతి ప్రహరణాదిషు
 గతిభిస్సుకుమారాభిస్తాల చ్చందమనోహరం
 యత్రనృత్యేదీదం ఖ్యాతం ఘటనసీవిధిః?
 ఏవం విధగుణేనై తత్రప్రయోజ్యం పురుషేణవా.

ఒక చండాలి - మాలత - మతంగకన్య నర్తకీషము ధరించిందై నానాగాయన గాయనీమణులతో రంగము ప్రవేశించును. వేణుగాన నిపుణులగు వశికులతో చేరును. స్కంధభాగమున హుడుక్కా వాద్యము ధరించును. ఆ వాద్యమును సఖవలె మానించును. హుడుక్కా వాదన మొనరించును. ఆమె కంఠధ్వని పేశలముగా నుండును. చర్యా ప్రభృతిగీతములను గానము చేయును. దేశీ

నూడగతములను గానము చేయును. ధనువు ధరించిన ఉమాదేవీ వల్లభుడగు క్రీడాకిరాతుని గానము చేయును. కావాలములు మద్దలములు కాంస్యతాలములు కరట యను వాద్యములతో గూడినై యతి ప్రహణప్రబంధముల వాద్యమానములగుచుండగా తాలచ్చాద మనోహరముగా నుకుమారగతి సంచారములతో నాచుడాలి నర్తన మొనరించును. ఇట్టి యీ సృష్టము ఘటిస్తీస్త్రీస్త్రమని దేశమున ప్రఖ్యాతమయినది. ఏవవిధగుణోపేతు డయిన పురుషుడును ఈ సృష్టము ప్రయోగింపదగును. కాని చంచాలప్రయోగమే రమ్యము, భావసంతర్పకము నగును.

ఇచట హుడుక్క, చర్యాగీతి, దేశీసూడ, కావాల, కరట, వాంశిక యను సాంకేతిక పదముల భావ మీవిధముగ గ్రహ్యము.

౧ హుడుక్క— అవసద్ధవాద్యము. సల్లిచలయములతో నిర్మితమగును. యోజనమునకై స్కంధపట్టిక యుండును. స్కంధ వాద్యమని ప్రసిద్ధి యేంకారమిందు ప్రధానము. వాదనకాలము నందు వామకరము పట్టికాంతరమున నుండును. హస్తసమ్మితమై ౨౮ అంగుళముల పొడవుండును. నాదోద్వోధవిధాయకమయిన ఛిద్రము చతుర్థాంశమున నుండును. స్కంధమున నుంచికొని దక్షిణ హస్తమున వాదనము చేయుదురు. దేంకారమువినా పటహోక్తములయిన వర్ణముల నిందు పలికింపవచ్చును. కొందరు మకార యేంకారములనుగూడ జెప్పిరి. ఈ హుడుక్క వాద్యమును ఆవజమని స్కంధావజమనియు నందురు.

౨ చర్యాగీతి— ఇది గీతిప్రబంధము 3౬ విశ్రీర్ణ ప్రబంధములలో చర్యాప్రబంధ మున్నది. పద్ధతీ రాహడీ ముఖ్యములయిన ఛదస్సులుండును. పాదాంతమనుప్రాసముతో నుండును.

ఆధ్యాత్మవాచకము లయిన పదములతో నిది నిబద్ధమగును. ఛర్య రెండువిధములు. ఛండః పూర్తియున్నచో పూర్ణఛర్య. పూర్తి లేకున్నచో అపూర్ణఛర్య. మఱియొక రెండువిధములు. సర్వపాదముల కావృత్తి యున్నచో సమధ్రువఛర్య. ధ్రువమునకే ఆవృత్తి యున్నచో విషమధ్రువ.

3 దేశీ సూ డ ము— రంజకస్వరచందర్భము గీతము. ఇది గాంధర్వము గానమని ద్వీవిధము. గాంధర్వ మనాది సంప్రదాయము. లక్షణకారుల లక్షణాన్వితము గానము దేశీరాగాదులందుండును. ఇది నిబద్ధమని శబ్దమని ద్వీవిధము. నిబద్ధము ప్రబంధమని వస్తువని రూపకమని మూడుపేరుల నున్నది. ప్రబంధములలో నవాంతరభేదములు కలవు వీనిలో సూడ—ఆలి—ప్రకీర్ణ భేదము లున్నవి. ఇందు శుద్ధసూడము సాలగసూడ మని సూడము రెండువిధములు. సాలగ సూడమున ధ్రువాదిభేదములు కలవు. సాలగసూడమున ఏకతాలీ ప్రబంధ మొకటి అది యిచట గ్రాహ్యము. ఈయంశము లిదివరలో నిరూపితములయినను ప్రసంగధారణమునకై మఱియొక నిరూపితము లయినవి.

౪ కాహల కరట వాంశికములు వాద్యవిశేషములు. కాహలము సుషిత వాద్యము. దీని ముఖము ధుత్తూరపుష్పమువలె నుండును. దండమున రంధ్రములుండును. పొడవుగానుండును. తామ్ర రంజిత సువర్ణములతో నిర్మింతురు. మూడుమూరల పొడవు కలది. హాహూవర్ణ రహితము. పీరుల బిరుదముల జెప్పటలో నిది సహకారి. ఇది కోలాహలము కలిగించును. కరటము అవసర వాద్యము. స్వరూపము నిరూపితమునది. వాంశికము వంశసంజా

తము. వంశము నెదురు పిల్లనగ్రోవి వేణువు మురలి వ్యవహారము లతో ప్రసిద్ధము.

ఇటుపై చారణనృత్త ముపక్రాంతమగును. ఇది గుజరాత దేశ ప్రసిద్ధము. గుజరాతము సౌరాష్ట్ర దేశము. ఉదాత్త నారీరులాచ రింతురు. దోహకవృత్తమున గానముచేయుట లలితోద్ధతితో ముఖ వాద్యభంగి భ్రమరీపిథాసము మొదలగునవి యిందు కలవు. చారణ లొనరించు నృత్తము చారణుడు కింకివాద్యజ్ఞుడు వికటనర్తక పరీ వృతుడు సర్వరాగ మర్మజ్ఞుడు చతురుడు సగువాడు చారణుడు.

చారణనృత్తం.

నానానుప్రాస మధురాన్ దోహకాన్ రసనిర్భరాన్

రసోచితేన రాగేణ గాయంతో దేశకాకుభిః

వాద్యానుకరణైర్వక్రభవైః .... కృతోత్తరైః

ఉద్ధతైః పాదవిన్యాసైః భ్రమరై రపిభూషితైః

హస్తాత్క్యాం బహుభంగీభిః తాలైశ్చందమనోహరైః

యత్రసౌరాష్ట్ర దేశీయాశ్చరణా లలితోద్ధతం

ప్రియశ్చే దస్తరీయాణాం పల్లవై రవగుంతితాః

నృత్యంతి మండలావృత్త్యా తత్స్వచ్ఛారణ నర్తనం.

ఈ చారణ నృత్తలక్షణ వాక్యసమూహములో దోహద గానము వాద్యవిశేషములు గత్యాది విశేషములు సౌరాష్ట్ర యత తన్నర్తనము నిరూపితమగును. నానానుప్రాస సుందరములై రసనిర్భరములుగా నున్న దోహకచ్ఛందోబద్ధగీతములను రసోచిత రాగమున గానముచేయుదురు. గీతములందనుప్రాసము తాలలయాను సారముగనుండి శ్రవ్యమనోహరముగా నుండును. ఏకవిధమయిన సానుబంధమగు ననుప్రాసము రసోచితము కాకపోవచ్చును. అనుప్రాస

ములందేకవిధాను బంధమేకాక నానానుప్రాస సంబంధమున్నచో నది యొకవిధమున రమ్యముగ నుండును. అదియు రసభావముల నభివ్యంజనము చేయుటకు సమర్థముగ సమర్థముగ నుండవలయు ననియె యిచటి నిరూపణసారము. దోహకచ్ఛందస్సంబంధమయిన గీతముల ఆలాపము గానము ఈ చారణసృష్టమున కనుకూలమని యిందున్నది. ఇది దోహకసృష్టమున కనుకూలమని యితరుల యభివర్ణనమున్నది. అన్యుల యభివర్ణనమంతయు నీ చారణసృష్ట వర్ణనోచిత పదరచనములతోడనే యున్నది.

రసోచితగానమున గానముచేయుట యిందు కలదు. ఇది యత్యంత మావశ్యకము. రాగము రసోచితముగా నుండుటను బాగుగా సమీక్షింపవలెను. వారట్లు గానముచేయుచు నాయా దేశీయములయిన కాకువిన్యాసములను కూర్చుకొనుచు వాద్యముల ననుకరించు పదవిన్యాసములతో నర్తింపవలెను. వక్త్రీవాద్యముల ననుసరింపవలెను. పాటవిన్యాసములతో రమ్యత కూర్చవలెను. వారి పాదవిన్యాసములు ఉద్ధతములై భ్రమరవిధానములచే భూషితములై నుండవలెను. హస్తవిన్యాసములచే నొనరించు నానాభంగీవిశేషములతో, ఛందమనోహరములయిన తాలములతో ననుగతములై శోభాసంపాదకములుగా నుండును. సారాష్ట్ర దేశీయులయిన చారణులు లలితోద్ధతముగా నిట్లు నర్తన మొనరింపదగును. వనిత లీనర్తన మొనరింతురేని తత్తద్దేశీయ భూషాఢ్యలై మృదుకోమలములయిన యవగుంతన వస్త్రాచ్ఛాదితదేహలై, రమ్యముగ నవగుంత నము కలవారై నర్తన మొనరింతురు. ఇట్టి వీరి నర్తనవిధానమున మృదువులయిన యంగహారము లుండును. మండలసంచారము లుండును. ఇట్టిదిది చారణనర్తనము.

ఇట్లుపై నిరూప్యమాణమగు బహురూప సర్వనము బహు గ్రంథముల నిరూపితమయినది. నేటికి నిది సర్వనమున నున్నది. లోకమునందలి బహుసాత్రుల స్వరూపస్వభావములు సర్వసామాన్యములయిన నాటకములందువలె నిందు నుండును. ఆహార్యమాంగికము వాచికము తగిన విధమున నుండును. వారి భాషానుకారము సిందుండును. లోకమున స్వతః సిద్ధమగు విధాన మిందుండును. ప్రభావ డయిన బహురూపసర్వకుడు వేగముగా రూపముమార్చి భావను మార్చి గేయముమార్చి నానాభాషా భాషణసమర్థుడై భాసించును. ఈతనికి స్త్రీలు పురుషులు సహకరింతురు. ఈ బహురూపవర్గముల వారు తమ ప్రదర్శనములచే పామరుల నత్రేజితులను చేయుగలరు. పాల్కుటికి సోమనాథుడు “బహునాటకము లాడువారు, లలితాంగ రసకలాలంకార రేఖ లలవడ బహురూప మాడెడువారు” అని వాసిెను. ఈదేశమున పగటి వేషములు వేయువారొకవిధముగ బహురూపులు. వారొకరుగా నిద్దరుగా వచ్చి దినదినము వేషము మార్చి ఇంటి టికి దిరిగి తమ నైపుణ్యము ప్రదర్శింతురు. ఆగ్రామము విడిచి గ్రామాంతరమేగుదురు. వారిదంతయు నీ బహురూపవర్గ ప్రభావమే. ఇక నీలక్షణముచూచి సర్వము భావింపవచ్చును.

బహురూప సృష్టం.

బహురూపస్య లోకస్య తత్తద్రూపప్రదర్శనాత్

వేషచేష్టితభాషాభిః బహురూపం నిరూప్యతే

సర్వ.....వావహం/.....ప్రకల్పకః

రంజకో మంజువాగ్వాగ్మీకల్యః కైవారకోవిదః

సురేఖో రసికో రూపభాజనం భావకోయువా

.....నాత్యచ్ఛోనాతివామనః

సంస్కృతాదిషు భాషాసు నానాదేశోద్భవా సుద

దక్షస్సదస్యతాభిజ్ఞో బలవాన్ విజితశ్రమః
అశువేషాంతరగ్యాహీ ప్రస్తావోచితపాతకః
స్వతుల్యానుచరై ర్యుక్తో ముండితశ్శ్రుమూర్ధజః
మధురధ్వనికారీరో బహురూపేనిగద్యతే
గుణై రేభిర్యుతా శ్రీవా మతా ముండనవర్జితైః

ఇందా నృత్యలక్షణ మున్నది. బహురూపుని రూపమున్నది. లోకము బహురూపము, బహుభాషము. ఆ బహువిధములగు రూపములవీడర్చి, ముందునేని వేచిచేష్టిత భాషావిధానములలోగూడ బహురూపత యుండునేని బహురూపమును పేరు కలుగును. ఇట్లుపై బహురూపుని స్వరూపసిరూపణచరములయిన పంక్తులలో కొంత త్రుతి యున్నది. అది పూరణశక్తియిగ లేదు. భావమంతగా దురూహముకాదు. బహురూపు డనదగువాడు సర్వవిధ నాట్యోపయోగి లక్షణసంపన్నుడై నానావేష భాషాచేష్టానుకార కల్పన సమర్థుడై యుండవలెను. లోకరంజనము మధురవచనుడు, కల్యాణ ఊహకుశలుడు జ్ఞానకుశలుడు భావనాసమర్థుడు కార్యసమర్థుడు సంధానకుశలుడు సంకలనసమర్థుడుగా నుండదగును. కైవారమొనరించుటలో కాశలముకలవాడు, యోగ్యముగు ఆకృతిరేఖ కలవాడు రసికుడు - రసభావానుకూల సామగ్రీవిశేషముల గుర్తింపగలవాడు రూపభాజుడు భావకుడు యువకుడుగా నుండదగును. సర్వావయవములు సమానముగా నువిభక్తముగా నుండువాడు కావలెను. మిక్కిలి పొడవువాడు కారాదు. మిక్కిలి వామనుడు కారాదు. సంస్కృత భాషాభిజ్ఞుడు నానాదేశములందుదయించిన నానాభాషలలో నభిజ్ఞుడు కాదగును. దక్షుడు సదస్యత గుర్తించువాడు దేహబల మాత్మబలము సత్త్వబలము కలవాడు శ్రమలేనివాడు, వేగముగా వేషాంతరము స్వీకరింపగలవాడు ప్రస్తావమునకు తగిన పాఠ్యము పలుకగలవాడు వారివారి వాచికము నిరూపింప గలవాడు కావలెను.

అట్టి లక్షణములు కల బహురూపుడు స్వసమానానుచరులతో గూడినవాడు కాదగును. ముండితశ్శ్రుమూర్ధజః - ఆయుష్కర్మవిధానమున గడ్డము మీసము శిరోజములు తీయించినవాడు కాదగును. ఇట్టి యీతడు మధురధ్వని శారీరుడునై బహురూపియనదగినవాడగును. ఈ సర్వగుణములతో గూడుకొనిన వనితయు బహురూప యగును. ఆమె ముండనము లేక కేశమండనమున నుండవలెను.

ఈ నిరూపితమంతయు బహురూపలక్షణము. బహురూపనర్తనలక్షణ మిక నున్నది.

త్రివిధాభినయేనాద్యం లోకధర్మముపేయషా
సాత్త్వికేన పరిత్యక్తం హావభావై రలంకృతం
ద్విపతుశ్చరణావాద సంచీవాభినయించితం
ప్రథమం ప్రవిశేత్పాత్యం సకలాతోద్యసంయుతం
వాద్యప్రవర్తితైః పాటై ర్మృతై రపిమనోహరం
నృపవంశేనవా లోకప్రసిద్ధచరితేనవా
యన్నాపేయ్య దృశ్యతే సాక్షాత్తత్కర్తార్యాద త్తకృత్రిమం
ఆత్యంత గ్రామ్యభాషాద్యమనిష్ఠం యత్సభానదాం
[అశ్లేలమపివా] యద్బహురూపం న తన్మతం.

లోకధర్మము ననుసరించిన మూడు విధములయిన అభినయములతో, అనగా; ఆహార్యాభినయాంగికాభినయ వాచికాభినయములతో నీ బహురూపము పూర్ణమైయుండును. సాత్త్వికాభినయము మాత్ర మిందుండదు. హావములు భావములు దీని యందుండి యలంకరించును. ద్విపాత్తులు చతుష్పాత్తులు నయిన సంచీవముల యభినయములతో నిది రంజిత మగును.

ఇందు మొదటగా సకలాతోద్య సంయతముగా పాత్రము వ్రేవేళింపవలెను. ఆ పిమ్మట నాట్యమున కృత్రిమముగా దృశ్యమానమగు సంశయమును దీనిలో ప్రత్యక్షముగా ప్రదర్శింపవలెను. అట్లు దృశ్యమానచరితము నృపవంశచరితము కావచ్చును. లోకవ్రసేధ చరితముయినను గావచ్చును. ఇట్టి చరితమును వాద్యప్రవర్తితములగు పాటములతో నృతవిశేషములతో మనోహరముగా ప్రదర్శించునది. ఇట్లు పాటనృత ప్రయోగమున్నందున నిది సహజముగ భాసింపవచ్చును. అప్పుడు ప్రేక్షకసహృదయులు వస్తులగ్న మానసులగుదురు. ప్రయోగ ప్రణామానను లగుదురు.

ఇట్టి బహురూపమునకు కేరొక విశిష్టాంశమున్నది. అత్యంతము గ్రామ్యమయిన సభ్యముకాని భాషాశృంగారముకాదు. సభాసదుల కనిష్టమగు అశ్లీలముకాని అనుంగలముకాని యిందుండరాదు. గ్రామ్యాశ్లీలానుంగలాశ్లీలములగు భాషాప్రయోగము లిందుండరాదు. ఇట్లుండుట బహురూపముకాదు. ఇది సహృదయ సమ్మతమయిన చుతము.

ఇట్లువై కోల్లాటనర్తనమును నిరూపింపవలెను. ఇదియు దేశీనర్తనము. దొమ్మరివారు చేయు నర్తనము. త్రాడుపైకి ప్రాకుట, ఊగుట, వేలాడుట, పొడవుగడపైకెక్కుట, ప్రమాదము లేకుండు నట్లుగా కత్తులు ఝుళిపించుట, ఒరువుమోయుట, దూరము దూకుట, ఎత్తు ఎగురుట, ఈ కోల్లాటములో నుండును. ఇందు వాద్యముల గతి విశేషములుండును. ఈ కోల్లాటమును కోల్లాటికమని కొందరు సంకేతించిరి. జ్యాయనవలె విస్తరముగా నిరూపింపలేదు దక్షిణభారతములో కత్తులు వినదుట, త్రాడుపై నడచుట మొదలయిన రూపములతో దొమ్మరియాట లున్నవి. విజయదశమి దసరా ఉత్సవము

లలో నివి పొందుట కాహుదజనకములగు దేశమున ప్రసరించుచునే యున్నది.

ఉపసావకములలో జోంబి యొకటి కలదు. జోంబి దొమ్మరి యాటను నూచింపగలదు. దొమ్మరి యాట గొండ్రు ప్రీలలో పిల్లలతో త్రాడులతో గొడలతో వాద్యములతో నూహార దిరుగుచునే యుండును. ఇక లక్షణము పరిశీలింపుడు.

కోల్లాట సర్వసం.

కాహలై ఛార్గపటహైః కాంస్యతాలనమద్విరైః
మర్దలైర్జయఘంటాభి శ్చేదీభిస్తంజతైరపి
వాద్యమానేషు వాద్యేషు వాదకైర్భావ్యమమృతం
వరత్రాగమనైశ్చిత్రైః కరణైరంచితాదిభిః
ప్రాంశోరుపరివంశస్య బ్రమరై రతిదుష్కరైః
ప్రాణసందేహకరణైః శత్రుధారాగ్రవంచనైః
మనుష్యదుర్వహైర్భారైః మృదంగ పరివర్తనైః
ఉచ్చైః ఖగవదుద్ధీనైః శస్త్రాణాం చాలవాదిభిః
యత్రసృత్యంతి కోల్లాటాస్తత్ప్యాతోల్లాట సర్వసం.

కాహలాది వాద్యములను వాదకులు వాదన మొనరించు సపుడు కోల్లాటు లొనరించు అద్భుత సర్వసమును సహృదయు ప్రిక్షకులు భావింపదగును. కోల్లాటును సంగీతరత్నాకరమున కోల్లాటికుడు. ఆతడు జహువారవోధ, భ్రమరకాదులలో ప్రాధుడు, రజ్జసంచారమున చతురుడు, ఘరికానర్తనమున పలువు, శస్త్రసంకట వాతమున దక్షుడు కాహలములు మార్గపటహములు కాంస్యతాల సమన్వితములై వాదితము లగునపుడు, మర్దలములు జయఘంటలు భేరివాద్యములు తంబటములు వాద్యవానము లగునపుడు అద్భుత

ముగా కోల్లాటులు నిరూపించు సర్తనమును భావింపవలెను. అప్పుడు కోల్లాటులు వరత్రాగమన మొనరింతుడు అటునిటు గడలు నలిపి వానికి త్రాడు బిగువుగా గట్టి ఆత్రాటిపై నడుచుట వరత్రాగమనము. అంచితము మొదలయిన చిత్రికరణములు, ఎత్తుగానున్న గడపై అతిదుష్కరములయిన భ్రమరదాలు, ప్రాణసందేహము కలిగించు శస్త్రముల నాడినదను కల ధారాగ్రముల మలచుటలు, మానవులు నహింస శక్యముకాని బరువు మోయుటలు, మృదువుగా నుండు అనయవములకు వంచుటలు (పరివర్తనము) భేదములగు పక్షులవలె ఎగురుటయు, శస్త్రముల చాలనములు మొదలగునవి యన్నియు సద్భూతావహము లగునట్లుగా కోల్లాటులు సర్తనము చేతురు. ఇది కోల్లాటనృత్యము.

ఇప్పటికీవిధముగా నిందు జాయసేనాపతి నిరూపించిన దేశీ సర్తన విధానముల నిరూపణము సమాప్తమయినది. గణపతిదేవుని పాలనసమయమున ప్రచారమున నున్నవానిని తానుపలక్షించి నిరూపించునని జాయన యనెను. అప్పట నింకను కొన్నియుండవచ్చును. అవి లక్షణయుక్తముగా నిరూపింపదగినవని జ్యాయన భావింపలేదు. నిరూపింపలేదు.

ఇటుపై కొన్ని సామాన్యములయిన యంశములను జ్యాయన నిరూపింపదలచెను సర్తకీలక్షణము సర్తకలక్షణము ప్రకృతము ప్రతిపాద్యము. సర్తకి సర్తనాచార్యుని వలన శిక్షణము పొంది వాదక గాయకరీతుల ననుసరించునదై రాణించును. తదనుసరణమున బృంద మనుసరించి ప్రయోగాసక్త కాదగును. ఇదియంతయు సంప్రదాయసమాగతమగుట సమ్మతము. కావున సప్తక్షి తాంశము లిచట ప్రతిపాదితములగును. అందు ముందు సర్తకీలక్షణము రమణీయము.

న రత్నీలక్షణము.

రూపయోవన లావణ్య సృత్తవిద్యాశ్రయత్వతః
 నేత్రానంద సుధాపాన భాజనత్వాచ్చ సర్తకీ
 ఉపవార ప్యయోగజైః పాత్రమిత్యభిధీయతే
 తస్మి తారుణ్య లావణ్య భాగ్య సౌభాగ్య సౌధభూః
 కులీనా రూపవత్కాన్యాయాగ్రహణే ధారణే క్షమా
 ప్రగల్భా రసభావజ్ఞా సోచ్ఛాహన కుతూహలా
 కలాభిజ్ఞా విధేయాంగీ సుసత్త్వా మధురస్వరా
 స్మితపూర్వకృతాలాపా సుమనాః శుద్ధలక్షణా
 సుతారాఽసామయా శ్యామా గౌరీవాలాఘవాన్వితా
 జితశ్రమా నభాదీరా చతురా త్రివిధేగ్రహే
 అవధానవతీభ్యాతా గీతవాద్య విశారదా
 నాతిస్థూలా నాతికృశానాత్యుద్ధానాతివామనీ
 వినయోదార్య లజ్జాదిగుణరత్నే రలంకృతా
 అంగవృత్త్యంగ కోపాంగ చారీస్థానకమండలాన్
 పాటాంగహార లాస్యాంగ భృమరీకరణాన్యపి
 మార్గదేశీవిధానేన ప్రయోగాన్ జానతీస్ఫుటం
 నద్యోఽభీష్ట ప్రయోగజ్ఞా సర్తకీ ప్రవరామతా.

ఇందు సర్తకీలక్షణమున్నది. నాట్యకారులందఱీ రూపము ప్రతిపాదింపవలసియున్నది. భరతుడు వరిమితముగా లక్షణము నిరూపించెను. ఆ లక్షణ వచనవిస్తరమిందు కలదు. నాట్యోపచారములను ప్రయోగములను గుర్తించిన యభిజ్ఞులు సర్తకీ నాట్యమున పాత్రముని యందురు. సర్తకీరూపము యశావనము లావణ్యము సృత్తవిద్య యనువానికి ఆశయము. నేత్రానందసుధాపానమునకు భాజనము. కావున పాత్రము, తన్వి తారుణ్య లావణ్యములకు భాగ్య

సౌభాగ్యములకు స్థానము. కలీని మానవతీ ధనవతి సంపన్న. గ్రహణ
మున ధారణమున సమర్థ. ప్రగల్భ రసభావజ్ఞ ఉత్సాహము కుతూ
హలము కలది. కలాభిజ్ఞ. స్వాధీనావయవ, సత్త్వసహిత మధుర
స్వరస్మిత పూర్వభాషిణి సుమనస్సు శుద్ధలక్షణ, మంచి కనుపాప
కలది, అనామయ, శ్యామ, గౌరవర్ణయేని కాదగును. లాఘవాన్విత
జితశ్రమ సఖలో ధీర, మూఢవిధములయిన గ్రహములందును
చతుర. గ్రహమచునది తాలరాణము. ఇది మూఢవిధములు.
సమము అతీతము అనాగతమునని గీత సృ త్త వాగ్యము లాచిమ
ధ్యావసానములలో న్యూనాధిక్యరహితముగ నున్నచో సమగ్రహము.
తాలానంతరము గీతాదులున్నచో అతీతగ్రహము. సృ త్తగీతాదుల
యనంతరము తాలమున్నచో నానాగతగ్రహము. ఇట్టివానిలో
నర్తకి నిపుణకావలెను. అవధానము కలది క్షిప్రాత గీతవాద్య
విశారద కావలెను. ఆ నర్తకి అతిస్థూలముగా నుండరాదు. అతికృశ
ముగా నుండరాదు. మరీ పొడవుగా నుండరాదు. మరీ పొట్టిగా
నుండరాదు. వినయము బౌదార్యము లజ్జ మొదలగు గుణరత్న
ములచే నలంకృత కావలెను. అంగాభినయము, ప్రత్యంగాభినయము,
ఉపాంగాభినయము, చారీగతి స్థానకస్థితి, మండలసంచారము, పాట
ప్రయోగము, అంగహార ప్రదర్శనము, లాస్యంగప్రయోగము,
భ్రమరీవిధానములు, కరణసంచారము నను సర్వవిధానములందును
మార్గదేశీవిధానమున స్ఫుటముగా పరిజ్ఞానము కలది కావలెను.
వెన్వెంటనే యభీష్టప్రయోగముల నాచరింపగలది కావలెను. ఇట్టి
నైపుణ్యములన్నియు నున్నచో నా నర్తకి ప్రవరనర్తకి యగుననుట
సమ్మతము. నర్తకీవిషయమున నిరూపించిన యీ సర్వలక్షణములను
సర్తనాభిలాష కల వనితలు సర్తన దర్శనాభిలాష కల ప్రేక్షకులు
పావధానముగా గుర్తింపవలెను.

రూపయోవన యుక్తానాం సహస్రేపి మృగీదృశాం
కలాగుణ సమేతానాం సర్తకీ నైవ లభ్యతే
సర్తకీ గాయనీస్యాచ్చే దోగీనీపాత్ర మన్యథా.

రూపయోవన యుక్తలయిన స్త్రీలు వేలకొలది యున్నను, వారు కలాగుణసమేతముగా నున్నను లక్షణలక్షితయయిన సర్తకీ లభింపదు. సర్తకీ కాగలిగిన నారీమణి గాయనియునై భోగినియునై యుండునేని పాత్రమగును. మూడువిధముల నామె సమర్థ కావలెను. సర్తనముకలది గానముకలది సౌందర్యము కలది. ఈ త్రితయము కలదయిననె పాత్రము అగును. పూర్వము నిరూపించిన సర్వలక్షణములు లేకున్నను సర్తకీ గాయని భోగిని కావలెను. అప్పుడే పాత్రము.

గోమండలీలక్షణం.

కల్యాణకటకే పూర్వం భూతమాత్మమహాత్మవే
సోమేశః కౌతుకాత్కాంచిద్భిల్లీవేష ముపేయషీం
సృత్యంతీ మధగాయంతీం స్వయం ప్రేక్ష్య మనోహరం
ప్రీతో నిర్మితవాన్ చిత్రగోండలీవిధిమిత్యయం
యతోభిల్లీ మహారాష్ట్రే గోండలీత్యభిధీయతే
కుండలీం నామమృద్వంగీం సుకేశీం దివ్యయోషితం
సంగీతం కోమలం సృత్యం శిక్షయామాసపూర్వతీ
తస్మిన్సృత్యం కుండలీమాహుః తత్సంబంధాత్పురాతనాః

ఇచట గోండలీ సర్తకీలక్షణ మొకింతగా గలదు. దేశీసృత్య విశేషములలో నిది ప్రధానముగా భావింపదగినది. గోండలీవిధి కుండలీసీవిధి యను నానా నామవిశేషములతో నున్న దీనిని ప్రాచీనుల ర్వాచీనులు నిరూపించిరి. జాయసేనాపతి నిరూపణము సర్వసూత్రముగనున్నది. దీనినిట్లు భావింపవలెను.

కల్యాణకటకమునందు పూర్వ ముక్కును భూత మాతృ మహోత్సవము జరిగినది. అప్పుడప్పుటి ప్రభువయిన సోమేశ్వరుడు బ్రహ్మదేవమునిచేసి యొక నవతి నాదరింజుజూచెను. ఆమె నర్తనము చేయుచున్నది. గాన మొనరించుచున్నది అప్పుడామెను స్వయముగా మనోహరముగజూచి భావించి సంసీతుడై చిత్రగోండలీవిధి నిర్మించెను. మహారాష్ట్రదేశమున బిల్లుగురంధ్రుని గోండలి యందురు.

ఒకప్పుడు శార్వతీదేవి మృదుమనోహ గానయనములు కల రమ్య కేశపాశరమ్యయైన “కుండలి” అను పేరుగల దివ్యవనిత నాదరించి సంగీతము కోచులనృత్తము నుపదేశించెను. దివ్యరూపము కల యా కుండలి శార్వతీదేవికుండి సంగీత నృత శిక్షగా నానుగ్రహముగ సంపాదించినది. కుండలీసంబంధమున ఆనృత్తము కుండలీనృత్త మను ప్రఖ్యాతి కలదయిన దని పురాణములందురు.

భూత మాతృ మహోత్సవమయినది శ్రీదేవీయాగము, పరాశక్తిపూజ. ఆనమయమున దూతీయాగ మొనరింతురు. నువాసినీ పూజలు చేయుదురు. పరదేశత పరదేశతాపరివారము అట్టి సమయములందు యోషిదాకృతితో సాధకుల పూజల స్వీకరించి యనుగ్రహింతురు. అట్టి మహోత్సవసమయమున సోమేశ్వరునకు భిల్లీరూపమున దేవదేవి గోచరించింది. పాట పాడినది. ఆట ఆడినది అది యంతయు నాదేవి సంతోషచర్యారీతి అప్పుటి ఆ దివ్యవనితా భావ మహారాష్ట్రభాషగా నుండి యుండవలెను. దూతీయాగమున దేవత గోచరించి మహారాష్ట్రభాషలో పలికినదని మహార్థమంజరి గ్రంథ వ్యాఖ్యానమున మహేశ్వరానందుడు వ్రాసెను. దేవతా యోగినీ సమావేశభాగ్యము పొందినవారు ఆయా దేవభాషలలో పలుకుట దేవి తంత్రవిషయముల గుర్తించినవారు గుర్తింతురు. సోమేశ్వరు

డానాటి సృతమును భావించి గోండలీసృత మనెను. గోండలీపదము కుండలీపద సంబంధము కలదియని జూచుచు భావించి పార్వతి కుండలీపదమునకు యుపదేశించిన కుండలీసృతమును పురాతన భావ ప్రసిద్ధిగా నిరూపించుట యుక్తముగ నున్నది.

సంగీతరత్నాకరమున శార్దూలదేవుడు ఈ గోండలీవిధిని గోండలీ విధి నామమున్నట్లు నిరూపించెను. ఇదియు ప్రకృతమున భావింపదగి యున్నది. గోండలీసృతములో దీప్తనర్తన ప్రయోజ్యములయిన కఠిన వాద్యసంబంధము లుండవు. ఆయా ధ్రువాశ్రితములయిన గీతిములు సాలగనూడ ప్రబంధములు కేవల లాస్యాంగములు నిందుండును. నర్తకి కోమలాంగములతో నర్తన మొనరించును. స్వయముగా గానముచేయును. త్రివలీవాదనము స్వయముగ నాచ రించును, ఇట్లున్నచో నిది గోండలీనర్తనము. కొందరిందు త్రివలీ వాద్యవాదనము లేదందురు సంబంధభాగమున త్రివలీవాద్యము ధరించి నోట పాటలేకుండగనే త్రివలీవాదనమున నర్తన మొనరించునేని మూక గోండలీ యందురు.

గోండలీవిధానమున కర్ణాటదేశ మండన మొనరింపవలెను. ఆపద్ధతికే గోండలీపద్ధతి యని పేరు. కర్ణాటమండల మండితులయిన సాంప్రదాయికు లీవిధానమున నింకను వాద్యవాదన విశేషములను గేమగాన విశేషములను నిరూపింతురు.

ఇట్టి యీ సంగీతరత్నాకర నిరూపిత గోండలీవిధానమున జూచువతి నిరూపింపని రాగతాల వాద్యవిశేషములు భావనీయములు.

ఈ సృతము కుండలీసృత మని చిత్తకుండలీసృత మని కొందరు ప్రతిపాదించిరి. శ్రీ హైమవతీదేవి శివపత్ని యగుటకై చిరకాలము తప మొనరించి ఇక లాస్యమొనరింతునని సంకల్పిం

చినది స్ఫూటికమండపమున, గలికి మోగు వేణుస్వనము పాంగ శ్రుతిగా భ్రమరీనాదము గీతముగా కోకిలకూజితము కావాలముగా లాస్య మొనరించినది. మహేశ్వరు డా లాస్యముచూచి యానంద మగుడుడయినాడు. హైమవతితో సృష్ట మొనరించినాడు. ఆదేవి కుండలిని కుండలి అని శ్రుతులనినవి. అనామముననే యా సృష్టము ప్రిసిద్ధమయినది. ఈ సర్తన మొనరించు సర్తకి గతిశిక్షావతి బహు ప్రజ్ఞ మధురభాషిణి సర్వభాషావిచక్షణ పట్రితదృష్టిభేదజ్ఞ తాలభేన విశారద సాహిత్యరససమ్మద కావలెను. గణాధిపతిని గిరాండేవిని పార్వతీని పరమేశ్వరుని స్మరించి నమస్కరించి ఆత్మశిక్షకుని సభాపతిని సంభావించి యర్చింపవలెను. రంగ దేవత నారాధింపవలెను. “పూర్వం గానం తతోవాద్యం సృష్టం పశ్చాత్” నియమానుసారముగా నుపక్రమవిశేషముల ననుసరించుచు ప్రాయోగికములయిన సృష్టపాస్తములను క్రమశః అనుసరింపవలెను. సర్వాంగశోభా సంపాదకమగు గతివిశేషమున ముఱల ముఱల ఆగిఆగి లీలావిలాస శృంగార రసపూర్ణ విఘ్నార్హములతో శాస్త్రవిధానమున హస్త ప్రచార మొనరింపవలెను. ఉపాంగగానము వంశగానము వినఁచు నతావయవములతోనున్నదై గాన మొనరించు చున్నట్లుండవలెను. యథావిధిగా నాచరింపవలయు వాని నాచరించి రంగదైవతముష్టికై పుష్పాంజలి నర్పింపవలెను. ఇట్టి యీ కుండలీసృష్టము పాఠకోటి వినా శనము. ప్రేక్షకులకు ప్రయోక్తలకు ఆనందసుఖకారణము. ఇట్టి కుండలి సర్తన మాచరింపజేయువారు ధన్యులు. ఇట్లుగా నింతింతగా కుండలీ సృష్టము నొక శాస్త్ర కావ్యముగా సర్తనప్రియులు నిరూపించిరి.

కుండలీసృష్టము శృంగారరసబహులము మధురము సుకుమారము ఆహ్లాదకరము. దీనిని శివుడు దేవికి మొదట ఉపదేశించెను.

దేవి కుండలి యను దివ్య కామినికి చెప్పినది. నాటినుండి యిది కుండలీ సృతమయినది. విబుధులందరు గుర్తించిరి. పార్వతీదేవి బాల కన్యకలు ఆమె గోపాంగనలకు వారు సౌరాష్ట్రముందరులకు జెప్పిరి. అంతట దేశమంతట వ్యాపించినది.

ఈ కుండలీవిధానమునకు కుండలినీవిధానమునకు సంబంధము కలదని కొందరి భావన. మానవుని దేహమున మూలాధారము, స్వాధిష్ఠానము, మణిపూరకము, అనాహతము, శిశుద్ధము, ఆజ్ఞ అను ఆరుచక్రములు బ్రహ్మాండము ననుసరించి కలవు. కుండలినీశక్తి మూలాధార కమలమునందున్నదై యోగావలంబనమున పైపైకి ప్రసరించును ఆ కుండలినీశక్తి వికాసమున మానవుడు యోగసిద్ధి పొందును. ఇది యోగతంత్రీవిషయము. కుండలినీవిశేషములు నర్తకిలో నుండుటచే కుండలీవ్యవహారము కలుగుచున్నది. ఈవిధముగా కుండలీవిషయమున సనేక భావము లనభిజ్ఞులు వెలయింప జేసినారు. ఆ భావములన్నియు నీ గోండలీనర్తకీస్వరూప గౌరవము సంపాదింపగలవి కాకలవు.

నర్తకీలక్షణ నిరూపణానంతరము నర్తకలక్షణ మావశ్యకము.

నర్తకలక్షణం

కులీనో నృత్య శాస్త్రజ్ఞః తత్త్వవేదీ జితేంద్రియః

ఊహాపోహవిశేషజ్ఞో దక్షోలక్ష్మ్యప్రదర్శనే

కవి వాద్యప్రబంధేషు స్వయం వాదనకోవిదః

జ్ఞాతావాద్యశ్రుతీః సర్వాముఖ వాద్యవిశారదః

చతురః శిష్యశిష్యా నర్తనే నిపుణః స్వయం

సంగీతమేలవాదిజ్ఞో నానాదేశీయ నృత్యవీత్

కలావీత్ నిరహంకారః పారంపర్యోపదేశవాన్

తాలేషు కుశలో వాగ్మీవేదితా గీతవాద్యయోః
 ప్రతీకల్పయితుం భంగీః తాస్తాః ప్రతినవాః క్షమః
 కరాభ్యాం వాదపాటాది కర్మ దర్శయితుం ప్రభుః
 అవ్యంగోఽంతర్ముఖః కల్యోరూపవానస్తమత్సరః
 సర్తకీ మనసాసార్థ మేకీభావమివాగతః
 సురేఖో రంజకో మంజువచనో నర్తకోమతః
 గుణై రేవంవిధై ర్యుక్తై కిందిద్గలిత యోవనా
 అంతఃపుర గతస్త్రీజాం శిష్యాం నర్తకీపరం

సృష్టిశిక్షణమిచ్చు నర్తకుడు కలిసియు యోగ్యకులమున
 జన్మించినవాడు మాతృమత్స్వము పితృమత్స్వము కలవాడు గౌరవ
 మర్యాదలు కల జననీజనకులు కలవాడు కావలెను. సృష్ట్యశాస్త్రజ్ఞుడు
 తత్త్వవేది జితేంద్రియుడు కాదగును. ఊహాపోహములు గుర్తింప
 గలవాడును కావలెను. లేనిదానిని కల్పించుట ఊహము. అక్కట
 లేనిదాని విడనాడుట అపోహము. లక్షణము చెప్పటయు కాక లక్ష్య
 ప్రదర్శనమున దక్షుడు కాదగును. కవి వాద్యప్రబంధముల స్వయం
 ముగా వాదనకోవిదుడు కావలెను కవి వాద్యప్రబంధపదమున కీవిధ
 ముగా నర్థము భావింపవచ్చును. కవి ప్రబంధము వాద్యప్రబంధ
 ములలో సమర్థుడగుట. శక్తి వ్యుత్పత్తి అభ్యాసము అను మూడు
 కలవాడు కవి. ఆతని ప్రబంధములు కావ్యములు వాద్యప్రబంధముల
 విషయ మిదివరలో నిరూపితము. కవి నిరూపించిన గీతప్రబంధము
 లందును వాద్యప్రబంధములందును నర్తకుడు స్వయం సమర్థుడు
 కావలెనని భావము గీతవాద్య ప్రబంధములలో సమర్థుడని తాత్ప
 ర్యము గ్రాహ్యము. సర్వవిధ వాద్యశుశ్రుతులను గ్రహించినవాడు
 ముఖవాద్యవిశారదుడు కాదగును. శిష్యశిక్షలో చతురుడు స్వయం
 ముగా నర్తన మొనరించుటలో నిపుణుడు కాదగును. ఇంకను సంగీత

మేలనాభజ్ఞుడు నానాదేశీయ సృష్టములను దెలిసినవాడు కలవిదుడు నిరహంకారుడు వంశపారంపర్యముగా వచ్చిన సాంప్రదాయికోప దేశము కలవాడు తాలకుశలుడు వాగ్మి గీతవాద్యవిదుడు, ప్రీతినవ ములయిన ఆయా భంగీవిశేషములను కల్పింపగల సమర్థుడు కాదగును. తన హస్తములతో వాదకర్మలను పాటాదికర్మలను ప్రదర్శించుటలో సమర్థుడు కావలెను. అంగహీనుడు కారాదు. అతిర్ముఖుడు కావలెను. కల్యః- అనారోగ్యము లేనివాడు రూప వంతుడు మాత్సర్యము లేనివాడుగా నర్తకుడుండవలెను. నర్తకీ మఃస్మితో తానేకీభావము పొందినవాడుగా నుండవలెను. సురేఖుడు రంజకుడు మంజువచనముగా నుండువాడు నర్తకుడు కాదగును. ఇట్టి లక్షణములు కలవానిని సర్వలక్షణమున ఉపాధ్యాయునిగ నిర్ణయింపదగును.

ఇట్టి లక్షణములతో గూడుకొనిని వనిత కొంతగా వయసు మరలియుండునెడి. కిందిద్వలిత యౌవన అంతఃపురమునందు స్త్రీలకు సర్వలక్షణమున నుండవలెను. నర్తకలక్షణములు కల నర్తకుడు ప్రదేశించుటకన్న, వయసుకల ప్రౌఢవనిత యువదేశమిచ్చుటకన్న, వర్గమానయావన యగు యువతి సర్వనోపాధ్యాయ యగుటకన్న కిందిద్వలిత యౌవన సర్వలక్షణస్థానమున నుండుట యుక్తమగునన్న సేనాపతి భావము సముచితము.

సర్వనోపాధ్యాయుని నిరూపించిన పిమ్మట తదుపకరణ రూపము లయిన వాద్యముల వాదనమున అధిక్యతులగు వారిని నిరూపించుట సముచితము. అందు ముఖరి ప్రతిముఖరి బృంద ముఖ్య గాయకుల నిరూపణము ప్రసక్తము.

ముఖరిలక్షణం.

.... తాలమాత్రాణం గణితజ్ఞతా
 మార్జన త్రయవేదిత్వం స్థిరతాలఘుహస్తతా
 వాద్యప్రబంధకర్త్యా త్వంపాత్రచిత్రానువర్తితా
 బృందమేలన దక్షత్వం రంజకత్వం సురేఖతా
 న్యూనాతిరిక్తయోః సామ్యకృతిః వాద్యశృతిజ్ఞతా
 సంగీతయోజనజ్ఞత్వం గ్రహే మోక్షేచ పాటవం
 చిత్రాదిక చతుర్మూర్గ వివేచన విదగ్ధతా
 బలిత్వం సావధానత్వం తాలానుగగతిజ్ఞతా
 నర్వాంగదోష రాహిత్యం చిద్రావరణ నైపుణం
 ధృతిర్ముక్తికృ శబ్దస్య సౌష్ఠవం హృద్యవాదితా
 ప్రస్తావోచిత కై వారచతురత్వం సభాపతేః
 గాత్య స్వరానుగామిత్యం వాజవాద్యే సుకర్ణతా
 సుస్థిరోత్సాహితా చర్మలగ్న హస్తత్వమిత్యమీ
 గుణాముఖరిణః ప్రోక్తా వాదకస్య విచక్షణైః

వాద్యములో మర్దల మొకటి కలదు. మర్దలవాదకుడు మార్దలికుడు నాలుగువిధముల నీతని రూపము ప్రసిద్ధము. వాదకుడు ముఖరి ప్రతిముఖరి గీతాన గతుడు అని. వాదము విద్యాకలహము. వాదకర్త వాదకుడు. శత్రుపరిగ్రహణమును వాదమందురు. స్వశత్రు సాధనము పరశత్రుదూషణము జల్పవిశింతాదులు వాదవిశేషములు. ప్రకృతమిచట ముఖరిలక్షణ మున్నది. సామాన్యముగా ముఖరి లక్షణ మిట్లుండును. ముఖరి వాద్యప్రబంధముల నిర్మాణింప నమర్దుడు సృత్రశిక్షావిచక్షణుడు పాత్రీలకు నటుడు మొదట నుపదేశింపగా ఆ ఉపదేశ్యునటుడు సన్నిధిలో లేకపోయినను సృత్తాభ్యాస మిచ్చుటలో దక్షుడుగా నుండును. గీతవాదన నిష్ణాతుడు. మధ్య

మధ్యలో నాదానుకరణమున గీతరక్తి కలుగునట్లుగా వాదన మొనరించుటలో నిపుణుడగును. సురేఖుడు వాదనసమయమున దృశ్యాంగ సన్నివేశము కలవాడు. అంతీర్ముఖుడు అవహితమనస్కుడు. సర్తకి అర్థాంగముగ నుండువాడు. నటికి కరచరణాద్యవయవములు సర్తనమున నుపయోగించునట్లు ముఖరికూడ సృత్తానుగుణము లయిన లయములనిచ్చు వంగములవలె సహకరించువాడగును. ఇతర వాదకుల వాదనము ముఖర్యధీనముగా నుండును. ఇట్టి లక్షణయుతు డగువాడు ముఖరి. ఈ సామాన్య భావనముతో ప్రస్తుతము జాయపతి నిరూపించిన ముఖరిలక్షణము భావించుట యుక్తము

లక్షణారంభమున నొకింత త్రుటియున్నది. త్రుటితభాగము లోని భారమీవిధముగ నుండవచ్చును. ద్రుత మధ్యవిలంబిత లయ విధానముల పటుత్వము ముఖరి కుండదగును అని. కాని లుప్తభావ మభ్యాహించుట శక్యమగుట లేదు. ముఖరికి తాలమాత్రం గణితము తెలిసియుండవలెను. మార్జ్జముల మూడిని తెలిసికొనవాడు కాదగును. మాయూరి అర్థమాయూరి స్పాగవి అను మూడును మార్జ్జనాభేదములు. స్థిరత్వము లఘుమా సత వాక్యబంధ కర్తృత్వము ప్రాత చిత్తానుచరిత్రము బృందమేలన దక్షిణము రంజనము సురేఖత న్యూనాధికుల సామ్యకృతి వాద్యశిక్షిత సంగీతయోజనము తెలిసియుండుట గ్రహనోక్షములందు పాటవము తాల చిత్ర వార్తిక దక్షిణములను నాలుగుమార్గముల వివేచనానైదగ్యము బలిత్వము సావధానత తాలానుగతిమయిన గతి తెలిసియుండుట సర్వాంగదోషరాహిత్యము ఛిదచ్ఛాద నైపుణ్యము ధృతి ముక్తి శబ్దముయొక్క సౌష్ఠవము హృదయవాద్యము ప్రస్తావోదితములయిన సభాపతి కైవారముల చతురత్వము గాత్ర స్వరానుగతి వాజవాక్యమున - ప్రక్కవాద్యమున చెవిపెట్టుట సుస్థిరమగు ఉత్సాహము

చర్మలగ్నహస్తత్వము అను నివి ముఖరి వాదకునకు సంబంధించిన గుణములని విచక్షణులు నిరూపించిరి.

ఈ లక్షణమున సంగీతశాస్త్రమునకు సంబంధించిన సాంకేతిక పదముల యుద్ధవివరణములను ఆ గ్రంథములనుండి గ్రహించుట యుక్తముగా నుండును.

(ప తి ము ఖ రీ ల ఙ్గ ణం.

గుణైః కైర్బిద్విహీనోపి భవేత్పతిముఖర్యపి
కింతు యత్యాది వాద్యానాం కృతానాం ముఖవాదినా
ఉచితాన్యనుయాతీతి తద్వద్వాదయితం క్షమః

ముఖరి వాదకుని గుణములన్నియు లేకున్నను ప్రతిముఖరి వాదకుడు ముఖరివలె వాద్యవాదన సమర్థుడగును యతి మొదలగు వాద్యప్రబంధము లొనరింపగా వానిని ముఖవాదనమున ప్రదర్శించు వాడై సముచితములగు వాని యనుగమనమున నుండును. వాదన మునను సమర్థుడగును. ఇట్టివాడు ప్రతిముఖరి యగును

వా ద్య బృ ం ద ల ఙ్గ ణం.

కృతానాం వాద్యకవిభిః వాద్యానామాశుశిక్షణా
శ్రుతిజ్ఞాన పరత్వంచ స్వవాద్యగ్రహమోక్షయోః
తాలానుగత్వ మైకాగ్ర్య ముభయోర్మేలనజ్ఞితా
వామదక్షిణ దక్షత్వ మన్యోన్య స్తుతికారితా
ముఖానువృత్తిరాచేతి వాద్యబృంద గుణామతాః

వాద్యబృందమునకు సంబంధించిన లక్షణ మిచటనున్నది. వాద్యవిధానముల గుర్తించినవారిచే నిర్మితములయిన వాద్యప్రబంధ ములను వేగముగా శిక్షణమున గుర్తింపవలెను. శ్రుతి జ్ఞాన పరత్వ

మావశ్యకము. స్వవాద్య గ్రహమోక్షములలో తాలవిధానము ననుసరించి యుండదును. వాద్యముల యుక్తమాచనంహారముల డెలిసియుండవలయును. గీతవాద్యముల మేలనము తెలియవలయును. వామహస్త దక్షిణహస్తములచే నొనరింపదగు వాద్యపాట వర్ణములను తెలిసి దక్షుడుగావలెను. అన్యోన్యస్థితికారిత్య మావశ్యకము. ముఖానువర్తనము ముఖ్యము. ఇవి యన్నియు సిట్లుండగా నివి వాద్య బృందగుణములని సిద్ధేశించిరి.

ముఖ్యగాయక లక్షణం

బృందమేలన చాతుర్యం రాసికృమనురంజనం
 త్రిభుస్థానేషు గమకప్రాణగీతి ప్రవీణతా
 గంభీరమధుర స్నిగ్ధ శ్రావకధ్వనిశాలితా
 తాదృక్ శారీరసంపత్తిః వివిధాలప్తి నైపుణం
 సర్వగీతప్రబంధానాం గాతృత్వం తాలధారితా
 విజితశ్రమపాయత్త కంఠతా సావధానతా
 సర్తకి సుకలాసేన సమతా స్థాయకారితా
 శుద్ధసాలగ రాగేషు భాషాంగాదేవ కౌశలం
 గ్రహమోక్షేచ దక్షత్వం ధీరతాపాస్తదోషతా
 సర్వరీతిషు వైదగ్ధ్య పశ్చిమత్వం సురేఖతా
 ఇత్యేతేకధితా ముఖ్యాగాయకస్య గుణాబురైః
 ఈదృగుణాముఖరిణీ వాద్యబృందే వ్యశస్యతే
 ప్రకృత్యైవంగనాగానాం కోమలం మధురం యతః
 కృతార్థైరుపదేష్టవ్యం కన్యాభ్యో గాయకైస్తతః

ఇచట ముఖ్యగాయకలక్షణము గాన శాస్త్రీయ పారిభాషిక పదములతో నిరూపితమయినది. ఇట్టి గాయకగుణములు వనిత ముఖరిణి. వాద్యబృందమునందు ముఖరిణి యుండవలెను. అందామె

యుండుట బృందమున ప్రశస్తి. స్వభావసహజముగా అంగనాగానము కోమలము మధురము. కావున కృతార్థులయిన గాయకులు కన్యలకు పదేశమిచ్చుట యుక్తము. ఇట్లు శిష్యాసంక్రాంతమైన నైభవము గాయకులకు కృతార్థత సంపాదించును. ఇట్టి కృతార్థతకు గాయకుడు ముఖ్యగాయకుడగుట కనేకవిధముల యత్నింపవలెను. ఆయత్నముల స్వరూప మిలక్షణమున నున్నది.

గాయకునకు బృందమేలనమున చాతుర్య మావశ్యకము. ఆతనికి సముచితరాసిక్యము గాననుధారన ప్రవణత యుండవలెను. స్థానత్రయమునం దనురంజనము సంపాదించినవాడగుట ముఖ్యము. మంద్ర మధ్యమ తార రూపముగా స్థానత్రయమున్నది. ఏస్థానమున గాని గాయకుడు పరంజన మీగలవాడుగ నుండవలెను. కాకున్న స్థానభ్రష్టత యను గాయకదోషము కలవాడగును. ఇరువదియైదు గాయనదోషములు కలవు. అందు స్థానభ్రంశ మొకటి. అవ్యవస్థితములయిన స్థానములతో గాన మొనరించుట స్థాన విపర్యాస మొనరించుట దుష్టము. ఇంకను ముఖ్యగాయకుడు గమకప్రాణగీతి ప్రవీణత కలవాడు కావలెను, గమకమనునది రాగావయవము. “స్వరస్య కింపోగమః” అది శ్రోతృ చిత్తసుఖావహము కాదగును. స్వశ్రుతి స్థానమున నుదయించి శ్రుత్యంతరము నాశ్రయించియుండు ఛాయను స్వరూపమును గోచరింపజేయునది గమకమని తల్లక్షణము. పదునైదు గమక భేదములు కలవు. కావున గమకప్రాణమయిన గీతిలో ప్రవీణుడు కాదగును. గంభీరము మధురము స్నిగ్ధము నయిన శ్రావక ధ్వని శాలిత్వ మావశ్యకము. గీతశబ్దమునందు పంచదశ భేదభిన్నములయిన గుణములుండును. అందు శ్రావకత్వ మొకగుణము. “దూర శ్రవణాత్ శ్రావకోమతః” దూరమునకును వినబడునది శ్రావక

శబ్దము, కేవలము దూరము వినబడుటయొక్క అందు గంభీరతాదులుండుట యావశ్యకము. తాదృశమగు శారీరసంపత్తియు సపేక్షితము. ఇంకను వివిధాలపై నైపుణ మపేక్షితము.

ఇచట నీవిషయమును గ్రహింపవలెను. రాగావయవ రూపమయిన భాగమునకు స్థాయీ అని పేరు. ఈ స్థాయుభేదములు తొంబదియారు కలవు. వీనిలో వహనిసంబంధిస్థాయములని కొన్ని కలవు. ఆరోహణమునగాని అవరోహణమునగాని వర్ణమునందు స్వరముల కంపనమును వహని యందురు. సంచారవర్ణమునను స్థిరకంపనమును వహని యందురు. ఈవహని రెండువిధముల నున్నది. గీతవహని ఆలపివహని యని రాగాలపై, రూపకాలపై ఆలపివిశేషములన్నిటియందును నైపుణ్య మావశ్యకమని భావము. ఈ సందర్భముననే శారీరపదభావమిట్లు గుర్తింపవలెను. అభ్యాసము లేకున్నను రాగములను అభివ్యంజని మొనరింపగల సామర్థ్యమును శారీరమందురు. శారీరముతోడనే యుత్పన్నమగును. కావున శారీరమనుట యుక్తము. ఇది స్వభావసిద్ధము కాని ప్రయత్నమున లభించునదికాదు. మాధుర్యము రక్తి గాంభీర్యము మార్దవము ఘనత స్నిగ్ధత మొదలగువి శారీరగుణములు. శారీరదోషములున్నచో కుశారీరమందురు. అదృష్టమగు శారీర మదృష్టమునగాని లభింపదు.

ఇంకను సర్వవిధ గీతప్రబంధముల గానముచేయుగల శక్తియు నావశ్యకము. తాలధారిత్యము నావశ్యకము. తాలధారిత్యము విజిత శ్రమత్వము ఆయత్త కంఠత్వము సావధానత్వము ఉండవలెను. సర్వకియొక్క సుకలాస మను దేశీలాస్యాంగమున సమత్వము స్థాయకారిత్యము శుద్ధసాలగ రాగములందు కౌశలము, భాషాంగాదులలో కౌశలము గ్రహమోక్షదక్షత్వము ధీరత దోషరాహిత్యము సర్వరీతి

వైదగ్యము సురేఖిత అనునవి గాయకునకు సంబంధించిన ముఖ్యగుణములు. ఈగుణము లీతనిలో నిట్లుండవలెనని బుధులనిరి.

ఈ దృశ్యగుణములు కల ముఖరిణి వాద్యబృందమున నుండవలెను. వనితాగానము కోమలము. గాయకులు కస్యే కుపదేశించుట సముచితము. ఇట్టిది ముఖ్యగాయకలక్షణము. ముఖ్యగాయకుడు బృందనిర్మాత, ఇక బృందలక్షణ మావశ్యకము.

బృం ద ల ట్ట ణం.

సమాన స్వరతా స్థానత్రయే గమకచాతురీ
అన్యూనాధికతా సాన తస్మానస్తవమభీరుతా
నర్తనావసరే నాదం ధృత్వాగతుంవిదగ్ధతా
స్థాయాంతే ముఖదాయిత్యం నియమస్య ప్రతిగ్రః
ప్రబంధగాయితా చేతిగాయనాం బృందలక్షణం
బృందం నారీమయం సర్వమపి కార్యం విలాసినా
ద్రష్టం కౌతుకినాస్పృత్తం శుద్ధాంశ ప్రీజనైస్సహ
రాజ్ఞాం విద్యావతాం చాగ్రే వై భవత్యాపనాయచ

బృందలక్షణ మిట్లుండును. మంద మధ్య విలంబితములను మూడు స్థానములందును సమాన స్వరత్వముండుట, గమకములందు చాతుర్యము, అన్యూనాధికత్వము, ఆయాస్థానములందు తస్మానస్తవము, అభీరుత్వము, నర్తనావసరమునందు నాదమందుకొని గానమొనరించుటలో వైదగ్యము, స్థాయాంతమునందు ముఖదాయిత్యము బృందమున కావశ్యకములు. గానమునకు సంబంధించి స్థాయభాగములలో నాయా వాద్యవాదకుల వాద్యవిధానములకు తగినంతగా నవకాశము ప్రాముఖ్యమిచ్చుటయు నావశ్యకము. ఇంకను బృందము నియమపాలన మొనరింపవలెను. నియమముల నవశ్యము స్వీకరింపవలెను.

ఇంకను గీతప్రబంధములను యుక్తముగా గానము చేయగలిగియుండుట గాయకుల బృందమునకు లక్షణము. విలాసి యగునాతడు బృంద మంతయు నారీమయాముగా నుండునట్లొనరించుటయు యుక్తము. విలాసి కౌతుకి యగునాత డిట్లొనరించుటలో నొక విశిష్టభావమును గలదు. శుద్ధాంత ప్రీతిజనలతో గూడి నృత్తము దర్శించుట కిట్లు చేయదగును రాజుల విద్యావంతుల సన్నిధిలో వైభవవ్యావన మునకు నిట్లు చేయుట యుక్తము రమ్యము నగును.

సంప్రదాయలక్షణం.

పాత్రానుజీవినాం బృందం సముదాయ ఉదీరితం
పారంపర్యోపదేశితా త్సంప్రదాయశ్చ కధ్యతే
చతుర్భిరధికాశీతి రుత్తమోత్తమ ఉచ్యతే
విద్యావంతశ్చ తుష్టష్టిరుత్తమః పరికీర్తితః
ద్వాత్రింశన్మధ్యమోజ్జేయో వింశతిశ్చతురుత్తమా
అవరః షోడశ ఖ్యాతః కనిష్ఠశ్చైతిపంచధా
ఉత్తమోత్తమ సంజ్ఞాయా విద్యావంతోఽధికాయదా
తదా కోలాహలోఽయంతు నేష్టోరంగేన మాతియత్
సపునర్వినియోజ్యః స్యాదుత్సవాదిషు భూభుజాం

సర్వమును నుపయోగించు వాదకగాయకుల బృందమును సంప్రదాయమందురు. ఇట్టిది లోకమున రూఢమయినది. పాత్రముల యనుజీవనమున నుండువారి సముదాయము బృందము. అట్టిబృందము యొక్క లక్షణము నిరూపితమయినది. ప్రస్తుతమిచట సంప్రదాయము నిరూపితమగును. పారంపర్యమున నుపదేశమిచ్చునది కావున సంప్రదాయ మనదగును. ఈ సంప్రదాయ మయిదువిధముల నున్నది. అందుండవలయు వారి సంఖ్యానియమమున నీ పంచవిధత్వము నిర్ణీతమయినది.

౧	ఉత్తమోత్తమ సంప్రదాయమున	౮౪
౨	ఉత్తమసంప్రదాయమున	౯౪
౩	మధ్యమసంప్రదాయమున	౩౨
౪	అవరసంప్రదాయమున	౨౪
౫	కనిష్ఠసంప్రదాయమున	౧౬

ఈ సంప్రదాయములందుండదగు వారందరు రూపవంతులు చిత్రాలంకరణాస్వీతులు గీతాదిసామ్యనిపుణులు ప్రహర్షోత్ఫుల్లచేత స్కులు కావలెను సంప్రదాయమును కుటిలమనియు నితరులు పేర్కొనిరి. ముఖరి ననుసరించుట తల్లి నత న్యూనిపూరణము తాలా నువర్తన మనునవి సంప్రదాయగుణములు. ఇవి లేకుండుట సంప్రదాయ దోషములు. ఇట్టి గుణసాహిత్యమును దోషరాహిత్యమును సూచించుటకు జాయసేనాపతి “విద్యావంతః” విద్యాంసులుండదగు నని సంగ్రహముగా నిరూపించెను. విద్యావంతు లధికముగా నుండగా ఉత్తమోత్తమ సంజ్ఞ కలుగునుగదా! అట్లు వారు బహులసంఖ్యాకు లగుదురేని కోలాహల ముదయించును. రంగమున వారందరిముందర అట్టికోలాహలముండుట సమ్మతముకాదు. భూపాలకుల యుత్సవాదులలో నట్టి యుత్తమోత్తమ సంజ్ఞకల సంప్రదాయమును వినియోగింపదగును. ఇశిరసమయములందవి యుక్తముకాదు. ఇటుపై ఉత్తమోత్తమాదులలో నుండదగు పాత్రసంఖ్య నిరూపితమగును.

ఉత్తమోత్తమం.

ముఖరీ మద్దలీశ్రేష్ఠః స్వవిద్యాలక్ష్మలక్ష్మవిత్
తస్యచిత్తక్రియా ఛందానుగః ప్రతిముఖర్యపి
తయోర్మార్దంగికాః ప్రాధాన్వాత్రింశదనువాదకాః
హాడుక్కికాస్తు చత్వారో దేశీపాటహికాపుభా

కరటావాదకౌచద్వౌ తతస్తాలధరాపుభౌ
 కాంస్యతాల ధరాశ్చాష్టావాంశికౌ ద్వౌతయోః పునః
 ఓతుకారాశ్చ చత్వారః శాంభికౌ కాహలాధరాః
 చత్వారో ముఖ్యగాయన్యశ్చ తస్యః షోడశాపరాః
 భవేయరనుగాయన్యో బృందేఽస్మిన్నుత్తమోత్తమే.

ఉత్తమోత్తమ సంప్రదాయమునందు చతురరీతి ౮౪ వ్యక్తులుండురు. వారివారి ప్రతీనియతసంఖ్య యీవిధముగా నుండును.

ముఖరి, ప్రతిముఖరి	౨	వాంశికులు	౨
మార్దంగికులు	౩౨	ఓతుకారులు	౪
హౌడుక్కి కావాదకులు	౪	శాంభికులు	౨
దేశీపాటహికులు	౨	కాహలాధరులు	౪
కరటావాదకులు	౨	ముఖ్యగాయనులు	౪
తాలధరులు	౨	సహాయులు	౧౬
కాంస్యతాలధరులు	౮	మొత్తమందరు	౮౪

ముఖరి యగునాతడు మద్దలియై శ్రేష్ఠుడై తన విద్యయొక్క లక్షణములను లక్ష్యములను చక్కగా తెలిసినవాడు కాదగును. ప్రతిముఖరి యను నాతడు ముఖరియొక్క చిత్తమును క్రియను ఛందమును అనుసరించి యుండువాడు కావలెను. మార్దంగికులు ప్రౌఢులుగా నుండవలెను. ఇచట పదమూడు వర్షములుగా నెన్నదగిన వారున్నారు. వారందరు వారివారి విద్యానైపుణ్యము కలవారనుట స్పష్టము. ఇన్నివిధములుగ నుండువారయినను సముదాయమునకు విశిష్టశోధ నాపాదించువాగుగ నె యుండదగుదురు.

ఉత్తమం.

యత్రైకో ముఖరీ తస్య సమః ప్రతిముఖర్యపి
 తతో మద్దలినో ధీరాః షోడశాన్యేఽను వాదకాః

హాడిక్కుకాస్తు చత్వారో దేశీపాటహికద్వయం
కరటావాదకో తాలధరౌ షట్కాంస్య ధారిణః
వాంసికా వోతుకారాశ్చ చత్వారః శాంఖికద్వయం
చత్వారః కాహలావాదాః గాయన్యోర్ముఖ్యయోర్ద్వయం
షోడశై వానుగాయన్యో బృందం తన్మతము త్తమం

ఉత్తమబృందమున నుండదగువారి సంఖ్య నిట్లు గుర్తింప
వలెను. పీఠందరు ౬౪ గురుందురు.

ముఖరి	౧	కాంస్యతాల	౬
ప్రతిముఖరి	౧	వాంశికులు	౨
మార్దంగిక	౧౬	ఓతుకార	౪
హాడుక్కిక	౪	శాంఖకులు	౨
దేశీపటహ	౨	కాహలము	౪
కరటా	౨	గాయనులు	౨
తాలధర	౨	అనుగాయనీ	౧౬

ముఖరి సమానత ప్రతిముఖరిలో నుండవలయుట అంతట
సమానము. ఓతుకారులు నలువురు. ఈ పదార్థము విశదమగుట
లేదు. ఓత అను వాద్యప్రబంధమునకు సంబంధించినవారగుదురా?
అలోచనీయము.

మధ్యమ బృందం.

మధ్యమేహి ముఖర్యేకో బృందే ప్రతిముఖర్యపి
అష్టామార్దంగికాః పశ్చాత్తో హాడుక్కికాపుభౌ
కరటా వాదకస్తాలీ చత్వారః తాంస్యతాలినః
వాంశికశ్చౌ తుధృక్ శంఖవాదకః కాహలాధరౌ
ముఖ్యగాయనికే చాష్టేభవేయురనుగాయికాః

మధ్యబృందములో నుండగలువారి సంఖ్య యిట్లుండును.
వీరి సంఖ్య 32

ముఖరి	౧	వాఙ్మిక	౧
మార్దంగిక	౮	ఓతుకార	౧
హృదుక్కిక	౨	శాఙ్మిక	౧
కరటా	౧	కాంస్యతాల	౨
తాలధర	౧	గాయని	౨
కాంస్యతాల	౪	అనుగాయని	౮

ఈ మధ్యమ బృందములో ముఖరి కాని ప్రతిముఖరి కాని యుండుట గ్రాహ్యము.

అవరబృందం.

కేవలో ముఖరీయత్ర సప్తమార్దంగికాః పరే
హృదుక్కా కరటావాదీ తాలధారీవ కేవలః
కాంస్యతాలధరాధీరాః చత్వరోవాంశికాః స్మృతాః
ఓతుకారస్తధైకోద్వోబద్ధేనుబద్ధౌ కాహలాధరా
ఏకైవగాయనీ ముఖ్యా గాయన్యస్తవరాః షణ్ః
చతస్రోయత్ర బృందం తదవరం పరికీర్తితం.

ఇది అవరబృందము ఇందలివారి సంఖ్య యిరువది నాలుగు.

ముఖరి	౧	కాంస్యతాల	౪
మార్దంగిక	౮	ఓతుకార	౧
హృదుక్క	౧	కాంస్యతాల	౨
కరటా	౧	గాయనీ	౧
తాలధర	౧	అనుగాయనీ	౪

దీని లక్షణములో సప్తమార్దంగికాః అని యున్నది. సప్త సంఖ్యతో చతుర్వింశతి యగుటలేదు. అష్టసంఖ్య ఉపపన్నము. ఇట్టిదిది అవరబృంద మని కీర్తితమయినది.

క నిష్ఠ బృం దం.

కనిష్ఠే మద్దలీబృందే పరేమార్దంగికాస్త్రయః

హుడుక్కా కరటావాదీ కాంస్యతాల ధరావృభౌ

వాంశికశోతుకారశ్చ కాహలీముఖ్యగాయనీ

తాః జ్ఞాః సహగాయన్యః చతస్త్వః కథితాబుదైః

చివరిబృందము కనిష్ఠబృందము ఈ కనిష్ఠబృందమున నుండు వారి సంఖ్య ౧౬.

మద్దలి	౧	వాంశిక	౧
మార్దంగిక	౩	ఓతుకార	౧
హుడుక్కా	౧	కాహల	౧
కరటా	౧	గాయని	౧
కాంస్యతాల	౨	సహగాయని	౪

ఇట్టి బృందములలో నెట్టి నియత సంఖ్య యుండుట సమా లో చనీయుము.

ఇక రంగమండప లక్షణము ప్రకాంతమగును. అది త్రివిధ మగుట వాని కొలత నాట్యమండపవర్ణనము సభావశిలక్షణము సభ్య గుణనిరూపణము అనునవి యీ యధ్యాయమున నిరూపింపదగి యున్నది. నాట్యమంటప స్వరూపనిరూపణమునకై జాయసేనాపతి భరతాభిముఖుడై సమాలోచనము నిరూపించెను. నాట్యసమ్మితము లయిన భావము లేవిభాగమున సంగతములై యున్నవి. రంగమండ పమున నుండవలయు విభాగములలో జాయసమ్మిత విభాగము నిరూ పించిన స్మృతవిధానముల కనుకూలముగా నుండునని భావంపవలెను.

సృష్ట మం డ ప ల ఖ ణ మ్.

శతమష్టోత్తరం షష్టిః చతుర్భిరధికాతతః
 ద్వాత్రింశదితి హస్తానాం పృథక్తేషు భవేన్మితిః
 క్రమాత్ గీర్వాణ భూపాల ప్రభృతీనాం భవంత్యమ్మి
 జ్యేష్ఠే రంగస్య దూరత్వాన్మంద్రతోద్య గీతయోః
 ప్రేక్షణీయస్యచవ్యక్తిః సహ సమ్యగ్విభావ్యతే
 దూరస్థాస్తు జనాః శ్రావ్యా ఇతితారతరోద్భవః
 శ్లేశసంపాదితోనూనం వై స్వర్యమవలంబితే
 ద్వనియ్యుంచతి మాధుర్యం మందపేఽతికనీయసి
 త్యక్త్యా జ్యేష్ఠ కన్యే ద్వేతతోమధ్యః పృశస్యతే
 యత్ర సృత్యద్వనీప్రేక్ష్య శ్రవ్యేతేభవతః సుఖం

నాట్య సృత్య సృత్య ప్రయోగములకు సముచితమైన రంగశాల
 అవశ్యకము. నియతమగు స్థలమునుండి నటనర్తకులు ప్రయోగ
 మొనరింపవలసి యుండును. వారిగతి సంచారములకు తగినవిధముగా
 భూవిభాన మావశ్యకము. పాత్ర ప్రవేశ నిష్క్రమణములకు తగినట్లు
 తగినభాగ సన్నివేశములును నావశ్యకములు. ఆయా భూమికాధా
 రణకై వర్ణయోజనము వేషభూషాధారణము మొదలగువానిని
 నియతస్థానమునందు సిద్ధపరచికొనవలసియుండును. కావున తగిన
 అవకాశము లవేక్షితములు. సముచితప్రయోగమును సందర్శించు
 సహృదయుల ఉపవేశనమునకై విశాలశాల కావలెను. రంగమున
 ప్రదర్శించువారి ఆహార్య - ఆంగికిములను చక్కగా చూచుటకు
 తగిన సుందరసన్నివేశములును అవసరము. దూరమధికముగా
 నున్నచో రూపాభినయములు గోచరముకావు. నటనర్తకుల వాచి
 కము సుశ్రీవమగుటకు సముచితస్థాన మవేక్షితము. అత్యంతము
 దూరమున్నచో వాచికము శ్రవ్యముకాదు. ఇట్టి అవశ్యకాంశముల

పూరణకై రంగశాల యొకటి ఆవశ్యకము. రంగశాల, రంగమంటపము, నృత్యమంటపము, నాట్యమంటపము, నృత్యమండపము, ప్రేక్షాగృహము, ప్రయోగశాల మొదలగు పేర్లతో వ్యవహరింపదగిన శాలావైభవమును సూచించుటకై జాయపతి ఇట్లు ప్రకటించుచున్నాడు. నాట్యవేద ఉపక్రమమునందే నాట్యమంటప నిర్మాణ వైభవము సూచితమైనది దానిలో జ్యేష్ఠమంటపము, మధ్యమమంటపము, కనిష్ఠమంటపము అని త్రివిధమంటపములు సూచితములయినవి. వానిలో అవాంతరములగు భేదములును కలవు వారికి నియమితములగు కొలతలు కలవు. పదునెనిమిదివిధములగు భేదములు నిరూపితములైనవి. వాని స్వరూపపరిష్కార విధానమున అభినవ గుపుడు అభినవభారతిలో సుపరిష్కృతములుగా సూచించిన విషయములను జాయపతి సావధానముగా గుర్తించి అపేక్షితాంశములను రమ్యముగా నిరూపించుచున్నాడు.

ఈ నృత్యమండప లక్షణోపక్రమములో నిరూపింపవలసిన కొన్ని అంశములు పతీతములై యుండవచ్చును. నాట్యమంటపము జ్యేష్ఠమధ్యమ కనిష్ఠరూపముగా నుండునని అరంభములో నిరూపితమయినది. అట్టి భావాలంబనమున నిరూప్యమాణ మంతయు సంగతముకాగలదు. జ్యేష్ఠమంటపమునకు నూటఎనిమిది హస్తముల పరిమితి ఆవశ్యకము. మధ్యమ మంటపమునకు అరువదినాలుగు హస్తములుండవలెను. కనిష్ఠమంటపమునకు ముప్పదిరెండు హస్తములుండుట పరిమితక్రమముగా నిట్టి పరిమితిని నియతముగా గ్రహింపవలసియున్నది. ఈ మూడుమంటపములు గీర్వాణభూపాల ప్రభృతులకు ఉపయోగించునవి అగును. గీర్వాణులు దేవతలు. వారి నాట్యమంటపము పెద్దది. అష్టోత్తర శతహస్తమిళితమై అది యుండును. ఇదియే జ్యేష్ఠమంటపము. “దేవానాం మానసీసృష్టిః” దేవతలు

మనస్సంకల్పమాత్రముననే సర్వమంటపములు ఎచటనై నను నిర్మింప గలరు. దేవమంటప నిర్మాణవిధులతో మానవులు స్పర్థ పెట్టుకొన రాదు. ఆకారప్రకారము లందుకొని, గతిసంచారము లందుగాని దేవప్రకృతి విశిష్టముగా నుండును.

మధ్యమపరిణామముతోనుండు నాట్యమంటపము భూపాలురకు అభీష్టము. రాజప్రాసాదములలో అంతఃపుర పరివారముకూడ దర్శించుటకు తగినట్లుగా పౌభువులు నాట్యశాల నిర్మాణము చేయుదురు. చతుష్పాదాస్తపరిమితమై భూపాలశాల యుండును. ఇక ప్రభృతి పదమున చెప్పదగినవారు లోకప్రకృతులు. ఇచట ప్రభృతిపదము కన్న ప్రకృతిపద ముచితము. సామన్యలోకమానవులకు కనిష్ఠ రంగశాల తగియుండును. ఇది ద్వాత్రీశతీహస్తపరిమితము. ఇట్టి శాలాపరిమితకై 31, ౬౪, ౧౦౮ హస్తనియమములు సూచించుట సాధిప్రాయముగా నున్నది. ఇది వాస్తుతంత్రమునకును, మాంత్రిక తంత్రమునకును సంబంధించియుండునో !

ఈ చెప్పిన మూడు మంటపములలో జ్యేష్ఠమంటపము, కనిష్ఠ మంటపము ప్రయోగప్రదర్శనమునకు అంతగా అనుకూలములు కావు కేవలము మధ్యమమంటపముచే ప్రయోగానుకూలముగా భావింపవలసియున్నది. జ్యేష్ఠ కనిష్ఠ మంటపములలో ప్రయోగా ననుకూలములైన కొన్ని విశేషము లున్నవి జ్యేష్ఠమంటపమునందు ఇట్టి అసౌకర్యములు కలవు. రంగము దూరముగా నుండునుగావున ఆతోద్యమగాని గీతముగాని మంద్రముగా నుండును. కాని స్ఫుట ముగా నవభాసింపను అట్లే వాచికము అస్ఫుటమగును ప్రేక్షణీయక మునకును వ్యక్తి చక్కగానుండదు. రంగము దూరముగానున్నందున చూడదగినది కనుచూపులో సరిగానందదు శ్రవ్యముకాని, దృశ్యము

గాని బాగుగా విభావితము కాకున్నచో ప్రేక్షకులకు సంతోషి యేమి కలుగును? రంగమున ప్రయోగించువారు దూరముననున్న జనులకును విన్నడవలయునని తారతర ధ్వనితో ఉచ్చరింతురేని నటులకు క్లేశ మధికము కలుగును. క్లేశసంపాదితమైన యాధ్వని వైస్వర్యము పొందును. కళానుండరములైన గీతాతోద్యములలో ఇట్టి విస్వరత, ఇట్టి విశ్రుతి రమ్యముకాదు. ఒక స్వరము వేరొకస్వరమై శ్రుతుల మేళనము సరిగా గోచరము కాకున్నచో ఆతోద్యరీతి వేరుగా, గీతరీతి వేరుగా నుండగా వాని నానూప్యము భగ్నమైపోవును. దూర మున నున్నవానికి విన్పించుచేయు యత్నము నటుల కావశ్యమైచును ఇట్టి బాధయున్నది. మఱియొ బాధయు కలదు. నాట్యమంటపమున అత్యంతము దగ్గరనున్నవారిని ఈ తారతరమగు ధ్వని, మాధుర్య మును విడనాడి విన్నడును. కోమలస్వభావముతో నుండవలసిన, మధురనిస్వనములతో నుండవలసిన గీతాలాపము మాధుర్యమును విడనాడి పారుష్యముపొందినచో నాట్యశోభరాదు సామాజిక సంతోషియు కలుగదు. కావున జ్యేష్ఠమంటపముకాని కశ్యపమంటప ముకాని యుక్తములుగ తోచుటలేదు. దూరమైనచో వైస్వర్య ముదయించును. దగ్గరనున్నచో మాధుర్యము మగ్నమగును. ఈ రెంటిని విడనాడి మధ్యమమంటపమునే ఆదరింపవలెను. అదియే ప్రశంసాస్పదము. మధ్యమమంటపమునందు సృశ్యధ్వనులు ప్రేక్షక వ్యములు కాగలవు. సృశ్యము చక్కగా చూడచక్కనగును. అంగోపాంగముల వర్తనములు వలనములు విశదముగా గోచరించును. గీతాతోద్యధ్వనియు చక్కగా శ్రవ్యముగాగలదు. అందువలన మధ్యమమంటపమే సముచితమైనదని నిర్ణయింపదగును.

చతుష్పది కరాయామో ద్వాత్రింశత్కరవిస్మృతిః

విక్సప్తో మండపోరాజ్ఞా చతురశ్రోద్యవావరః

సమంతావృతురశ్రస్య ద్వాత్రింశత్కీర్తితాః కరాః
 ఆయామస్తు వికృష్టస్య పూర్వపశ్చిమతోమతః
 పూర్వతస్తత్రసంత్యజ్యకరా నష్టాప్రకల్పయేత్
 చతురశ్యంకరై రంగశీర్షం సమ్మితమష్టవిః
 రాసకాదౌ తతోవ్యర్థః ద్విగుణం వాయధోచితం
 తతోవ్యష్టౌ కరాన్ముక్త్యా స్థానం కుర్యాత్సభాపతేః

భూపాలురగు ఎనుచితమైన రంగమంటపము వికృష్టమంటపము, చతురశ్రమంటపము, అవరమంటపము అని మూడువిధములుగా నుండును. వానిలో వికృష్టమంటపము అరువదినాలుగు హస్తముల ఆయామముతో పొడవుతో నుండవలెను. ముప్పదిరెండు హస్తముల విస్తృతి కలిగియుండవలెను. ఇట్టిది వికృష్టమండపము. రెండవదియైన చతురశ్రమంటపము అంతటను ముప్పదిరెండు హస్తములతో నుండుట కీర్తితమైనది. చతురశ్రమంటపము నాట్యప్రయోగమునకు అంతగా సముచితముకాదు. వికృష్టమంటపము పూర్వపశ్చిమ భాగములకు ఆయామముతో నుండుట యుక్తము. పూర్వభాగమునుండి ఎనిమిది హస్తములను విడనాడి విభాగమును కల్పింపవలెను. మిగిలిన విభాగమంతయు సభ్యసన్నివేశమునకు తగినదిగా నుండవలయును. నాట్యవేదమునందు నాట్యకాలావిభాగ ప్రదర్శనముతో రంగశీర్షము రంగవీరము నిరూపితములై యున్నవి. ఈ గ్రంథకర్త రంగశీర్షమునే నిరూపించెనుకాని రంగవిభాగమును సూచింపలేదు. రంగవీరమునందు మత్తవారణప్రదేశము నియతమై యున్నది. రంగశీర్షమునగూడ యవనికాస్థాపనమునకు, రంగకల్పనమునకు సముచితములైన న్యాసవిశేషములు ఇతరగ్రంథములందు నిరూపితములైనవి చతురశ్రమంటపములో ఎనిమిది హస్తముల పరిమితితో రంగశీర్షము నేర్పరచవలెను రాసకము మొదలగు సృత

ప్రభానములైన ఉపరూపకములను ప్రవర్ణింపవలసియున్నపుడు యథోచితముగా రంగశీర్షము విశాలముగా నొనర్పవలెను. ద్విగుణముగానైన పాత్రసంచారమున కనుకూలముగా నుండునట్లు రంగశీర్షమున కనుకూలముగా నుండునట్లు రంగశీర్షమును కూర్పవచ్చును. రాసకాదుల ప్రదర్శన మావశ్యకమైనపుడు అప్రహస్తపరిమిత రంగశీర్షముకాని, ద్వాదశహస్త పరిమితముకాని, షోడశహస్త పరిమితముకాని రంగశీర్షమును నిర్మించుట యుక్తముగా నుండును.

నాట్యవేదములో నాట, నుట, విషయమున నిరూపితములైన భావములు ఈవిధముగా నున్నవి.

శుద్ధాదర్శతలాకార రంగశీర్షోపశోభితః
స్తంభైరుత్కీర్ణసింహద్యైః విలసత్సాలభంజితైః
ప్రత్యుప్తానేక రత్నాంశుచయధ్వస్తతమోభరైః
విచిత్రచిత్రభంగీకైః ప్రేక్షణీయైరలంకృతః
హేమాచల గుహాకార స్వర్ణకుంభైర్విరాజితః

ఇంతకుపూర్వము నిరూపించిన రంగశీర్షానంతరము ఎనిమిది హస్తముల భాగము విడనాడి సభావతిస్థానమును నిర్మింపవలెను. సర్వలక్షణలక్ష్మితమైన నాట్యమంటపము నాట్య సృత్త సృత్య ప్రదర్శనములకు సముచితమై యోగ్యముగా నుండునట్లు నిర్మింపవలసియున్నది. నాట్యమంటప శోభాసంపాదనకై అనేకవిషయము లావశ్యకములు. నాట్యమంటపము శుద్ధాదర్శతలమువలె శుద్ధముగా స్వచ్ఛముగా నుండవలెను. రంగశీర్షమునందు పవిత్రత, స్వచ్ఛత ఆవశ్యకము. స్నిగ్ధముగా నుండుటయు ఆవశ్యకము. నాట్యమంటపమునందలి రంగశీర్షము రమ్యముగానున్నచో మంటపమునకు శోభకల్గును. నాట్యమంటపమునందు నానావిధములగు స్తంభములు, ఆ స్తంభము

లందు సింహాదుల శిల్పములు ఉత్కర్షణములై యుండవలెను. ఆయా పరిసరములందు సుందరములైన నాలభంజికములు శోభావహములుగ కూర్చునలెను. భితిభాగములందుకాని, స్తంభనన్ని వేశములందుకాని అనేకవిధములగు రక్షిములు నానావర్ణవిరాజితములు కూర్చుపొందియుండునుకాని ఆ రక్షికిరణముల కాంతిచే తమోధరములు విభవస్థములగుంట్లు నిర్మించవలెను. నాట్యమంటపము చిత్ర విచిత్రభంగీసుందరములైని, చూచుటకు రమ్యముగానుండు దృశ్యములతో సంస్కృతిముకావలెను. హేమాచల గుహాకారము కలిగి స్వర్ణకుంభములతో కూడినదై ప్రళయమానముగా నుండవలెను. గుహాకారసాము సుసూపించుటచే ధ్వని గంభీరతకు, సాంద్రతకు ఉపాయము సూచిసి మెల్లు భావింపవలెను.

యంత్రనారీజనాభావ సంగీతాది విచేష్టితై :

సంపాదిత చమత్కారః కర్పూరోద్దీపితాంతరః

సీరంద్రద్వాదనోపేత ప్రేక్షణీయ ద్వితీయభూః

నానాద్వీపాంతరాసీతైః దేవాంశాదిభిరంబరైః

విచిత్రేణ వితానేన నయనానందదాయకః

నానావక్రలతాబంధైః ఇతిహాసాదిభిశ్చుభైః

విక్రమైః కేలిభిః త్యాగముఖైస్సభావతేః

విచిత్రస్థైస్సమానాభిర్భిత్తిభి స్సుమనోహరః

[సింహాస్య] సుషమైర్ద్వారై క్వేదికా మత్తవారణైః

సంగీతావనరై స్సాంద్రః పుష్పతారకితక్షతిః

విసారివివిదామోద పుష్పమాల్యోప శోభితః

సమంతాద్దూపితోఽజస్యధూపైః కృష్ణాగరూత్కరైః

నివాస ఇవభారత్యాః క్రీడాగారమివశ్రియః

కర్తవ్యో నాట్య నృత్యార్థః మండపోలక్షణాన్వితః

నృత్యమండపమునందు నానావిధముల చమత్కారము నాపాదింపవలసియున్నది. నారీజనుల వివిధసంతాపములచే చమత్కారము కూర్పవలెను. పురుషాలాపమునకన్న వనితాలాపమునందు కోమలత మాధుర్యము లాలిత్యము నుండును. వారి కలకల నినాదము చమత్కారభూమి వారి సంగీతగోష్ఠి సరసము చమత్కారస్థానము వారి కంఠ కాకలీధ్వని కలనాదమిచ్చును. విదగ్ధ వనితల విచేష్టితములు మనోహరములు. ఇట్లు నారీజనుల యాలాపాదికమున చమత్కారము నాపాదించి మంటపశోభ సంపాదింపవలెను. ఇట్లు సంపాదిత చమత్కారమయిన మంటప మానందసంపాదకము. ఇంకిను మండపాంతరప్రదేశమంతయు కర్పూరదీపకాంతులతో గూడియుండునట్లు, కర్పూర పరిమలవాసితమగునట్లు శోభ సంపాదింపవలెను. ప్రాక్కాలమున కర్పూరదీపముల ప్రకాశింపజేయు నాచారమున్నది. నృత్యమంటపమున నర్తకులు నటించు మంటపస్థలముకాక ప్రేక్షకుల యుపవేశనమునకు సమర్థులయిన స్థానము నుండును. అది నృత్యమంటపమున ద్వితీయ భూస్థలి రెండవభాగము. అది దట్టమయిన ఆచ్ఛాదనముతో కూడియుండవలెను. రంగమండపమునందలి నర్తకుల వాచికము స్పష్టముగా విన్నడునట్లు, ప్రీతిధ్వని రాకుండునట్లు సముచితాచ్ఛాదనశోభ యుండవలెను. అదియె యిచట సీరంధ్రాచ్ఛాదనోపేత వదమున స్పష్టమగును. నానాద్యపాంతరములనుండి సమాసీతములయిన దేవతాంశ సముపేతములయిన విచిత్రాంబరములతో మంటపము శోభాయమానముగ నుండవలెను. విచిత్ర విలాసముతో భాసించునది కావలెను. ఇట్లుండ నది నయనానంద దాయకముగ నుండును. అట్లుండుటయు నావశ్యకము. అట్టి విచిత్రాంబరములతో విచిత్రవిలాసము కూర్పవలెను. నానాపత్రములతో

నానాలతాబంధములతో నుండవలెను. శుభంకరములగు నానావిధములయిన ఇతిహాసములతో విక్రమోదాహరణములతో సభాపతికి సంబంధించిన త్యాగముఖ్యములగు కేలీవిధానములతో నుండవలెను. విశిష్టములగు చిత్రములందు సభాపతి కేలీవిక్రమ విశేషములను కూర్చవలెను. సమానములగు భిత్తిభాగములతో మనోహరముగా నుండవలెను. సింహముఖ మనోహరములగు ద్వారములతో నుండవలెను. మత్తవారణములతోనున్న వేదిక రమ్యముగా నుండవలెను. సంగీతావసరములతో సాంద్రమైయుండవలెను. సంగీతమున కపేక్షితములయిన వివిధవాద్య విశేషములతో రంగమండపముండుటయు క్తము. రంగమంటపమునందలి భూమియంతయు పుష్పవిక్సేష్ణమై తారకికిమయినట్లుండుటయు సముచితము. వివిధములగు పరీమళయుక్తములయిన పుష్పమాల్యములతో గూడినదై శోభితము కావలెను. కృష్ణాగరు ధూపసముత్కరములతో నిరంతరమంతట ధూపితము కావలెను. ఇట్టి సృతమంటపము భారతీదేవీనివాసమువలె శ్రీదేవీకీర్తాగరమువలె నుండునట్లు పరిశీలింపవలెను. నాట్యనృత్యముల మహోర్ధమునకై నాట్యమంటపమును సృతమంటపమును నిర్మింపవలెను. సృతమంటపశోభ ప్రియోగశోభ సంపాదించును.

సభాపతి :

అభిజాతో గుణగృహీ పాత్యపాత్య విశేషవిత్
 క్రిడాకేలీగృహం దాంతః ప్రియకీర్తిః ప్రియంవదః
 శృంగారీరసికః సర్వశాస్త్రాకూపారపారగః
 మార్గదేశీరహస్యాని జ్ఞాతా సంగీతతత్త్వవిత్
 అభిజ్ఞం సర్వభాషానుభావకః పృథిభానవాన్
 ..... నిత్యత్యవసతిర్గతమత్సరః
 వాదేషు ధృతి మాధ్యస్థ్యః కృతకార్యో నిరామయః

అస్తికోవిగతాలస్యః పరివరానుకూల్యవాన్
 వివేకీ కాతుకీ వాగ్మీ తరుణోగుణదోషవిత్
 సులక్షణో జితారాతిః నిపుణో .... నర్మణీ
 స్వస్తుతే పరనిందాయామపి నిత్యం పరాఙ్ముఖః
 త్యాగీ దయాపరః శ్రీమాన్ సభాపతిరిహోచ్యతే

సభాపతి నాట్యప్రయోక్త రంగశాలానిర్మాత. సర్వసంధాత. ఆతడనేక లక్షణలక్షితుడు కావలెను. ఆ సభాపతి లక్షణము లిందున్నవి. ఆతడభిజాతుడు, ఉదాత్తవంశసంజాతుడు, గుణగ్రాహి, పాత్రాపాత్రవిశేషవిదుడు కావలెను. ఆయా పాత్రధారుల గుణవిశేషముల గుర్తించి యాయాభూమికల ధరింపజేయువాడు కావలెను. క్రీడా కేలీ గృహవిషయమున దాంతుడగువాడును కీర్తిప్రియుడు ప్రియంవదుడు కావలెను. శృంగారి కావలెను. అనగా సమజ్జ్వల వేషము భూషకలవాడగుటయెకాక శృంగారోచితములయిన విభావానుభావ వ్యభిచారి భావముల పరిజ్ఞానము కలవాడు కావలెను. శృంగార మువలక్షణము. కావున సర్వరసములకు సంబంధించిన విభావాదిపరిజ్ఞానము కలవాడు కావలెను. అట్లే రసికుడు కావలెను. రసికుడనుట రసభావముల నాస్వాదింపగలవాడు సహృదయు డని భావము. సర్వశాస్త్రపారంగతుడు కావలెను. నాట్యధర్మి లోకధర్మి యని ప్రఖ్యాతిములయిన మార్గదేశీధర్మముల తత్త్వములను గుర్తించినవాడును సంగీతకుశలుడును కావలెను. సంగీతమునందును మార్గదేశీధర్మములు కలవు కావున వాని గుర్తింపగలిగి యుండవలెను. సర్వభాషాభిజ్ఞుడై భావకుడై ప్రతిభాసంపద కలవాడై యుండవలెను. సర్వవిధాచిత్యాభిజ్ఞుడై సత్యవసతియై మత్సరము లేనివాడై యుండుట యుక్తము. నాట్య సృష్టి కలహములు వచ్చినప్పుడు వాదోపవాదములు విస్తరిల్లునప్పుడు మాధ్యస్థ్యము వహింపగల

వాడునై కృతకార్యుడై నిరామయుడై ఆస్తియుడై యాలస్యము లేనివాడై పరివారమున నానుకూల్యము పొందువాడై యుండవలెను. ఇట్లు వివేకి కాతుకి వాగ్మితరుణుడు గుణదోషవిదుడు, నులక్షణుడు శత్రువిజయము సంపాదించినవాడు నిపుణుడు ౯ సముల విషయమున సర్వధర్మములను తెలిసినవాడు, ఆత్మస్తుతిలో కాని, పరనిందలో కాని నిత్యము పరాఙ్ముఖుడుగా నుండువాడు సభాపతిగా నుండును. త్యాగియై కయాపరుడై శ్రీమంతుడై సభాపతికి ఉండలయుట నాట్యవికులకు సమ్యక్తము. నటులపై ప్రాశ్నికులపై గౌరవమర్యాదా భావములు కలవాడై యాండి రంగోత్తేజనము సంపాదించుచు సభాపతి మర్యాదగలవాడగుట సముచితము. ఇట్టి లక్షణాలక్షితుడు సభాపతిగా నున్నచో నాట్య సృత్య శోభ స్పృహణీయముగా నుండును. నాట్యధర్మ లోకధర్మ మర్యాదానుసారముగా నున్న మార్గదేశి భేదములను చక్కగా గుర్తించినవాడు కాగా దేశీవిధానములను సమీకరించుకొని వానికి యధోచితమైన శాస్త్రీయతను సంపాదించుటకు, సభాపతి సమర్థుడుగా నుండును. నాట్యకలహములు సంప్రాప్తమై పుడు ప్రాశ్నికుల నిర్ణయములను పరిశీలించి ఆచరణమునందు ప్రసర్తింపజేయువలెను. కాని తానొకపక్షము వహించి పక్షపాతము సూచించువాడు కారాదు. నాట్యసృత్యాభ్యుదయము సర్వము సభాపతి ఆధారమున నుండును. నర్తన మొనరించుటలో అధికారము కలిగిన స్త్రీలు పురుషులు సభాపతి ఆధారమున నుండురు. వారల నీతిరీతులను సభాపతి రక్షించువాడగుటయు సమ్యక్తము.

సభ్య గుణాః

ప్రస్తావోచితభాషిత్యం తృటితా త్రుటితజ్ఞితా

మాధ్యమ్యం మాన్యకాపినాటకాదిషు పాటవం

న్యాయాదిశాస్త్రవేదిత్వం వాగ్మితాశీలకాలితా
 ధర్మధారేయతా ముక్త రాగద్వేషాదిమానితా
 గుణవత్సలతాశేష దేశభాషానుకౌశలం
 రసభావేంగితజ్ఞత్వం దైర్యం మధ్యవయస్కతా
 తౌర్యత్రితయ చాతుర్యం సుమూర్తిత్వం కులీనతా
 ప్రాగల్భ్యం పృథిభాచేతిగుణాః పోక్తాస్సభానదాం

స భ్య గుణములు.

సభాపతి స్వరూపనిర్ణయానంతరము సభ్యుల గుణములను నిర్దేశించుట యావశ్యకము. సభాసదులగు సభ్యులు నానాగుణములతో కూడియుందురు. ఆయాప్రస్తావములకు సముచితమైన సంభాషణాచాతుర్యము కలవారై సభ్యులుందురు నాట్య నృత్య శాస్త్రములకు సంబంధించిన సర్వవిషయములును సభ్యులు తెలిసియుండవలయును. అపుడే ఆయా ప్రస్తావములకు సంబంధించిన సర్వసంకేతములను గుర్తించి సాంకేతికములైన విషయములను నిరూపింపగల సమర్థులై యుండవలెను. రంగమున ప్రయోగ మొనరించునపుడు దోషములున్నవో లేవో గుర్తింపగలవారు కావలెను. అపుడే త్రుటిత, అత్రుటితజ్ఞత కల్గును. వాదవివాదములు సంప్రాప్తమైనపుడు మాధ్యస్థ్యము వహించి నిర్ణయ మొనరింప కలిగినవారు కావలెను. వివాదగ్రస్తులగువారు విశ్వసించునట్లు మాన్యతకల్గినవారును కావలెను. ఇట్టి మాన్యత కేవల మిష్టజులవలన సంప్రాప్తమైనది కారాదు.

అనుసూరులు కానివారును మాన్యభావమును ప్రదర్శించునట్లుగా సభ్యులు ప్రవర్తింపవలసియున్నది. రసప్రధానమైన నాటకములలో భావప్రధానములైన ఉపరూపకములలో ప్రయోగ మర్హధర్మములను గుర్తించినవారై పాటవము సంపాదింపవలెను. న్యాయశాస్త్రము నాట్యశాస్త్రము వాద్యవిధానము సంగీతశాస్త్రము మొదలగువాని యందు సముచితమైన పరిజ్ఞానము కలవారు కావలెను. సభ్యులకు వాగ్మిత అవసరము. సర్వవిధముల శీల శాలిత సభ్యుల కావశ్యకము వారలలో ప్రవృత్తిదోషము లుండరాదు. ధర్మ ధారేముత కల్గి రాగ ద్వేషములు విడనాడి మానిత్యము సంపాదించి గుణవత్సలత్వము ప్రదర్శింపవలెను. గుణగ్రహణ సామర్థ్యమే సభ్యులకు సభ్యత సంపాదించును. అశేష దేశభాషలలో కాశలము సంపాదించినవారై రసభావేంగితజ్ఞులై యుండుట ఆవశ్యకము. రసభావవేదననునది కేవల మాయారసభావముల గుర్తించుటకాదు. ఆయా రసభావములను సముల్లసించేయు విభావాను భావాదులను తత్తత్సముచితములైన ఆహార్యాంగిక వాచిక సాత్త్వికములను గుర్తింపగల ప్రజ్ఞ యుండవలెను. అట్లు గుర్తించుటయకాక రసభావాస్వాద సామర్థ్యము కల సహృదయ యువకులు కావలెను. ధీరులై మధ్యవయస్కులై యుండవలెను. మధ్యవయస్కు కాకున్నచో వ్యుత్పత్తి యున్నను, ప్రశ్నిభాసంపదయున్నను సముచితాభ్యాసము లేనందువలన విషయ నిర్ణయ మొనరింపజాలరు. వృద్ధులైచో సర్వమున్నకు స్మృతి శీలత తగ్గును కావున అంతగా నది యుక్తముకాదు. తార్యత్రికమునందు చాతుర్యము కలవారై వాడుండుట ఆవశ్యకము. వాద్యము, గేయము, సృష్టిము సర్వమును వారల కవగతమై యుండవలెను.

మూర్తి సౌందర్యము కలవారై కులీనులై ప్రాగల్భ్యసముపేతులై
ప్రతిభాశూరులై సభ్యులుండవలెను. అభిజ్ఞులగువారు సభాసదులుగా
నున్నపుడే ప్రయోక్త ప్రయోగము రాణించును. ఇట్టి వన్నియు
సభాసదుల గుణములు.

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ
గ జ సా ధ ని క శ్రీ జా య సే నా ప ణి
విరచిత స్మ.
సప్తమాధ్యాయః

ఆంధ్రభోజ, సాహితీవల్లభ
శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజ
భావసాధక శ్రీ మాధవరామశర్మ
విరచిత సాహితీవల్ల భాఖ్యవ్యాఖ్య
సప్తమాధ్యాయము.

శ్రీ

శ్రీ జాయసేనాపతి విరచిత నృత్యరత్నావళి

అష్టమాధ్యాయః

స భావత సమాగమనము.

సాయాహ్నా కౌతుకీనేతా నృత్య సందర్శనోత్సుకః
 నై పథ్యసదనే రమ్యే వివిక్తే చిత్రకాలిని
 కర్పూరాగదు కస్తూరీ కాశ్మీర హిమవారిభిః
 మిలితేన పరాధ్యేన చందనేనానులేపితః
 మల్లికా కేతకీజాతీ చంపకైః కృతశేఖరః
 చీనాంబరే శరద్బంధ్ర చంద్రికా కాంతిహారిణీ
 వసానః సూచివిజ్ఞాన భంగ్యాలంకృతపల్లవే
 పాదాంగులీయ పర్యంతైః మకుటాద్వైర్విభూషితైః
 స్వస్వకాంతాంశ రూపోర్విపతి నీరాజనేచ్ఛయా
 దిగ్వధూరనుకుర్వాణైః సాంద్రానందం సమాగతః
 మంగలై రివసోత్కంఠైః కామినీరూపధారిభిః
 శంభోరివవరాన్ ప్రాప్తైః అణిమాద్యధిదై వతైః
 దృష్టివేధ హరైర్దివ్యైః అవియుక్తాని మంగలైః
 జ్వలితకర్పూరదీపాని హైమపాత్రాణి లీలయా
 వహద్భిః పాణిపద్మాభ్యాం భ్రాంతిప్రాంతై ర్మణిశ్రియః
 గాయద్భిః పంచమం గానం కోకిలాలాప పేశలం
 శుద్ధాం గీతిమివప్రేక్ష్యం కుర్వద్భిర్దంత కాంతిభిః

నై రాజన శిరఃప్రాయరజలాస్వాం గతిం యతి?
 యతివృహరణై ర్వాద్యైర్నాతోద్య సమన్వితైః
 సంయుక్తం కోమలం నృత్యం కుర్వాణై స్తరుణీజనైః
 విహితారాత్రికః శ్రీమాన్ ప్రహర్షోత్ఫుల్ల తోచనః
 తతః సభాగతో నర్మనచివైః నృత్తమండపే.

ఈ యష్టమాధ్యాయమున ప్రేక్షాకాలము సభాపతి సమాగమము తీర్చి రాజనమునకై దీపపర్రన మొనరించువారి విధానము సచరివారముగా సభాపతి నన్ని విష్టుడగుట మొదలగు సముదాత్తములగు విషయములు నిరూపితములు కావలెను. సాయంసమయమున కౌతుకము కల అధినేత నృత్యసంధర్శనోత్సుకడై తగిన వేషభూషా విశేషములు కలవాడై పరివారముతో నృత్తమండపమునకు వచ్చును. అప్పుడాతడు రమ్యము వివిక్తము చిత్రభాటము నయిన నృత్తమండపము నందలి నేపథ్యసదనమున సముచిత నైపథ్యము ధరింపవలెను. అచటనాతని నేపథ్య మొనర్చువారు పరివేష్టించియుండి నానావిధముల సముచితాహార్యము కూర్చవలెను. చందనాను లేపన మొనర్చవలెను. ఆరాజచందనము కర్పూరమూ, అగరు, కస్తూరి, కాశ్మీరము, హిమవారి ద్రవ్యములతో మిశ్రితము కావలెను. కాశ్మీరము కుంకుమపువ్వు, హిమవారి పన్నీరు సుప్రశస్తమైన చందనముతో కర్పూరాదులను కలియకల్పి నేతయగు ప్రభువునకు లేపనము సంపాదింపవలెను. మల్లికా, కేతకీ, జాతి చంపకములతో శేఖర మొనర్పవలెను. అట్లు పుష్పకృత శేఖరుడై రమ్యములగు చీనాంబరములను రెండిటిని ధరింపవలెను. ఆ చీనాంబరములు శరచ్చంద్ర చంద్రికా కాంతికలవై మనోహరముగా నుండవలెను. అట్టి వసనములను ధరించి సభామంటపమునకు వెలువడవలెను. ఆ వస్త్రములు నానావిధములగు కుట్టుపనుల పరిజ్ఞానము ప్రకటింపజేయు నుండర

సన్ని వేశములతో వరిసరాలంకారము కలిగియుండవలెను. ఇట్టి వస్త్రాలంకారము జరిగినవిన్నట్లు నానావిధములగు పురుషధార్యములగు అలంకారములను ధరింపవలెను. పురుషులు ధరింపదగిన అలంకారములు వేరువేరుగా నియతముగా నుండును పాదాంగుళీయుము మొదలుగా ముకుటయు పర్యంతము నియమితములైన సువర్ణాలంకారములతో రత్నాలంకారములతో సువర్ణప్రత్యుష్ట రత్నాలంకారములతో ఇట్లు సర్వాలంకారములతో నాతడలంకృతుడు కావలెను. ప్రథమమున నియమించినట్లుగా బంధనీయుములు, లంబనీయుములు ఆ వేధ్యములు మొదలగు అలంకారములను ఆతడు ధరింపవలెను.

నానావిధ మంగళముపేతుడై ప్రభువు సభకు విచ్చేయవలెను. ఆ మంగళములన్నియు సోక్కింతములై యుండుటయు, కామినీ రూపము ధరించినవిగా నుండుటయు ఇచట భావింపదగియున్నది. దిగ్వినితలను అనుకరించునవిగా నుండుటయు భావింపవలెను. అష్ట దిక్పాలకుల అంశములచే ప్రభువు లోకమున వెలయును కావున దిగంగనలందరు సాంద్రానందమున నున్నవారై వచ్చినవిధముగా నానావిధములగు మంగళములతో సభాపతి కూడుకొనియుండును. దిశాకన్యలు తమతమ పాలకుల అంశములతో ఉర్వీపతి నిర్మితుడైనాడని, ఆతనికి నీరాజనమియవలెనని సంకల్పము కలవారై స్వయముగా విచ్చేసిన విధమున కామినీరూపమును ధరించి వారందరు ఉత్కింతానహితలైన మంగళదేవతలవలె పౌకాళించుచుందురు. కైలాసము నధివసించియున్న పరమశివుని యనుగ్రహమున అభీష్ట పరములను పొంది అణిమాద్యష్టసిద్ధుల అధిదైవతములుగా మంగళ దేవతలున్నట్లు భావింపవలెను. “అణిమా మహిమా గరిమాలఘిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యం ఈశిత్వం వశిత్వం” అను అష్టవిధ సిద్ధులు. వాని అధిదైవతములవలె దిగ్విధువులు మంగళదేవతలుగా

భాసించుచున్నారనియు భావము. దృష్టి వేధదోషమును హరించు నట్టి దివ్యములగు మంగళద్రవ్యములతో పరిపూర్ణములైన సువర్ణ పాత్రికలను చేతులధరించి వనితలుండుటయు భావనీయము. ఆ హైమ పాత్రలలో జ్వలత్కర్పూరదీపము లుండుటయు ఆవశ్యకము. అట్టి హైమపాత్రలను పాణిపద్మములచే వహించి వారుందురు. అచటి దివ్యమంగళములన్నియు కాంతికాంతములై శోభాప్రకాశమానములై మణిశ్రీసుందరములై శోభించును. కోకిలాలాపవేశలముగా పంచమస్వరమున గానాలాప మొనరించుచు వారు విచ్చేయుటయు, ఇచట సంభాష్యము. గాన మొనరించునపుడు గాయనీమణుల జంట గాండచే వారి ముఖములనుండి నెలువడు గీతి శ్రుతి స్వర శుద్ధమై స్వచ్ఛముగ సాక్షాత్కరించునట్లు ఉండుటయు భావనీయము. అట్టి వారు పాణిపద్మములలో హేమపాత్రములను పట్టి నీరాజనమిచ్చు నపుడు సుందరగమనమున నున్నవారై శిరములువంచి వైకెత్తి హస్తములచే నైరాజనపాత్రలను తీర్చియుంచుటయు భావసుందరము.

సభాపతియగు ప్రభువునకు నీరాజనమిచ్చు వనితలు కోమలముగా నానావిధాతోద్య సమన్వితములైన వాద్యవిశేషముల కనుగతమగునట్లుగా సమయోచితమగు సృత్య మొనరించువారై పరివేష్టించి యుండవలెను. అప్పటి వాద్యవిధానములుకూడ యతిప్రహరణమునను వాద్యప్రబంధములతో కూడినవై తాళలయ శుద్ధములై శ్రవణమనోహరముగా నుండవలెను. కోమలముగా నట్లు సృత్య మొనరించుచు తరుణీమణులు ఆరాత్రికము ధరించి సభాపతి సమక్షమున నాయారాత్రికము సమర్పించవలెను. కమనీయ కామినీమణులర్పించిన నీరాజనములను, ఆరాత్రికములను సాదరముగ, సాభిమానముగ నందుకొని శ్రీమాన్ సభాపతి హర్ష సముత్ఫుల్లలోచ

నుడై నర్మసచివులతో కూడినవాడై పరివారజనపరీగతుడై సృత్త మంటపమునకు విచ్చేయవలెను.

సభాపతి సమాగమము నుద్దేశించి ప్రేక్షాకాలమున ప్రేక్షా గృహమునకు ప్రేక్షకులతో విచ్చేయు ప్రభువై భవము నిరూపిత మైనది. శివానుగ్రహముపొంది అణిమాదిసిద్ధులు విచ్చేసినవిధముగా స్వకీయ కాంతాంశములు కల దిగ్విసితలు వచ్చినవిధముగా మంగళ దేవతలు దివ్యమంగళములు కూర్చుటకు వచ్చినవిధముగా సాలంకృత కన్యలు చిత్రవిచిత్రసంచారములతో సభాపతికి నీరాజన మిచ్చుటయు నిరూపితమైనది. రక్తిప్రధానముగా రాగాలాప మొనరించు రాగిణీ మణుల రాగవిశేషములు రాగానుసారమున ప్రసరించు నానావిధ ములగు వాద్యవిశేషములు తదనుసారముగా ప్రసాదముపొందు సృత్యప్రయోగము నిదర్శితమైనది. వీనినన్నిటిని చూచి, భావించి, సంభావించి సభాపతి సచివసముపేతుడై సభారంగమునకు వచ్చు టయు ప్రతిపాదితమైనది ఇట్లు సర్వము స్పష్టాస్పష్టమున నున్న శ్లోకముల భావార్థసారముగా ఇచట నిరూపితమైనది.

రత్నసానుతబోత్తంగ కల్పశాఖీవ భూపతిః

సహాసనమధిష్ఠాయ నిషీదద్భిశ్చితవ్యతః?

స్వర్ణకల్పతరుం కృత్వా పృష్ఠతః పురతః పునః

రత్నైరలంకృతం హైమం వారణం మకరాంకితం

తలేముక్తా వితానస్య వేషితస్య మణీనజా

భవేత్సింహాసనాసీన స్సార్వభౌమః సభాపతిః

రత్నమయములైన చరియలు కలిగిన ప్రదేశమునందు సముత్పన్నమైన కల్పవృక్షమువలె రత్నముల కూర్చు కలిగిన రాజు సింహాసనమునందు భూపతి సముపవిష్టుడై ఉండగా, సముచిత

సహస్రములందు సహృదయతలైన సహృదయ ముందులు కూర్చొని యుండుదురు. వారు కూర్చొనియున్న ప్రవేశమును పురోభాగమునను పృష్ఠభాగమునను స్వర్ణకల్పతరువును కూర్చునలెను. ఆనాటి రాజమర్యాదానూచకముగా ఆయా ప్రవేశములందు ధర్మపరిపాలనము నిర్దేశించునట్టి సువర్ణ కల్పవృక్ష సన్ని వేశము యుక్తము. ఆ స్వర్ణకల్పతరువు రత్నాలంకృతము, సువర్ణ మయముగా నుండును. మకరాంకితమై వారణ చిహ్న శోభితమై యుండును. మంచముత్యములతో నిర్మితములైన వితానము వ్రేలాడుచుండును. మణిమాలలతో నది వేష్టితమై యుండును. అట్టి వితానశలమున సభాపతియగు సార్వభౌముడు సింహాసనాసీనుడై యుండుట యుక్తము.

ప్రేక్షాగృహములో నానాజనులకు ప్రవేశములేదు. లోకపరిపాలకుడు ప్రయోగతయై ప్రయోగ మొనరింప చేయునపుడు ప్రయోగతత్వము తెలిసినవారుమాత్రమే సృత మందిరమున నుండదగుదురు. అందును రాజపరివారము, మంత్రీసామంతులు దండనాథులు కవిపండిత నటగాయకులు ఉండదగుదురు. పాశ్చిమమున సభాసదులై యుండురు. సృత నాట్యములకు నిర్దేశించిన వివిధములగు ప్రయోజనములను ఆకాక్షించువారును అందుండురు. పాలకులు ప్రయోగము కూర్చునపుడు విలాస వినోదమునకే కాక ప్రయోగము వివేక విజ్ఞానమునకు నగును. అట్టివారందరు ప్రేక్షాగృహమున నుండుటను అభ్యాపింపవలెను.

తన్యవామే మహాదేవీ భవేదిత్యపరేవిడుః

సేయంతునేష్టా నీతిజ్ఞైర్ధర్మనీయాహికన్యచిత్

పతితాం పక్షులాక్షిణాం కటాక్ష శరసంతతిం

వామదోల్లాస నై శ్శక్యద్వారయంత్య ఇవాంతరా

కలకంకణనిక్వాణా లీలాజాగరితస్మితాః
 పత్యుశ్చామరధారిణ్య స్తిష్ఠేయుః పృష్ఠభాగతః
 విస్రంభాలాప నిపుణా నర్మజ్ఞా రాజవల్లభాః
 లలితై రంగకై ర్యుక్తా భూషాణామపి భూషణైః
 కామ్యాః కామకలాభిజ్ఞాః కాముకేంద్రనియోజనాః
 తౌర్యత్రితయవేదిన్యః సువేషాశ్శుభలక్షణాః
 వామతః పృష్ఠతశ్చస్యస్యిరిలాసిన్యః సభాపతేః

నర్తవశాలలో స్వర్ణకల్ప వృక్ష పరిసరమున కల్పవృక్షమాప
 ముగా నుపవిష్టుడైన పృథువు సమీపమునందు వామభాగమునందు
 మహాదేవి మహారాజ్ఞి పట్టుచు దేవి ఉపవిష్టురాలై యుండునని కొందరు
 భావించిరి. మహాప్రభువుల అంతఃపుర పరివారములో రాజభార్య
 లనేకవిధముల నుందురు. మహాదేవి మాత్రము నర్తనాగారమున
 ప్రేక్షకులకు గోచరించునట్లు పృథుసమీపమున ఉపవిష్టురాలై
 యుండుట యాక్షముగానుండునని మేము భావించుటలేదు. పట్టుచు దేవి
 ప్రయోగదర్శనానక్తురాలై నచో నియతమైన ప్రత్యేక ప్రదేశము
 నుండి ప్రయోగదర్శన మొనరించుట యాక్షము కాని సర్వదృశ్య
 మాన యగునట్లు రాజ వామభాగమున ఉపవిష్టురాలై యుండుటను
 మేమంగీకరింపము. రాజనీతిజ్ఞులైనవాగు ఇట్టి విధాన మంగీక
 రింపరు. పృథుపత్ని ఏరికిని గోచరింపరాదు. అనియే రాజనీతిజ్ఞులు

భాసాదుల నాటకములలో ప్రయోగసమయములందు మహా
 రాజ్ఞి కూడ రాజసమీపముననే ఉపవిష్టురాలై యుండుట గోచరించు
 చున్నది. మాళవికాగ్నిమిత్రమునందు అగ్నిమిత్రుని మహాదేవి
 ధారిణీదేవి ప్రేక్షాశాలనుండి మాళవికానాట్యము దర్శించుట స్పష్ట
 మగుచునే యున్నది. రత్నావళిలో వాసవదత్త, సాగరిక వాసవ

దత్తావేశమున రంగమున కవతరించినపుడు స్వయముగ వత్సరాజు రంగమున కేతెంచుట వానవదత్తకు కోపముకల్గుట గోచరించుచునే యున్నది. (పాచీనులావిధముగ సంకేతించిరి. కాని జాయపతి దీని నాదరించుటలేదు.

“రాజానోబహువల్లభాః” మహారాజునగు వల్లభ అనేకులుందురు. మహాదేవి, దేవి, స్వామిని, భట్టిని, భోగిని మొదలగు స్త్రీలు అనేకులుందురు. అదియు కాక రసికుడగు ప్రభువు నటీమణులపై కూడ ప్రేమాదరములు కలవాడుగా నుండవచ్చును. అట్టివారభినయించునపుడు ప్రభువుపై రాగము ప్రకటింతురు. అదిచూచి ప్రభువు సంతోషుడగును మహాదేవి ఇట్టి ప్రేమవిధానములను సహింపజాలదు. కావుననే వారు ప్రేక్షాగృహమున నుండకూడదని జాయపతి భావించి యుండును.

(ప్రభువు పరిసరమునందు పృష్ఠభాగమున వింజామరములను ధరించిన స్త్రీలు ఉందురు. చామరముల ఉల్లసనములచే ప్రభువులను వీచుచునుందురు. ఆ పరిసరములందున్న పక్ష్యులాక్షులయొక్క కటాక్ష శరసంఘాత ప్రభువుపై ప్రసరించగా వాని ప్రసారము లేకుండుటకై మధ్యమధ్యలో చామరములతో నివార మొనరించుచున్నట్లుగా వీచుచుందురు. కంకణనిశ్వాసముల కల మధురధ్వనులతో కూడినవారై లీలావిలాస విశేషములచే సృష్టస్థితము కలవారై చామరధారిణీలు వీచోపులు వేయుచుందురు. విస్రంభాలాపనైపుణ్యము కలవారై సర్వజ్ఞత్వైవ రాజవల్లభలు సభాపతియగు ప్రభువుయొక్క వాసుభాగమునను, పృష్ఠభాగమునను విష్ణులై యుందురు. వారందరు ఆలాప సంలాప నిపుణులు. శృంగార సర్వ విశేషములు తెలిసినవారు. లలితములగు నవయవములలో నుందురు.

భూషణ సహితములైన వారి యంగకములు భూషణములకును భూషణములుగా నుండును. వారు కమనీయ రూపలు, కామ్యులు, కామకళాభిజ్ఞులు. తమ యశావసమును కాముకేంధన మొనరించిన వారు. కామభావము కలిగించుటకు వృద్ధిపొందింప చేయుటకు వారి యశావసము తగియుండును. తౌర్యత్రితయము గుర్తించినవారై వేష శోభితలై శుభలక్షణలై రాజు పరిసరమున ఉపవిష్టలై యుందురు. మహాదేవి బహిరాక్షర్యణ ప్రభావమున నుండదు లీలావిలాసములతో నుండదు. ఆమె విలాసిని కాదు. కాముకేంధన యశావసగా నుండదు. అన్నియు దెలిసినదే ఐనను ఆమె ధర్మపత్ని, యజ్ఞపత్ని అయి నందున నాట్యమండరములో ప్రభుసమీపమున నుండుటను జాయపతి అంగీకరింపలేదు.

శుచిక్షేత్రా విలాసభాజనం రూపకాలినీ
సువేషమధురాలాపా కలావిత్రౌధయేవనా
సావధానేంగితాభిజ్ఞా నృపవంశ కృమాగతా
మంజూషాందధతీ మైమీంసానారత్నవిభూషితాం
భూపాలోచిత తాంబూలసామగ్గీ పరిపూరితాం
ఆసీతదక్షిణే పార్శ్వే రాజా స్తాంబూలదాయినీ.

సభాపతియైన రాజయొక్క దక్షిణ పార్శ్వమునందు తాంబూలదాయినీ వనిత సావధానముగ నుండవలెను. ఆమె స్వరూపవిశేషము లిచట నున్నవి. తాంబూలదాయినీ తాంబూల కరండవాహిని రూపముగా కాదంటరీ గ్రంథములో చంద్రావీడ యువరాజు సమీపమున పత్రలేఖ అను నొక సుందరవనిత నియుక్త అయినది. యోగ్యతే]

వంశమున జన్మించినది, సుందర వేషము కలది, అపార సౌందర్యము కలది, సువేషాధ్య అగునది, సంభాషా చతుర వనిత యొక్కతె యుండును. పెద్ద లామెను నియమింతురు. చంద్రావీడుని పిల్లి విలాసవతి చంద్రావీడుని ప్రవృత్తి వేదనమునకై ప్రవృత్తి రక్షణ మునకై వ్రతలేఖను నియమించెను. ఆమె తాంబూలదాయనియై నిత్యము ప్రభు సన్నిధానములో నుండును. యోగ్యమగు అంజనము ధరించిన నేత్రములతో వారిని వారిని అందరిని చూచుచు, వారి వారిని రాజునకు నివేదించు చుండును. రాజునన్నిధిలో నుండును. కాన సర్వవిషయములను చెవిదగ్గరగా చెప్పు సౌకర్యము ఆమెకు కలదు. ఆమె శుచిక్షేత్ర కావలెను. యోగ్యవనితయందు జన్మించినది కావలెను. విశ్వాస భాజనముగా నుండి రూప సంపద కలదై సముచిత నాగరక వేషము ధరించినదై మధురముగా మాటలాడునది కావలెను. నానా కళావిశేషములను తెలిసినది కావలెను. రంగమున నుండు నర్తకులను, గాయకులను తెలిసినది కావలెను. ఆమె ప్రాథమికావసర సావధానముగా పరుల భావములను గుర్తింపగలదు. స్వప్రవంశక్రమానుగత అయినది అగుట యుచితము. నానాకర్మవిభాషయై బంగారపు మంజూష చేతిధరించినదియై యుండును. భూపాలో చిత్తమైన తాంబూలసామగ్రి ఆభాజనములో నుండును. రాజు సన్నిధిలో తాంబూల హస్తయై నిత్య సన్నిహితగా తాంబూల వాహిని ఉండుట రాజమర్యాద, రంగశాలా శోభ.

స్వస్త్వైవ దక్షిణేపార్శ్వే మంత్రజగచ్చ పురోధనః
 వేత్యాననే నివేశాః స్యుః సరేంద్రేణ సగౌరవం
 ముండాననేచ తస్మద్యే యువరాజం నివేశయేత్
 తస్య దక్షిణతః పార్శ్వే తద్వత్సనాపతీనయం
 ఆసనేషు యధార్హేషు సేనానీ పృష్ఠభాగతః

మండలేశ్వర సామంతపరమండలినః కృమాత్
 దై వజ్ఞ పతయో వై ద్యాయుధ శ్రీకరణాధిపాః
 హస్త్యశ్వర ధనేతారః కోశగోష్ఠగృహాధిపాః
 తౌర్యతీతయ తత్త్వజ్ఞా మల్లాద్యరాజవల్లభాః
 యధాస్థానం నివేశ్యాః స్యుః తదధ్యక్షైః నృపాజ్ఞయా.

రాజ దక్షిణ పార్శ్వమునందు మంత్రులు పురోహితులు కూర్చొని యుందురు. రాజు సగౌరవముగా వారిని వేత్తాసనమున కూర్చొన చేయవలెను. రాజ సమీపమునందు ఆసన విభాగము వివిధముగా నుండును. మంత్రి పురోహిత మధ్య భాగమునందు యువరాజును ముండాసనమున కూర్చొనచేయవలెను. సేనాని యువ రాజులకు ముండాసనమున నుపవేశమును పెద్దలు నిరూపించు చున్నారు. ముండాసనమునగా ఆసకొనుటకుగాని చేతులుంచుకొను టకుగాని సన్నివేశముండదు. అదేవిధముగ పార్శ్వమున దక్షిణ భాగమునందు యువరాజును కూర్చొనచేసినట్లే సేనాపతులను ఉపదేశింపచేయవలెను. సమర్థమైన ఆసనములందు సేనాని వెనుక భాగముగా మండలేశ్వరులు, సామంతులు, పరమండలములవారు, కృమముగా కూర్చొనదగుదురు. దై వజ్ఞ పతులు వై ద్యుడు, ఆయుధశాలాధ్యక్షులు, కోశాధిపులు, అధికరణమండపాధికారులు ఉపవిష్టులై యుండవలెను. హస్తీపాలకులు, అశ్వపాలకులు, రథపాలకులు, కోశ గోష్ఠగృహాధిపతులు, తౌర్యతీతయ తత్త్వజ్ఞులు, మల్లప్రముఖులు, ఇంకను రాజవల్లభులగువారు యధాస్థానమున నివేశము పొందతగి యున్నారు. ప్రేక్షాశాలాధ్యక్షులగువారు రాజ నివేశానుసారమున ఆయా వచ్చినవారలను సముచితాసనములందు ఉపవేశింపచేయుట నాట్యశాలాశోభ సంపాదించును.

వాగ్దేయకార గాంధర్వస్వరాదీన్గాయనాన్నటాన్

సర్తకాన్వాగ్గీనః పుణ్యపాఠకాన్కథకానసి

వామతోద్వివిధాతోద్య వాదకాంశ్చ నివేశయేత్.

వాగ్దేయకారులు సభారంగమున నుందురు. గాంధర్వవిదులు నుందురు. స్వరప్రత్యాది లక్షణములు గుర్తించినవారు నుందురు. వాగ్దేయకారులు సంగీతజ్ఞులలో సర్వప్రధానులు. వారు కృతులు స్మరితురు. క్రొత్తరాగముల కూర్తురు. సంగీతవిదులలో వీరు సర్వప్రధానులు. గాంధర్వవిదులు సంగీతవిద్యా పారీణులు. సంగీతము నందలి మార్గదేశీవిధానములను వీరు తెలిసియుందురు. స్వరాదులను తెలిసినవారు మార్గసంగీతమున మాత్రము అభిజ్ఞులుగా నుందురు. ఇట్టి గాయకులను నటులను సర్తకులను వాగ్గీవరేణ్యులను పుణ్యపాఠకులను కథకులను వామపాదమున నుపవేశింప చేయవలెను. అదే విధముగ ఉభయవిధముల ఆత్మోద్యములను ఉపయోగించుటలో నిపుణులగు వాదకులను ఆవరిసరములనే కూర్చొనచేయవలెను. రంగశీర్షమునందు మార్గదేశీవిధానములు రెండును ప్రయుక్తములగును. కావున వానికి తగినవిధముగా ఆయారీతులలో వాద్యవాదవ సమర్థులగు వాదకులుండుట ఆవశ్యకము.

మాన్యామాన్య నిచారజ్ఞః స్వామిచిత్తానువర్తకః

నాతిదూరే ప్రతీహరన్తిష్ఠేర్దేవత్రధరః పునః

కరవాలకరైరాపై రంగరక్షైః సమంతతః

పరివృత్త్యనదః స్థేయం స్వపరోక్షానతత్పరైః.

రాజునకు కొంత సమీపముగా ఎదుటగా ప్రతీహారుడు నిలబడి యుండవలెను. అతడు మాన్యామాన్య విచారసమర్థుడై యుండును. రాదగినవారిని, రాదగనివారిని అతడు గుర్తింపగలడు. స్వామి

చిత్తము ననుసరించి ప్రవర్తించువాడు నగును. వేత్రధర్మదైయుండుట ఆతని స్వరూపలక్షణము. రాజపరిసరమునందే చుట్టుప్రక్కల నంతటను కరవాలహాసులైన అంగరక్షకులుందురు. వారు ఆపులు, యదార్థవచనములు, స్వరజ్ఞాన పరాయణులుగా నుందురు. వారు ప్రేక్షాగృహము నంతటను ఆవరించియుందురు అట్లుండుటయు ఆవశ్యకము. భరతపుత్రులు నాట్యప్రయోగ మొనరించు నపుడు దేవ విజయమందు నిరూపితమగుచున్నదని దానవులు వ్యాకోపముపొంది విఘ్నము సంపాదించిరి. రంగ నటులకు వాక్ స్తంభము కలిగినది. బాహు స్తంభము కలిగినది. గతి ప్రతీష్ఠంభము కలిగినది. అపుడు దేవేంద్రుడు జర్జరముపూని విఘ్ననివారణ మొనరింపవలసి వచ్చినది. ఇది దేవలోకవార్త. భూలోకమునందు అన్యవిధములగు విఘ్నములు కలుగవచ్చును. రాజ వ్యతిరేకులు రంగవిఘ్న మాపాదించవచ్చును. సదస్సులోనున్న సదస్యులును ప్రేక్షాకాములైనను ఏకభావులుగా నుండరు. ద్రోహచింత కలవారుండవచ్చును. ఇట్లన్యాయములగు విఘ్నములు కలుగవచ్చును. వాని దూరీకరణమునకై రాజునన్ని ధిలో రంగశాలయందంతటను అంగరక్షకులు రాజభటులుండుట ఆవశ్యకము.

రత్నాభరణ సంక్యాంతైః పృతిబింబైర్బహుకృతాః

పూరితాగంధతైలేన స్పృశకర్పూరవర్తయః

దీపికాః పురుషైర్ధార్యాః సువేషైర్వర్జదండికాః

ప్రేక్షాగృహము నందంతటను మంచి వస్త్రాభరణధారణ మొనరించిన పురుషులు దీపికాదండములను ధరించి యుండవలెను. సముచిత వేషభూషా విశేషములతో కూడియున్నవారు సభాసదుల రత్నాభరణములందు పృతిబింబింపగా రత్నాభరణములచే బహు

కృతులై నట్లుగా భాసింతురు. పరిమళ యుక్తమైన తైలములతో దీపికాదండములు కూడియుండును. విశాలములైన కన్నూర వర్తికలతో అవి పూరితములై యుండును. దీపధారణమున కనుకూలములైన దండములను సువర్ణదండములుగా నుండుటను గుర్తింపదగి యున్నది.

రాజ్ఞా పూర్వేద్యురాదిష్టా పాతః స్నాతవతీతతః

ఇష్టేష్టదేవతా విప్రైః కారయిత్వా గ్రహాధ్వరం

ప్రేణయిత్వాద్విజౌదార్య బృందవిద్యావతోఽఖిలాన్.

రాజు పరివారము యధోచితముగా నాట్యమండపమున నుపవిష్టులయిన పిమ్మట నర్తకి సముచిత నై పథ్యము ధరించి రంగము ప్రవేశించుట నిరూపితము కావలసియున్నది. ఆ నర్తకి పూర్వదినముననే రాజుచే నాదిష్టురాలై తానాచరింపవలసిన విధులనన్నిటి నాచరించినదై రంగము ప్రవేశించును. ఆ ప్రధాన నర్తకి యాచరింపవలసిన విధానము లిచట నిరూపితము లగుచున్నవి. పాలకప్రభువాదేశింపగా పూర్వదినముననే కర్తవ్యములను పాలనీయములను చక్కగా సమాలోచన మొనరించినది యగును. ఇకనానాడు ప్రాతః కాలముననే స్నానమొనరించి శుచివేషమున సముచితేష్టదేవతలను సముచితముగా యజించినదై యుండుట ముఖ్యప్రధానవిధి నర్తకి నర్తనసిద్ధికి మంత్రీజపము దేవీదేవపూజాదిక మాచరించినది యగుటచే నానాడును సవిశేషముగా నిష్టదేవతారాధన మొనరించినది యగుట యుక్తము. పిమ్మట గ్రహాధ్వర మాచరింపజేయవలెను. ఇది గ్రహమఖము నవగ్రహారాధనము. మంత్రవిదులు వేదవిదులు క్రియావిదులయిన విప్రులచే నా గ్రహముఖము నిర్వర్తింపజేయవలెను. అనంతరము ఉత్తమద్విజులను నర్తనాచార్యులను నర్తన బృందమున నధికృతులగువారలను ఆయా విద్వాంసులనందరిని వస్త్రా

భరణములతో చంద్రచందన కస్తూరీఫల తాంబూలములతో సముచితదక్షిణావిధానములతో సుప్రీతుల నొనరింపవలెను. వారి యనుగ్రహము ఆనుకూల్యము సంపాదింపవలెను. ఈ యనంతరమే నర్తకి రంగము ప్రవేశించును.

న ర్త వ ర్ణ నం.

గర్భోల్లసిత సౌవర్ణ సామిదర్శితకేతకం
 ధమ్మిల్లం దధతీక్లుప్తం కుంతలైర్వకులప్రియం
 అంగవ్యభానుసారేణ తత్తత్కాలోచితేనవా
 చందనేనవిధాయాంగోద్వర్తనం కుంకుమేనవా
 మంజుశంజాన మంజీరమేఖలా వలయాదిభిః
 రత్నాలంకరణైర్దీర్ఘరస్థూల ముక్తాఫతోత్తరైః
 తాన్యంగైర్భూషయంతీ స్వైస్సైరవ్యంగేషు భూషితా
 అంకాధిరోపితస్వాతీ శశిబింబ విడంబినా
 ఆననేన విరాజంతీ నాసామౌక్తికశోభినా
 కస్తూరీతిలకాంకేన వదనేనానుకుర్వతీ
 ప్రాంతస్థిత కురంగస్య పూర్ణస్యామృతదీధితేః
 ముఖవద్మపతత్కామి నయనాలిజిఘృక్షయా
 సువర్ణవస్త్రమాల్యార్చ్యై ర్భాండయుక్తేనరాజతా
 స్మరేణ దధతీన్యస్తాం మేలోమౌక్తికజాలికాం
 రూపస్య ప్రతిరూపస్య దర్పణే ప్రతిమాంతదా
 దృష్టేష్వవ వామమదాక్ష మందస్మితముఖీతతః
 కనకాందోలికారూఢా చత్రదామరశోభితా
 బృందేన సహితా సాయం యాయాన్నృపతిమందిరం.

నర్తకి ఆహార్యమిందు రమ్యముగా వర్ణితమయినది. ఆదినముల నాటి యాహార్యసౌష్ఠ్యవము ఇందవభాషించుట భావనీయము. ఇది

యంతయు పాత్రమండనవిధానము. పాత్రమండనరీతిని రత్నాకరాదులును నిరూపించిరి. పాత్రమండనగిన పృథాననర్రకి వృత్తభాగమున నునీలస్నిగ్ధ విస్తీర్ణ కేశపాశనివేశితము పుష్పమాలాలంకృతము నయిన గ్రంధి విలులితముగ వదులువదులుగ నయినదిగ నుండును. ఇది యొకవిధమగు జారుముడి. ఇట్లు ముడి కాదేని ముక్తమాలా మనోహరిణి దీర్ఘసరల వేణియేని సముచితము. ఫాలము కుంతలాధిష్ఠితము. ఆభాలమున కస్తూరీ చందనాది కల్పితమయిన తిలకముండును. నయనయుగల మంజున మంజులముగా నుండును. శ్రవణయుగలము కాంతిసంతతి దంతరతాలపత్ర పరిష్కృత మగును. దంతమండలము రంగతట ప్రోన్యేషఘటనా షట్ప్రభాషటలజటిలము, కపోలములు కస్తూరీ పత్రభంగకోమలములు, కంఠము తారావలీ పరిష్కృతము, కుచయుగలము స్థూలమౌక్తికదామశోభితము, ప్రకోష్ఠద్వయము లనద్రత్న కనకవలయ కమనీయము, అంగులులు వజ్రమౌక్తిక కోమలములుగా నుండదగును. నర్రకి గాత్రము చందన చర్చితమై యుండవలెను. కుంకుమరంజితమేని కాదగును. దుకూలాదికవననము, సూక్ష్మకూర్పానకము కంచకము ఇట్లు తత్తద్దేశానుసారమున ఆహార్యముండదగును.

ఈ భావభావనముతో జాయసేనాపతి వర్ణించినరీతిని భావించి యందలి విశిష్టతను నిభాలనము చేయునది. నర్రకి ధమ్మిలము ధరించి యుండును. అది కుంతలక్లుప్తము వకులప్రియమయిన కేశబంధము. సుబద్ధమయిన యా కేశపాశమున కూర్చిన కేశకము - మొగలికేకు గర్భోల్లసిత సావర్ణం మధ్యనుండి సమల్లసితమగు సువర్ణశోభకలదై సామిదర్శితము సగము గోచరించునదిగా నుండదగును. అంగప్రభానుసారమునగాని తత్కాలోచితమయిన చందనమునగాని కుంకుమమునగాని సర్వాంగములకు ఉద్వర్తనము సంపాదించి యుండును. నర్రకి

దేహమంతయు చందనగంధమున కుంకుమరాగమున రంజితమై
భాసింపవలెను. ఆ సర్తకి దేహభాగ్యానుసారమున ఆ మాసమున
కావారమున కాదినమునకు సముచితమగు విధమున, ఆ సమయ
సముచిత విధానమున నామె మైపుతయుండుట నియతము. శ్యామ
గౌరవిధానమున నేవర్ణ మేదేహవిభాగమున వర్ణపోషకముగ
నుండునో ఆవిధాన మావశ్యకము. సర్వము దేశకాల వయోవర్ణాను
సారమున గూర్చదగును. ఆ సర్తకి నానారత్నాలంకారములు
ధరించును. మంచి వజ్రమణులు కూర్చుపొందిన వాని ధరించును.
స్థూలముక్తాఫలోత్తరములగు వానిని ధరించును. ఆ రత్నాలంకర
ణములు మంజుళి. జాన మంజీరములందును, మేఖిలాదామమునందును
కరికంకణములందును పశ్చిమపుష్కములై కూర్చుపొందినవై యుండును.
అట్లు నానావిధములు నానాస్థానగతములు నయిన రత్నాలంకరణ
ములను తన అంగములచే నామె యలంకరించునటు లుండును.
ఆయా యవయవములందు ఆయా యలంకారముల గూర్చగా నా
సర్తకియు భూషితయై భాసించును. వానిచే నీమె కలంకారము.
ఈమె యవయవములచే వాని కలంకారము. ఇట్లు పరస్పరము
భూషణ భూష్య భావనిరూపణమున శోభాతిశయము నిరూపిత
మగుచున్నది.

ఆ సర్తకి నానామౌక్తికము ధరింపగా ముఖము శోభానుండ
రముగ నుండును. అప్పుడా ముఖ మంకాధిరోషితస్వాతితారకల
శశిబింబము ననుకరించునదిగా నుండును. ఆమె ముఖమున కస్తూరీ
తిలకముండును. అప్పుడా ముఖము ప్రాంతమున కురంగము కల పూర్ణ
చంద్రు ననుకరించును. ఆ సర్తకి శిరమున ముక్తామణులతో నిర్మిత

మయిన జాలకము ధరించును. ఆ మాళిన్యస్త మాక్తికజాలకము ఈవిధముగ భాసించును. సర్వవిధసుందరి యయిన సర్తకి ముఖపద్మమున ప్రసరించు కాముక నయనభృంగములను గ్రహించుటకై మస్మధుడు సుందరమగు భాండమేర్పఱచి సువర్ణవస్త్ర మాల్యాదులచే శోభ నొనర్పించినాడు. పద్మపరీమలాసక్తములయిన తుమ్మెదలను పట్టుటకు భాండముపై మంచినర్లము కల వస్త్రమాల్యాదుల నుంచినచో నా శోభాకృష్టములై తుమ్మెదలటలచేరును. రంగనర్తకి సముజ్జ్వలవేషమున రంగమునకు రాగా ప్రేక్షకుల స్థానములందున్న కాముకు లాసక్తిగా చూచునప్పుడు వారి దృష్టుల నన్నిటిని సర్తకి శిరోగత మాక్తికజాలక మూర్ఛింపును. శిరముననున్న ముక్తజాలకము రసికదృష్టుల నాకర్షించుననుట గ్రాహ్యము. అసమానమయిన తన రూపప్రతిరూపముయొక్క ప్రతిమను దర్పణమున జూచినదివలె ఆ సర్తకి సుందరముగా మందాక్షమును - లజ్జ మందస్మితమును ముఖమున ప్రసరింపజేయుచుండును. చిన్న నవ్వు నవ్వును. సన్నగా సిగ్గుపడును. ఆ మందాక్షము ఆ మందస్మితము మందగమనల కందము. ఆమె బంగారపు పాలకి నధిరోహించి వచ్చును. ఛత్ర చామర శోభితయై వచ్చును. తన బృందముతో వచ్చును. ఈవిధముగా నా సర్తకి సర్తన మొనరింపవలసిన నాటి సాయంసమయమున నృపతి మందిరమునకు విచ్చేయవలెను.

ఈస్థలమున నింత వైభవోపేతముగా సర్తకిసర్లనమున్నది. ఇది సర్తకిగణ గౌరవమునకు సూచకము. ఆనాటి ప్రభువు లెంతగా సర్తకిసర్తకలోకము నాదరించినారో దీని స్పష్టమగును. సర్తకిలోక మీవిధముగా స్వాత్మగౌరవమర్యాదాసక్తులుగా నుండవలయుటయు నీవర్ణనమున గోచరించును.

అట్టి నర్తకీ నేపథ్యము భావనీయము. ఆ నేపథ్యము చారీ
చారణములకు స్థాన కావస్థానములకు కరణకరణములకు సౌష్ఠవముతో
నుండుట సమీక్షింపదగినది యగును.

నై పథ్యస్థాన మాసాద్యకౌతుకత్వరితం తతః
ఊర్వోరాలోకవం చారీకరణాద్యేషు లక్షణం
కూర్మానఘస్తూక్షింతమాదీయత మాస్మభూత్ ?
ఇతి సూక్ష్మతరం త్వంతరర్థోరుక ముపర్యధ
సూచీవిజ్ఞాన సౌవర్ణపత్య రత్నాన్వితాంచలం
కూర్మానమధవాక్షేమం పట్టువత్తం విచిత్రితం
కర్ణాటీప్రియయారీత్యాయా సీతావసితం తతం.

అట్టి నర్తకి కుతూహలమున త్వరితముగా రంగమునందున్న
నేపథ్యస్థానము చేరవలెను. అచట నర్తన మొనరించువారు వేష
ధారణము భూషణధారణము వర్ణయోజనము చేసికొందురు. నర్తకి
యులుచే చారీకరణాంగహార లాస్యాంగ గతిసంచారములకు తగిన
విధమున తన యవయవము లుండుటను తన యూరువులు తగిన
విధమున సముచితాహార్యములతో నుండుటను ప్రసమీక్షింపవలెను.
ఇది యశ్యంత మావశ్యము, ఇది యుక్తలక్షణము. సరియగు సంస్థా
నమున నుండుటను సమీక్షింపవలెను. చారీకరణాదులకు అనువగు
నట్లుగా జఘనమునకు నితంబమునకు ఊరువులకు సమాచ్ఛాదన
ముగానుండు సరివడు బిగువుగానుండు ఆహార్యమును ధరింపవలెను.
అది చిన్నదియు పొట్టిదియు నగుట యుక్తము. దానిపై ఆచ్ఛాదన
ముగా నుండునట్టి కూర్మానమయి వస్త్రమునుగాని పట్టువస్త్రమును
గాని ధరింపదగును. ఆ వస్త్రము నుందరము లాకర్షకములయిన
కౌశలము నూచించు కుట్టుపని నగిషీ చిన్నైలతో నుండవలెను.
సరిగంచు కుట్టుపని జలతారు మిలమిలలాడు చేతిపని కమనీయముగా

నుండు కైవాటపుపని విన్నాణముతో నవి ప్రకాశమానములుగ నుండవలెను. ఇట్లు అంతర్భాగమున సూక్ష్మముగ అర్థోరుకము ధరించుట దారిపై సూచీవిజ్ఞానము సూచించు సూచిపనివాటము సూచించు సౌవర్ణ సత్త్రిములు బంగారు జరీదారములతో కూర్చిన శేష్ములయిన పత్రరచనా విశేషములతో అంచలభాగములు కూడకొని యుండదగును. కార్పాసము క్షేచుము పట్టువస్త్ర మేదేని కాని నిరూపితప్రకారమున విశిష్టముగా చిత్రితము కావలెను ఇట్లు కాని కర్ణాటదేశాంగనాభీష్టముయిన రీతి సముచితముగగాని యాహార్యధారణము నిశ్చిత మొనరించుకొని ధరింపదగును. ఆవిధాన మంతయు రత్న సౌవర్ణ ప్రతాదులతో కూడియుండుట అలంకృత మైయుండుట యావశ్యకము ఈ నిరూపిత భావము నిచట గ్రహించుట యుక్తము.

అలోకనమిదం శ్లక్ష్యం ప్రేక్షణీయం యథాభవేత్

.....పాత్ర ధృతార్థోరుకకంచుకం

ముక్తాహారాది నాత్యంతమంగ సంలగ్నభూషణం

సజ్జీభూయతతః సర్వం బృందం రంగభూషణం విశేత్.

సర్తకి యాహార్యలోకన మంతయు శ్లక్ష్యమై ప్రేక్షణీయముగా నుండునట్లు సంధానింపవలెను. సర్తన మొనరించు పాత్రము అర్థోరుకము కంచుకము సువృథముగా ధరించి తగిన యాహార్య విధానమున చూపురులకు చూడదగిన విధమున నుండవలెను. పిమ్మట అంగసంలగ్నము లగునట్లుగా భూషణములు ధరింపవలెను ముక్తాహారాద్యాభరణము లన్నియు సుశిష్టములుగా నాయోజితములు కావలెను ఇట్లాసర్తకి సర్వసంసిద్ధమై యుండవలెను. పిమ్మట సర్వ బృందము రంగభూషణ ప్రవేశింపవలెను.

బృందవిన్యాసః

పాత్రస్య దక్షిణే పార్శ్వే ముఖరీప్యాన్ముఖేస్థితః
 కృమాన్మార్దంగికాస్తస్య కిష్టేయుర్వామతస్తతః
 హుడుక్కి శాంఖికా దేశీపటహీ కరటాధరః
 కాహలావాదకాః కాన్యతాలినశ్చ యథాకృమం
 తిష్టేయుః పృష్ఠతస్తేషాం ఏషం ప్రతిముఖర్యపి
 తస్యానువాదకాద్యాశ్చ తిష్టే యుర్వామపార్శ్వతః
 తిష్టేతాం ముఖ్యగాయన్యే పాత్ర పాశ్చాత్యభాగతః
 పతయోః పార్శ్వయోస్తాలధరాః ప్రాధాః కలాదిషు
 తత్పుష్టే వాంశికాః కాన్యధరాః స్యురనుగాయికాః
 బృందం నారీమయం సర్వమపికార్యం నిలాసినా
 రాజ్ఞాం విద్యావతాంచాగ్రే వై భవఖ్యాపనాయచ.

బృందమున నిరూపింపదగు విశేషములు నిరూపితములయినవి.
 బృంద మయిదువిధముల నుండుటయు ప్రతిపాదితము. రాజసన్నిధిలో
 నర్తకీపాత్ర నర్తన మారంభింపనున్నప్పుడు పరిసరమున నుండదగు
 వారి విన్యాసరీతి యిచట నిరూపితమగును. బృందమున నుండవలయు
 వారి సంఖ్యయే యిదివరలో సూచితము. ఇచట నెవరెవరెటు
 నెటుగా నుండవలయునో యిచట నిర్దిష్టమగును.

పాత్రముయొక్క దక్షిణపార్శ్వమునందు ప్రముఖస్థానమున
 ముఖరి యుండదగును. అతని వామభాగమున క్రమముగా మార్దం
 గికులుండవలయును. ఆపిమ్మట కృమానుసారమున హుడుక్కి
 శాంఖకులు దేశీపటహీ కరటాధరుడు కాహలావాదకులు కాన్యతాల
 ధారులు నుండదగుదురు. వారి పృష్ఠభాగమున ప్రతిముఖరి
 యుండును. వాని వామపార్శ్వముగా అనువాదన మొనరించువారు
 నితరులు నుందురు. పాత్రమయిన ముఖ్యనర్తకి వెనుక భాగమున

ముఖ్యగాయను లిద్దరు నుందురు. ఈ ముఖ్యగాయనీద్వయముయొక్క పార్శ్వములందు కాలకలాప్రాధు లయిన తాలధారకు లుందురు. వారి సృష్టభాగమున వాంశికులు కాంస్యతాలధారులు అను గాన మొనరించువారు నుందురు. ఇట్లు బృందవిన్యాస నన్ని వేశము రమ్యముగా నుండును.

బృందమంతయు నారీమయముగా నుండునట్లు విలాసియగు ప్రభువు కూర్చుటయు యుక్తము. ఇట్లున్నచో రాజుల సన్నిధానమున విద్యావంతుల యగ్రభాగమున ప్రదర్శించుట రమ్యముగా నుండును. వైభవఖ్యాపనమునకు నిట్లు చేయుట సముచితము ఈ యంశ మిదివరలో సూచితమయినను ఉపాదేయతా గౌరవమునకు మఱి సూచితము.

ఆ తో ద్య మే ల నం.

భావిరాగాంశభూతేన మధ్యనప్తకవర్తినా
వాదయే ద్వాంశికోనాదం స్వరేణాదౌ ప్రయత్నతః
మంద్యం గాతాక్షమః ప్రాప్తంతారందనవివామునా
యోజ్యస్తేన సమం నాదః సర్వాతోద్యనముద్భవః
యథానాదమయం సర్వం జగత్స్థావరజంగమం
స్యాదేవం సతి నాదాత్మాదేవోఽనంతఫలప్రదః
ప్రయోగస్సుభగస్సాంద్రః సమ్మతశ్చ సభాసదాం.

వాంశికుడు ప్రథమమున ప్రయత్నపూర్వకముగా భావిరాగమున కంశభూతముగానుండు మధ్యనప్తకమున వర్తించు స్వరమున నాదమును వాదనము చేయవలెను. గాయకులు మంద్రదస్త్రావ ముత్సన్నములయిన సప్తస్వరములను అందుకొని గాన మొనరింతురు. అట్టి విధానమిచ్చట వాంశికుడు మధ్యస్వర సప్తకము ననుసరించిన

స్వరము ననుసరించుట యు క్తము. మొదట మంద్రస్థానమున గాన మొనరించు నాతడు తారస్వరము నందుకొనుటకు అర్హుడగును. మంద్రవాదానుసంధానము లేక తారానుసరణము కుదరదు. కావున సర్వాతోద్య సముద్భవమయిన నాదమును ఆ స్వరమున సమమగు నట్లుగా నజ్జూచుకొని పలసియున్నది. స్థావరజంగమాత్మక మయిన సర్వజగమును నాదమయమగునట్లు సమీకృత నాదమును గంభీరముగా ప్రసరింపజేయవలెను. అట్లునరించినచో నాదాత్మకుడయిన దేవు డనంత ఫలప్రదుడగును.

ఇటుపై నిరూపింపబోవు పద్యార్థమున కనుబంధముగా కొన్ని పాదభాగము లుండుట ఆవశ్యకమని తోచును. కాని అవిలేవు, ఉన్న దాని భావమిట్లు గ్రాహ్యము. ఆతోద్యమేలనమున గలుగు ప్రయోగము సర్వము సాంద్రమై సభాసదులకు సమృతముగా నుండవలెను.

ఆతోద్యమేలనానంతరము వాద్యవిశేషముల నిరూపించుట యావశ్యకము.

పూర్వోక్త లక్షణాత్తస్మా త్సమహస్తాదనంతరం
జోడనీక్రమతో వాద్యం వాదయిత్వా హుడుక్కినా
స్నిగ్ధతారతరం ప్రాంతే యేంకారే తత్రప్రవర్తితే
సర్త? తాలప్రమాణేన తస్తద్విగుణేనవా
హుడుక్క కరటా దేశీపటహైః శ్రోత్రమంజులం
లహర్యాం వాద్యమానాయాం లయచ్ఛందానుసారతః
నిస్సారుకై క తాలాభ్యాం క్రమాన్మద్దలవాదకాః
వాదయేయుః యతిః శ్రోత్రం సుధాసారేణసింహతి
తాలద్విమానతః పూర్వం ప్రారభ్యాకృమవర్దితైః
యావత్ షోడశభిర్మానైః సంమితాస్తత్రప్రమాణతః
హస్తేన మృదునాస్నిగ్ధా ప్రార్భ్యా ముఖవాదినా

వీణానినాదినీ పూర్వం వశ్చాదారభటధ్వవిః
 దృఢహస్తప్రహరేణ ప్రహర్షాద్యాగమేదురా
 హుడుక్కా కరబోద్ధామవహనీభిర్మనోహరా
 కాహలా కాంస్యతాలోత్థనినాదై రుపబృంహితా
 తతః ప్రహరణం లగ్నం ఏకతార్దైవ సంమితం
 స్నిగ్ధారభటభేదేన వాదయే యుర్యథోచితం
 కరటాం కాహలాం కాంస్య తామ్రజామత్రధూభుజః
 రసార్ద్యహృదయాః కేచిత్పారుష్యాన్నానుమన్వతే
 గీతసృత విహీనత్వాద్వాద్యం శుష్కమితి స్మృతం
 ఇహస్నిగ్ధస్యపర్యాయే సమానోపశమా బుధైః
 తదై వారభటస్వాపిగదితౌ గజబోచ్చలౌ.

వాంశీకులు రాగాంశానుసారమున స్వరసంధాన మొనరింపగా
 నప్పటి నాదము సర్వభాగముల గంభీరముగా ప్రసరింపగా సర్వ
 విధాతోద్యమ ముత్పన్ననాదము స్నిగ్ధగంభీరముగా ప్రసరింపగా
 ప్రయోగము రమ్యమగుట నిరూపితమయినది. అప్పటి వాద్య
 వాదవరీతి సహాస్త విధానమున నుండుటయు నిరూపితప్రాయము
 సర్వాతోద్యమముద్భవమగు ధ్వని సమహస్తమనుట సప్తమాధ్యా
 యమున నిరూపితమయినది. ఈ సమహస్త ప్రయోగ సమనంతరము
 హుడుక్కి వాద్యమున జోడనీక్రమముగా వాదన మొనరింపవలెను.
 జోడని యనునది వాద్యప్రబంధములలో నున్నది హుడుక్కా
 వాద్యవాదనవిధానములలో జోడనీవిధానమును గలదు. హుడుక్కా
 వాద్యవిశేషము లన్నియు నిరువదియైదు కలవు. బోల్లావణి మొద
 లగునవి ౧౨. వల్లాది చంద్రకలాంతములు ౧౩ జోడనీలక్షణ
 మీవిధమున నున్నది. చతురశ్ర త్ర్యశ్ర మిశ్ర ఖండములను నాలుగు
 తాలవిధానములలో ఖండతాలము విడనాడి మిగిలిన మూడు తాల

ములతో నిబద్ధములయిన పాటములు అర్థహూపములయినను అర్థార్థ
 హూపములయినను క్రమవ్యక్తములైన సంయోగము కలవయినచో
 జోడని యందురు. ఈ వాదనానంతరము స్నిగ్ధముగా తారతరముగా
 ప్రాంతమున రేఖాకారము ప్రవర్తితము కావలెను. అప్పుడు
 తాలప్రమాణమునగావి ద్విగుణముగగాని శ్రోత్ర మంజులముగా
 హుడుక్కా కరటా దేశీపటహములతో లహరీవాద్యము లయచ్చం
 దానుసారముగా ప్రసరింపవలెను. లహరి యనునది ఏలాప్రబంధ
 ములలో నున్నది. అందు గణముల కలయికలవలన గలుగు భేదము
 లలో నీ లహరియున్నది. “ప్రథమ ద్వితీయ చతుర్థ పంచమ గణ
 వికారేణ లహరీ” యని తత్స్వరూపము. లయచ్చందానుసారముగా
 లహరీ వాద్యము ప్రసరింపవలెను. ఆ పిమ్మట మద్దలవాదకులు
 నిస్సారుకము, ఏక తాలము అను విధానముల వాదన మొనర్పవలెను.
 అప్పుడు యతి యను వాద్యప్రబంధవాదనరీతి సుధాప్రసారమున
 శ్రోత్రసేచన మొనరించునది కావలెను. ఆ యతి వాదనమును
 మొదట ద్విగుణ తాలమానమున ప్రారంభించి క్రమవృద్ధి పొందిన
 తాలమానములతో సమితమగునట్లుగా మృదుహస్తమున స్నిగ్ధ
 ముగ సారింపవలెను. ఇట్లు ఖోడక తాలమానవృద్ధితో నది సమితము
 కాదగును. దీని యనుబంధముగా ముఖవాదనము వీణానివాదము
 నుండును. ఇట్టిది పూర్వరీతి.

ఇట్లు స్నిగ్ధధ్వని ప్రసరణానంతరము ఆరభట ధ్వని ప్రసర
 ణము ఉండదగును. అది దృఢహస్తప్రహారమున ప్రహర్షకృతమున
 నుదయించును. అది రాగమేరురముగా నుండును. హుడుక్కా
 కరటోద్దామ వహనీవిశేష విశేషములచే మనోహరముగా నుండును.
 ఇచట రాగ వహని పదముల సంకేతితార్థమును ఇట్లు గుర్తింప
 35]

నగును. రాగావయవమునకు స్థాయ మని పేరు. అట్టి స్థాయము లనేకములున్నవి. ఆ స్థాయములు ప్రధానముగా పది కలవు అవాంతర భేదములతో నివి షణ్ణవతిన్. అగుచున్నవి. వహనీ విధానమున స్వరము లంతఃప్రజాశము పొందుచున్నట్లు ఒకప్పుడు స్వరము లుత్ఫలములై వెలువడుచున్నట్లుండును. వాద్యశబ్దము లన్నియు రాగమగ్నము లయింట్లుండును ఇట్టి యీ మనోహరధ్వని కాహలానినాదమున కూడినదై కాంస్యతాలనినాదమున కలిసినదై సముపబృంహితమగును.

అనంతరము ఏకతాలీవిధానమున ప్రహరణమును వాద్య ప్రబంధము సంమితమై లగ్నమగుట యావశ్యకము ప్రహరణము ఘోషయుక్తమై కూటవర్ణములతో సుబద్ధమగును. ముహూర్త్యహూః ప్రయుక్తమయిన ఖండమునకు ప్రహరణమని పేరు. ధ్రువాది సర్వావయవ పరిమితమయిన సృష్టము జరుగునంతవరకు ఆ సృష్టమున ఖండమునకు ముహూరావృత్తి నొనరించి ప్రహరణమును ప్రయోగింపవలెను. ఇట్టి ప్రహరణమిందు చక్కగా లగ్నము కాదగునని భావము. ఇట్లు యథోచితముగా స్నిగ్ధారభటభేదమున వాదన మొనరింపవలెను.

రసార్ద్రహృదయులయిన కొందరు రాజులు ధ్వని పారుష్యమున్నందున కరటావాద్యమును కాహలావాద్యమును కాంస్యతాల జన్యమయిన రీతిని అనుమోదింపరు. కోమల శ్రుతిబంధముకల సుకుమార సృష్టవిన్యాసమునందు పారుష్యముండుటకు వారామోదించుటలేదు. వారు రసార్ద్రహృదయులు గావున దీప్తిసంపాదక ధ్వని విశేషముల సంగీకరింపరు.

గీత సృష్ట రహితమగు వాద్యమును శుష్కవాద్యమందురు.

సమానము సమము అను వాద్యప్రబంధము ఉపశమమును వాద్య ప్రబంధము అను రెండును స్నిగ్ధములనుటకు పర్యాయములు. గజరము, ఉచ్చాలనము నను వాద్యప్రబంధములు అరభటవిధాన మునకు పర్యాయములు.

ఈ ప్రభుత్వములో సమ, ఉపశమ, గజర, ఉచ్చాల పదములు వాద్యప్రబంధవాచకములు. వాని భావమిట్లు గ్రాహ్యము.

సమము— “గీతనృత్త సమోమానే ప్రబంధః ప్రోచ్యతేనమః” ప్రమాణమున గీతనృత్తములలో సమానముగా నుండునది సమమును ప్రబంధము.

ఉపశమనము— కోమలనృత్తమున సభ్యస్తమగునది కోమల నాదము కలది సుకుమారాక్షరాన్విత మగునది పాటబద్ధమగునది యగు ఖండము ఉపశమప్రబంధము.

గజరము— పటహాది సాధారణములగు నక్షరములతో నుండు నది వాదకోద్భోషగంభీరము ఉచ్చస్వని వెలువరించునది గజర ప్రబంధము.

ఉచ్చలము ఉచ్చలితము— ఇది యతియను వాద్యప్రబంధ రూపము. దీని స్వరూపము నిరూపితము. ఏ వాద్యప్రబంధమునకేని మొదట నిది వాదితమగునేని ఉట్టవణము అనదగును.

న ర్త కీ ప్ర వే శః

చతురశ్ర చతుస్తంభ రంగే - రత్నరాజితా

(రమ్య) మండపికాస్థాప్య హస్తద్వితయసమ్మితా

హస్తమాత్రాధికోత్సేధా తత్తత్రాన్వితాస్త.....

విచిత్రమణి సందోహద్యోతమాన ప్రభావతిః

తిష్ఠే త్రత్రవిమానస్థానాకనారీవ నర్తకీ
 వంద్యమానాభిః శ్రీభిచ్ఛారురవ్య జనాదిభిః
 తుల్యరూప వయోవర్ణ ప్రమాణాభ్యాం పరస్పరం
 అనఘై శ్శోభమానాభ్యా మంబరాధరణాభిః
 వాద్యతాల ప్రమాణాభ్యాం తూణాభ్యాం పుష్పధన్వనః
 నారీభ్యాం చోతీకాగుప్తకుచాభ్యాం విధృతాంచలాః
 అష్టారత్నికృతాయామాః తదర్థేనతు విస్తృతాః
 పురోయవనికాశ్చిత్రా స్సూచీవిజ్ఞానభంగిభిః
 తిన్యస్తతోఽదికా వాన్యూర్యధావాద్యం యదాదుచి
 తతః పుష్పాంజలీః పూర్వం పాటబంధైః స్సహకృమాత్
 కర్తవ్యం పృథివీరాణాయేతాభ్యా మపసారణం
 పృథమామంతరేజైకాం పాత్యన్య పురతః స్థితాం
 కర్పూర ధూపసంకాశ పీతాంబుకతిరోహితా
 సద్యః క్షీరాబ్ధిజాతేవ తిష్ఠే లక్ష్మీః పతింవరా
 తృతీయా పాటబంధన్య శబ్దేనాంతేఽప సర్పితా
 సర్వాతోద్యవినాదేషు యుగపత్ శ్రోత్రహారిషు.

ఇచటి భావసారము నీవిధముగా గ్రహింపవచ్చును ఇద్దరు
 వనితలు యవనిక పట్టుదురు. నర్తకీ యవనికాభ్యంతరీతగా నుండును.
 వనితలు యవనిక తొలగింతురు. నర్తకీ ప్రవిష్టగా భాసించును. ఈ
 యంశభావనముతో నీ వాక్యార్థభావనము యుక్తముగా నుండును.

రంగమున నొక రమ్యమయిన మండపమును కూర్చవలెను.
 ఆ మండపము హస్తద్వితయసమ్మితముగ నుండవలెను. చతురశ్రముగ
 నుండవలెను. నాలుగు స్తంభములతో నుండవలెను. అది రత్నరాజిత
 మగుట యుక్తము. శరీరము పొడవునకు ఒక హస్తమాత్ర మెత్తుగా
 నుండదగును. ప్రవేశింపజోవు నర్తకీ పొడవు ననుసరించి నిర్మిత

మగుట యిచట భావనీయము. ఆ మండపము విదితములగు మణుల సమూహముల కూర్చు పొందియుండును గావున ప్రకాశించు ప్రభా సముదాయమున నుండవలెను. చక్కగా మణికాంతులతో ప్రకా శించుచుండవలెను అట్టి మండపమున నర్తకి యుండవలెను. అప్పు డామె విమానమునందున్న నాకనాచివలె ప్రకాశించును. ఆ పరిసర ములందున్న స్త్రీలు చామరాదులు ధరించి వందన మొనరించు చుందురు.

అప్పు డిద్దరు సుందరీమణు లటునిటు వచ్చి యవనికలు ధరిం తురు. వాఁద్దరు తుల్యరూప వయోవర్ణప్రమాణములతో నుందురు. ఒకరివలె నొకరుందురు. అనఘములగు అంబరములతో ఆభరణము లతో ప్రకాశించుచుందురు. మన్మథుని తూణములవలె నున్నవారు చక్కని చిక్కని కుచములను చోలికాగుప్త మొనరించియుండి యవనికల యంచలభాగములను పట్టుకొని యుందురు.

ఆ యవనికి లెనిమిదిమూరల పొడవు నాలుగుమూరల నెడల్పు గలిగి విస్తృతములై యుండును. అవి నానావిధములగు సూదివనుల నగిషీల భంగీవిశేషములతో నుండవలెను. అట్టివి మూడు యవనికలు గాని అంతకన్న నధికముగగాని యుండవచ్చును. అది యంతయు వాద్యానుసారముగ అభిరుచ్యనుసారముగ నుండును. అప్పుడు పుష్పాంజలి ప్రసారముండును. అంతకుపూర్వము ఆ నారీమణు లిద్దరు యవనికల నపసరింపజేయుదురు. పాటబంధముల విధానములతో క్రమముగా యవనికలను తొలగింతురు. ప్రధాననర్తకీ పాత్రమునకు పురోభాగముననున్న యవనికనుకాక ఇతరములను అపసరింప జేయుదురు. తుదకు సర్వాతోద్యనినాదము లొక్కవర్యాయము మోగించు శోభితహారులుగా నుండగా పాటబంధమునకు సంబం

ధించివ శబ్దమున తుదకు తుది యవనికను తొలగింపవలెను. అప్పుడా నర్తకి కర్పూర ధూపనంకాశమయిన పీతాంశుకమున తిరోహితయై పాలిడలియందు జన్మించిన పద్మాదేవివలె అప్పుడే పతింవరయగు పద్మాదేవివలె సాక్షాల్లక్ష్మీవలె శ్రీదేవిగా నుండవలెను. ఇట్లునుట అట్లు గోచరింపవలెనని భావము.

ఇట్లుపై కొంతభాగము తుటితమయిన దనిపించును. యవనికా పసరణానంతరము నర్తకి ప్రవేశించి యొనరింపవలయు నృత్తవిధానముల స్వరూపవర్ణన మిచట ఉండుట ఆవశ్యకమనిపించును. ఆరంభ నృత్తమున నొనరింపవలసిన విధానములు జొన్ని యిదివరలో సూచితములయినను ప్రకృతము సూచించుటయు నపేక్షితము. ఇట్టి ప్రస్తుతములందు కొందరిట్లు సూచించిరి.

యవనికాపసరణానంతరము నర్తకి ప్రవేశించి వైష్ణవస్థానకముననుండి, వక్ష మున్నత మొనరించి, "భుజిశీర్షములను ప్రసన్నముగ కూర్చి, నాభిస్థానమున దక్షిణహస్తమును ఖటకాముఖముగ కూర్చి వామము లతాహస్తముగా నుండగా, చిబుకమును వక్షః క్షేత్రమునకు చతురంగ లమితముగా కూర్చి నానాగసమాశ్రయముగా ప్రవేశమాచరింపవలెను. ఇట్టి నర్తకి ప్రధమ ప్రవేశవర్ణనము జాయ వాక్యములలో నున్నచో రమ్యముగా నుండెడిది.

నర్తకి సమ్మాననం

ఊర్ధ్వభూమౌ తురీష.....తుముద్యతైః?

హైమైర్మణిమయైః కాంచీ మంజీరవలయాదిభిః

అన్వైరభరణైః కింఘనసైః చామికరోచ్చయైః

శ్రీఖండగరుజైః.....కుంకుమజై రపి

తోషయేయురిమాం బృందయ క్కా మింగితవేదినః

మ త్తద్విపఘటావాజిభై ర.....ధురంపరం
 కృషేణ కుంకుమం దద్వాత్ ద్వంద్వా.....శక్త్యనుసారతః
 .....కౌంతా .....గత్వావేశ్వవిశ్యామ్యతాంత్యయా
 ఇత్యాదిశ్య మహీపాలో హర్షాదేనాం వినర్జయేత్.

నర్తనాగారమున నర్తకి సర్తన మొనరించిన యనంతరము సహృదయ సదస్యుల యభినందన సూచకములయిన సమ్మాన బహుమానములు అభినందించి రాజు విశేషింప ననుజ్ఞ నిచ్చుట యిందున్నది. ఈభాగములో పాదపాదమున త్రుటి యున్నది. అయినను తద్భావపూరణము భావనీయము కాగలదు. సర్తన కాలలో సముచితార్హాసనములం దుపవిష్టులయినవారు నర్తకీ సర్త నముచూచి హర్షించి హర్షసూచనముగా సమ్మానబహుమానము లిచ్చుట కుద్యుక్తులగుట యుక్తము. అట్టివారు సువర్ణమయములు మణిమయములు నయిన కాంచీదామముల నిత్తురు. మంజీరముల నిత్తురు. కరకంకణముల నిత్తురు. ఇంక నిట్టివిత్తురు. నానావిధములగు ఆభరణముల నిత్తురు. ఇంతియేకాక బంగారపు జరీలు కల పట్టువస్త్రములను వస్త్రములను సమర్పింతురు. శ్రీచందనము అగరుద్రవ్యము జనాది పురుగు మొదలగు పరీచుల ద్రవ్యములతో నిర్మితములయిన కాశ్మీరజములు కుంకుమ సంభాతములయిన రసద్రవ్యములను చూర్ణ ద్రవ్యములను ఇత్తురు. అట్లభిలషితముల నప్షేతముల నావశ్యకములను సముచితములను ఇచ్చి భావవేదులై బృందయుక్త యగు నా నర్తకిని సంతృప్త జేయుదుగు నర్తకి తన సర్తన మొంతగా సర్తన విదుల కెంతగా పభిమానాస్పదమయినదో యని భావించును. అభిజ్ఞుల సమక్షమున సర్తనము శోభించును. ఈ పారిషదు లెట్లు భావించిరో యా నర్తకి తెలియదలచును. అది గుర్తించిన భావక ప్రేక్షకులు తమ యభినందన సూచకములయిన బహుమానముల నిచ్చి నర్తకి

సంతుష్ట యగునట్లు చేయుదురు. అట్టి యభిజ్ఞ సర్తకి వంశీతచతుర సర్తకి కేవల బహుమానముల సంతుష్టకాదు. భావకుల భావ బహుమానమున సంతుష్ట యగును.

ఇది కొందరి సాధువాదనసత్కారము. కొందరు ధీమంతులు శ్రీమంతులు నగుదురు. శ్రీమాన్యులు ధీమాన్యు లొనరించు సమ్మానము వేరువిధమున నుండును. వారు మత్తద్విషముటల నిత్తురు. ఆజానేయవాజినమూహ మిత్తురు. పరభీకరములయిన బైరవబృంద మిత్తురు. శిబికల నిత్తురు. వాహనముల నిత్తురు. రథముల నిత్తురు. ఇంక నభిలషితముల నిత్తురు. దంపతులుగ విచ్చేసినవారు శక్త్యను సారమున సమ్మానముల నిత్తురు. శోభామాంగల్య చిహ్నముగా కుంకుమ మిత్తురు. ఇట్టి సత్కార సమ్మానములు కాగా సర్వము సంభావించిన ప్రభువు సర్వ మభినందించి “ఓసి! వాసూ! నీవు శ్రమించితివి. ఇక గృహమునకేగి విశ్రమింపుము.” అని యనుజ్ఞ నిచ్చును. ఆదేశించును. ఇట్లాదేశించి మహిషాలు డా నర్తకిని వంపును.

స్వామి సంభావనాధన్యం మన్యాం లక్ష్మీభరాలసాం

అపిస్వపరదేశీయా న్నానావిధ కలానిధీన్

ప్రస్తుత స్తుతి వాచాలాన్నమ్యా నివర్త్యావతోఽఖిలాన్

పరమండలినోఽశేషాన్కవీ స్కీర్తివిధాయినః

అభ్యర్థ్యాపి యథాకామం సువర్ణాభరణాంబరైః

కృతార్థాన్పార్థివః కర్వాత్.....కీర్తిలంపటః

ప్రభు వాదరించినందున ధన్యతను భావించుచు లక్ష్మీభరాల సయ్యుల సర్తకి నటుపంపించి నానావిధ కలానిధులను రాజు అర్చింపవలెను. వారు స్వదేశీయులు పరదేశీయులు నగుదురు. వారి నందరిని పూజింపవలెను. ఇంక నచట ప్రస్తుతస్తుతి నాచరించు

వాచాలురుండురు. వారి నాదరింపవలెను ఇంకను నమస్కార్యులగు నిద్వాంసులనందరి సర్వింపవలెను పరమండలమునకు సంబంధించిన వారినందరిని కీర్తినికూర్పు కవులను యథాకామముగా సువర్ణము లతో నాభరణములతో నంబరములతో సర్పించి కృతార్థుల నొన రింపవలెను పార్థివుడగు ప్రభునిట్లాచరించుట యు కము. కలాపోషణ మొనరించిన పాశ్రీచీన ప్రభువులు కొందఱు యాచరించిరి. కావున వారి కీర్తియందనురక్తుడయిన పార్థివు డీట్లందరిని కృతార్థులను చేయవలెను.

సూచీముఖ గతిస్యాతగుజాశిఖరశోభితమ్

జాయసేనాధినాథేన సృత్రరత్నావలీకృతా.

జాయసేనాధినాథు డీసృత్రరత్నావలి రచించినాడు. రత్నావలియొక కంఠమాల. సృత్రరత్నావలి యీగ్రంథము. రత్నావలీ రచనమున, సూచీముఖమున సిద్ధపఱచిన గ్రంథమున గుణముదారము స్యూతయై కూర్పు పొందినదై యుండును. రత్నావలీరచనములో శిఖరము మేరుస్థానము శోభసంపాదించుచుండును. అట్లే ఈ సృత్ర రత్నావలియు సూచీముఖము గతిశిఖరము (హస్తవిశేషము శిఖర హస్తమనుట) కలవు సూచీముఖము గతి యుచుట సర్వవిధాంగికాభీ సయముల కుపలక్షణము. వాని నిరూపణమున ననుస్యూతములయిన నానాగుణవిశేషము లిందును శిఖరాదినరూపణమున నిది శోభా సహితమయినది. శ్లేషమూలకముగా రత్నావలికి గ్రంథమునకు అభేదాధ్యపసాయమిందు సిద్ధమయినది. రత్నావలీసుందరమయిన సృత్రరత్నావలీ గ్రంథమును జాయసేనాధినాథుడు నిర్మించెను.

స్థా ప న.

సాహితీవల్లభాంచిత మయిన ఈ సృత్తరత్నాశ్రీ గ్రంథమునకు నే నేమేని వ్రాయవలచి పేరు పెట్టుట కాలోచించితిని. ఆస్మికప్రశస్తివభాసముగా స్థాపన అను పేరు స్ఫురించినది. స్థాపనార్థము నీ రత్నాశ్రీయే సూచించినది.

“రేఖయాలంకృతా తమ్యా స్థితిర్మఖరసేన చ
నృత్యస్యాభినయానాం యదంతే సా స్థాపనా స్మృతా”

(గంధార్ధానుగతార్థము గ్రంథమున గలదు. అచటి సాహితీవల్లభయు చెప్పవలయునది చెప్పినది. నా చెప్పవలచినది యిచట జెప్పదును.

సాహితీవల్లభ వ్యాఖ్య వ్రాయుటలో విశదముగా రచన సాగింపవలెనని, అభిలాష కలుగు వారల కామోదము గలుగునట్లు వ్రాయవలెనని సాహితీవల్లభుల సూచనము. అట్టి సూచనమునే నేనిట్లు అనుసరించితిని శ్రీ జాయసేనావృత్తి రచన నృత్తరత్నావలి. నా రచన సాహితీవల్లభ. నా యీ రచన సృత్తరత్నాశ్రీ గ్రంథమునకు అనువాదము. కేవల మనువాదమును గాదు నాట్యవేద గ్రంథవిషయములు నున్నవి. ఈ “సాహితీవల్లభ వ్యాఖ్యానము” అను భావము కలిగించునట్లు “సాహితీవల్లభాఖ్యవ్యాఖ్య” యని యంటిని. ఇది వ్యాఖ్యానియమ పాలనమున నున్నదా? భరతభారతికి శ్రీమదభినవపురు అభినవభారతి రచించి అది “నాట్యవివృత్తి” అనెను. నేను శ్రీమదభినవపురు ప్రపాదపదారాధకడను. ఒక అభిఖ్యకై యిది వ్యాఖ్య యంటిని.

ఉపాదేయసంపాదము - తదస్యప్రతీకనము - స్ఫుటవ్యాఖ్య -
విరోధపరిహారము - సుపూర్ణత - లక్ష్యానుసరణము - శ్లేష్ఠ
వక్తవ్యాంశవివేచనము - సంగతి - పానరుక్త్యసమాధానము -
సంగ్రహము.

అను వ్యాఖ్యాప్రకారములను నే ననుసరింపగలిగితివా? శ్రీతిమ్మరాజు
సాహితీవల్లభుడు. ఇది తదాఖ్యావ్యాఖ్య. కావున సాహితీవల్లభాఖ్య
వ్యాఖ్య యగును. సహృద లిట్లు భావించి అందరామోదము
పొందుదు రని నేనును సమ్మోదము పొందుదును. నా యీ రచన
మున నా స్నేహములకు జెప్పి కొనను. అని గాలికి పోవలసినవి. కాల
మున నిలుపవలసినవి గావు అందర కిట్టివి యుండును గదా
యందురు. నా సహవ్రత యున్నచో నేను సల్లె భావించును. నా
వైయక్తికములను దూరముంచి ఎట్లో దేవీభావనమున నిర్వార
చమక్రియను నిలువ చేసికొని దీని వ్రాసితి ననుట స్వస్పంద
సమ్మోదము. నా యీ వ్యాఖ్యానమును సంస్కృతభాషలో ననువ
దించి ప్రకటించుట సంస్కృతహృదయులకు హృదయసంస్కృతిని
సంపాదించగలదు అన్నిటిని నేన చేయుదునా? చేయించువారు
ముద్రించువారు సాహితీవల్లభ్యము కలవారు కలవారును కావల
యునుగదా !

ఒకనాటి సారస్వతసభలో కృత్తరత్నావలీ ప్రశస్తి వింటిని.
తద్రచనలు చూచితిని. ముద్రితమగుటను తెలిసికొంటిని. అల్పకాల
మున నావిష్కృత మగు ననుకొంటిని. ఔచిత్యము కృతి ఇచ్చునాడు
ఈ ప్రసక్తి వచ్చినది. శ్రీతిమ్మరాజు జాయపతిని వినించెను. నేను
చూచితిని సాహితీవల్లభసంకల్పము సాహితీవల్లభాఖ్య వ్యాఖ్యా
నిదానము సాహితీవల్లభసంకల్పము ఔచిత్యము నాటి విద్యత్సహృద
యసమితిలో అవికల్పముగ ప్రసరించినది. జాయనేనాపతి రత్నావలీ

ముద్రణము నోచి నోచి ఆచి ఆచి యున్న మాకు అమోఘముగా నందినడి, నాహిలీవల్లభ్య ప్రకాశము నాటి మహాసభలో నేను తూచి చూచి వెలుగుచును నాలోచన లోచనములను ప్రసరింప జేయు సాహితీవల్లభుని చూచి చూచి శబ్దంత్రివి. బలమును సంపద ర్పణమున జూచుకొని “వా రన దలచిరి” అంటిని. “సృష్ట రత్నావళి” నేన అంధమున వ్రాయ వెలయుటకు వారు సూచించిరి. పునక మిచ్చిరి వ్యావయ మిచ్చిరి గుంటూరు సాహితీసదస్య మావేశమున సచేతోఽభిజ్ఞభూయిష్టపరిపతులొ కాండియ్యగోతుడ నగు నాకు కర్పూతాంబూల మిచ్చి చందనాదు లిచ్చి శాలువ లిచ్చి నవనవనేత్రము లిచ్చి సాహితీవల్లభులు సృష్ట రత్నావళి ప్రకాశ చోదనము చేసిరి. నా సక్తి శక్తి రక్తి గుర్తించిన వారు నామాటలకు సృష్టము నేర్పిరి. బహ్వంశక్తి నాకు సమాస నిచ్చినది.

లోకతంత్రాదుసారముగ భావించినచో నేనిందు వాసినినది “వ్రాయవలసి వ్రాసినది” యని యిప్పించవచ్చును. కాని యపేక్షి తములగు వానిని చూడగా చూడగా వ్రాయవలసినది వ్రాయ దలచినది యింక సభిక్షముగనున్న దనిపించును. చిత్తభాతిభావ మంతయు వ్రాయుటకు నాకు నాలుగు చేతులు లేవు కదా! తన గ్రంథవిషయము గుర్తించి భరతు డభినందించునని యీ గ్రంథకర్త యనెను. ఈగ్రంథమున నంతట సభినవగుప్రపాదపదారాధన మున్నది. భరతుని వలె సభినవగుపుడు సభినందించునని శ్రీ జాయ సేనాపతి యనలేదు. ఎంచువలన నెల్లన లేదని నేనడకొనను. ఆ మాట నే నందును. అభినవగుపుడు ప్రత్యభిజ్ఞామృతధారాపీసార మున తన వ్యాదయమునకు మ్రదిమ కూర్చు కొనిన సిద్ధరసప్రజ్ఞకు శ్రీ జాయ సేనాపతి గజసాధనికుడు నేనిందు ద్వయవేదిని అద్వయ

వేసిని నే నధ్యాపకుడను. నాట్యసృత్యసృతాధ్యాపకుడను గాను. అయినను నాట్యాధ్యాపకుడను. నాట్యమున నొక యంగ మయిన ఆ గీతము నధ్యాపకము చేయలేదు. వాచికమున గీతవాద్యవిశేషాధ్యాపకత నా జనకునకు లేదు. అయినను అధ్యాపకుడను. ఈ యధ్యాపనప్రత్యయముననే అవి యివి వాగ్గీసితిని. నా యీ సాహితీ పల్లభాఖ్యావ్యాఖ్యానమునను నా యధ్యాపకత నాకు గోచరించును. అధ్యయనానకుల నధ్యాపన మొనరించు నధ్యాపకుడనుగా దీని (వాగ్గీసితి నని అధ్యాపకభ్రాత లనినప్పుడు నేను మానము కల ముని నైతిని. నన్నిట్లనుమని యభినవపుడన్నట్లు సంభావించు కొని అభినవా నందుడ నగుదునా ?

ఈ గంధము సర్వము భరతుని నాట్యవేదప్రసూతము. అభినవ భాంతీసంకేతము నాట్యవేదవివృతిలో నభినవగుస్తుడు సూచించిన విషయములను శ్రీ జాయసేనాపతి సంకేతసారముగా నిరూపించి నాడు. పరిష్కర్త శ్రీ రాఘవన్ కతిపయస్థలములందు అభినవభారతీ మూలకత్వమును సూచించి సంస్కరించుట సహకారి యయినది. అభినవభారతీని చూచుచున్నప్పుడు రత్నావలీమృతి గోచరించును. జాయపతి దర్శించిన అభినవభారతీ నిశ్చితార్థమిచ్చి యుండును. నేటి యభినవభారతీ నుండి నిశ్చితార్థ మన్వేషింపవలసివచ్చినది. నేనిది వ్రాయుటలో నాకు అభినవపుడే కలడు. కీర్తిధరుడు లేడు. సోమేశ్వరుడు లేడు. ఇంకను కొందరట్టివారు లేరు. ఇట్లు వ్రాయుట యయినది. ఒక మిత్రుడనెను. “భరతుడు చెప్పని వాని నిశదేమి చెప్పెను? దేశరీతులను జెప్పెను. భరతుని లక్షణవచనముల నట్లు నిట్లుగా కూర్చి చెప్పెను. అభినవభారతీ సూచితములను తానుగా జెప్పెను. వారు వారు చెప్పిన వానిని క్రమము మార్చి చెప్పెను. ఇట్లే చెప్పెను? వారి వారి శ్లోకములనె తాను భావించిన క్రమమున

కూర్చినను గ్రంథముగను కదా! క్రమము మార్పుటలో నేమి విశేషము కలదు? తాను మార్చి కూర్చినను ఆకరములనుండి చేర్చుకొనవలసి యుండునట్లుగ నె కూర్చెనేమి?" అని ఆచార్యబుద్ధ్యనుసారమున ప్రయోగమునకు తగినట్లు దేశీరీతులను శాస్త్రీయముగ లక్షణయుక్తముగ నిరూపించుట జాయపతి పని. అప్పటికి పలయునంత జాయపతి చెప్పుట యయినది కదా! లోకతంత్రానుసారమున గుర్తించిన వానిని జాయపతి శాస్త్రీయముగ పరిష్కరించుటకు యత్నించెను. భరతు డట్లొనరింపవచ్చుననెను. ఈత డట్లొనరించెను. కొన్నిటి నిట్టివానిని ప్రాక్తను లంగీకరించిరి. ఆ య గీకృతములను తాను నంగీకరించెను. ఏతదంగీకృతములను అగ్రాచీను లంగీకరితురు. కాని అభ్యాసమున ప్రయోగమున నవలంబి తురా? ఉన్న వానినె విడిచిన వారు ఇట్టి వాని నెట్లవలంబించు రని యనటకు నే నభినవగుప్తుడను గాను, కతిపయశిష్ట వ్యక్తులు సవిశేషముగ వీని నవలంబించి నవ్యాఖ్యానముగ ప్రయోగించినచో వానిని పరిసరముల వారు విశిష్టముగ సంభావింపగలరు

తనగ్రంథమును చూచి భరతు డభినందించునని జాయనుడు యనెను నాయీ సాహితీవల్లభ రచన చూచువారెవ రన్న వైరాళ్యము నాకు లేదు. జాయన సంతగా సభిమానించిన ఆదరించిన శ్రీ గణపతిదేవుడు జాయనగ్రంథము నభినందించి యుండును గదా! ఆ గణపతిదేవుడు సాహితీవల్లభ దర్శనమున నెంతగ సంతోషింపగలడో నను నిర్మాణకాయమున గాకున్నను నిర్మాణచిత్తమున భాషింపజేసి కొనగలనని యనుకొందును గణపతిదేవున రూపధేయము నామధేయము తదసంతరమున ప్రతిభాత మగుచునే యుండును. భరతగ్రంథమునకనేకులు వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరట. అభినవభారతి ప్రకాశితముకాగా నవి చీకటిపడినవి. భరతభావగ్రహణమునకు అభినవభారతియే యా

ధార మునునది. అభివృథు భరతుని తన మార్గమున జేర్చుకొనెనని కొందరని భరతమార్గముననే అభివృథు సంచరించెనని జాయంతి భావించెను. అభిసవగు ప్రపదములనే జాయుడు హృదయమున నిలిపి కొని తన రచనకాశ్చిత్తి వైభవము సంచరించెను. ఇట్లొసరించిన తనను భరతుడభినందించునని జాయుడు అభిసవముగా బలికెను. జాయన దృష్టిలో భరతు అభివృథు నామోదించెనని అభిసవశిష్యుడయిన తనను భరతు డామోదించునని భావన యున్నదని గుర్తింప గలము, ఆ కొందరు ఈ యిద్దరి నట్లే యందురా? నేను తృతీయుడను. భరతుడు తన పదవివ్యాసముతో విశిష్టార్థము గుప్తము చేసినాడని దానిని గుర్తించిన గాని శిష్టార్థము స్పష్టము కాదని జాయసేనావతి భావించి గుర్తించెను. అభిసవగుప్త పదసంక్తి చూచి చూచి పతి పద్య సిద్ధము చేసికొని పద్యము రచించెను. కొన్ని పట్టులందు అభిసవగుప్త గుప్తమును జాయసేనాపతి యధాతథముగ గుర్తించెనా? అను భావమును గలుగును. ఉపక్రమోప సంహారములలో నిరూపితములయిన సర్వవిషయములను సంగత పటచూపి సమన్వయించుకొని పూర్వోత్తరవైరుధ్యము లేకుండునట్లు రచియితలు రచనలు చేయుదురు. భరతహృదయార్థమును సాక్షాత్కరించుకొని శ్రీమదభిసవగుప్తుడు డభిసవభారతి రచింపగా సర్వసమన్వయము కలిగినది. అట్లు సమన్వితభావార్థమును జాయసేనాపతి నిరూపింపగా భారతాభినందనయోగ్యత కలిగినట్లు లోకము భావించినది అభిసవజాయంతిల భావనిబంధనమున కుపక్రమించిన నేను వారి యత్న ఫలము నిరూపించుటకు యత్నించితిని వారు సిద్ధపరచిన వికార్థమును నా మాటలలో నేను వ్రాయుటయ నా రచయితృత యయినది. అందరభిసవులు కాదు అట్టి సాక్షాత్కారము దుశ్శకము, తద్భావవేదనమును సుశకముగ లేదు. శ్రీ జాయంతికి గల సర్వశ్రీ సంపత్తి నా

మనసున కందునది కాదు. అయినను నేని చన నెట్లొందించితిని. లాస్యహోదినీ ఉమాదేవి తాండవానందుడు మాధవుడు నాకు ఆశ్చర్య సంపత్తి కాగా దీని వాసితి నని స్వస్పందనవిరుల్లాసమున భావించును. ఈ రత్నావళి యంతయు కొంతయునుట భరతాభినవ ప్రతిబింబము. భరతశ్లోక భావముపలె అటుగా నిటుగా కూర్చు పోంది నవి. అభినవభావాక్త మయిన భరతభావమె యంతట నున్నది. భరతశ్లోకమునె కూర్చు పోయె నేమి? చెప్పవలయునది యున్నపుడు తత్పరిసరమున తానుగా శ్లోకము వ్రాయుదగును కదా! భావద్వయ మద్వయభావముగా గుర్తించి భారణ మొందుటకు జాయపతి రత్నావళి కూర్చెను. మనమును రత్నావళిభారణమున అభినవనాట్య భరతులము కాగలము. నాట్యవేదము ప్రథమ ద్వితీయ భాగముల నింతకు పూర్వము ప్రకటించుటచే నీ గ్రంథరచనములో పర్వాప్త కల్పమయిన సహకారము లభించినది. నాట్యవేదము మూడవ భాగము ప్రకటించని నాకు తద్రచనములో నిది యుపకరించినది. ఈ గ్రంథరచనాపేక్షితములగు గ్రంథములన్నియు నాకుపకరించినవి నేనువానిని తగిలవిధమున నుపయోగించుకొన గలిగినవాడ నయితినా! ఇంకనుపకరింపగల గ్రంథముల యుపయోగ మందుకొన గలిగితినా! కావున “అది సహకారి. ఇది సహకారి” యని నేను వేరుగా వేసి నుట్టంకింపలేదు. దీని పరిష్కర్త శ్రీరాఘవ భావముల నయిన స్వీకరింపగలిగితినా? నాయీరచన నిర్దోష అనినేనే ఎట్లందును? “సర్వజ్ఞరచన సదోష” అనియు ననువా రుందురు వేదము నదుష్టము కాదనువారుందురు. నాట్యవేద మట్టిదే యనువారుందురు. “నాయీరచన సదోష” యని నా కేట్లు తెలుయును? తద్విదుల సంవాద మిందు ప్రమానంపాదకము.

నేను నాకుగా నొక భాష నలవరచుకొంటిని. ఇది సాహితీవల్ల భాగంగతము కావలెనని తలచితివా? అది యట్లే యనుషక్తమయినదా? కాని నేను నాభాషకు యత్నించితి నని తలంపను. వాని లోని పీచిలోని భాష యిందలి భాష యయినది. “గ్రంథము నా దృష్టిలో నున్నది. ఈ భాష నా సృష్టిలో నున్నది.” అనుసంకటి యహంత నాకుకలుగునా? ఇట్టి గ్రంథముల కిట్టిభాషను నా కెవరెవరో నేర్పియుండురు. నేను నా సంవిత్సంవాదముతో నీభాషకూర్చితివా? ఇది స్వస్వంద మచుకొందునా? నాయీ భాష కేమి? ఇందొక యర్థము స్ఫుటికిమై భాసించుటకు నాదిది యత్నము కాని యత్నము చుట్టలు చుట్టి బుట్టలనుండి తట్టలనుండి పెట్టెలనుండి నేను శబ్దములను గ్రుమ్మరింపలేదు. శిలాకవేసి చూచు వారల కీభాష నెవముగా నుండవచ్చును. కాని యిది పునర్నవమని మొదటినుండి సానభాస ముగ జదువు వారనగలరు. “అరాశములు కాని సర్పకీర్ణములు కాని స్వస్తికములై స్వసమ్మఖమున నున్న గజదంత మగును”. అనునది ప్రథమదృక్కులకు గోచరము కాకపోవచ్చును. అతాదృశుల కిది సంగ్రహమె యగును. ఇట్టి రీతి సర్వగ్రంథము లందును సమానము. ఏ భాషలోని గ్రంథమునందయినను ఇట్టి సంగ్రహసంవాద ముండుట సహృదయులకు విదితమే. నాట్యవేదము నావిష్కరించుటలో నన్ని శ్లోకములను గ్రహింప లేదు. మల్గుహసపరిమిత మయిన నాట్యవేదమును తగ్గించుకొని నిరూపించితిని. తగ్గించినా శ్లోకముల తాత్పర్యమును స్పష్టముచేసితిని. చుఖ్యముగా కంఠధారణ యోగ్యములని భావించిన వానిని ఉల్లేఖించితిని. ఈ కాలమున ప్రకటించు నాకు అట్టి సంగ్రహ మభీష్ట మయినది. ఈగ్రంథము నట్లు సంగ్రహ పఠచలేదు. ఇదియే నాట్యవేద సంగ్రహము. ఈ సంగ్రహము

గ్రహించుటలో నా కా గ్రహము లేదు. కొన్ని స్థలములందు లేని వానిని, కాదు, ఇందున్నవానిచే నభ్యాసములగు వానిని నాట్య వేదవిషయములను నిరూపించితిని. ఇది యీ అకృతిన న్నాన్వేషి యని మితనంభావ.

నాటక ప్రయోగములలో నటించు నటులు తమ భావబలము నె విశ్వసించి నటించురు. వారి యభివ్యక్తిలందు సంస్కారములను పరిష్కారములను సహించు వారభివ్యక్తించినచే యభివ్యక్తియను లోకము తలచుచును వానికి బలమునునది. ఆ నటులకు హస్తము ద్రలు అంగోపాంగాభివ్యక్తియు లావశ్యకముగ లేవు నాట్య మొన రింప నుత్సుకంపడిన వారలకు నాట్యము నేర్చితిమని తలచువారు నాట్యచాక్ర్య లయి తామునేర్చిన వానికి తాముఁహించినవానిని గలిపి నేర్పరి. నేర్చుకొనినవారు ధనమిచ్చి నేర్చికొన్నందున తాము నేర్చినదానితో ధనము సంపాదించు వారయినందున వారి నే వారును ఏమియు సూచించుమున సూచింప వలను నడదు. వారు హస్తముల నన్నింటి ననుకరింతురా? హస్తవినియోగముల గుర్తించి ప్రయో గింతురా? ప్రయోగించుటలో వారు ఎన్ని క్రొత్తలు కూర్చినారో గుర్తించుట కవకాశము లేదు. చూచువారలకు వారి దంతయు క్రొత్త యయినది. అందు మోజుగలిగినది. ఇక నెవరేమి యందురు? హస్తములు గతులు వారెట్లు చూపినను చూపినట్లే యయినది. శాస్త్రీయములయిన వినియోగములు వాటిలో నుండవలయు ఉన్న ననుము ఉన్నవాని నొకడు చూచి మెచ్చగా లేనివానిని మెచ్చింపలే లోకము తలచును. ఇట్టి స్థితిలో నీ గ్రంథమును నాట్యాదు లొనరించు వారొల్లరు. వారు చేయనది చేయవలయునది యగునో కాదో మీక్షింపదలచువారల కావశ్యకము. అట్టివారును కొందరుందురు.

ఆంగికాభినయముల నిరూపించుటలో భరతుడు నిర్దేశించిన క్రమమున అభినవభారతి గూఢభావము నచ్చట నచ్చట స్పష్టము చేసింది. అంగహారములను మొదట నామతః నిర్దేశించుటలో భరతాభినంధి సాభిప్రాయ ముటను అభినవుడు విశదముచేసెను జాయ నేనాపతి నిర్దేశించిన క్రమము గ్రహించు వారి సౌకర్యసంపాదకు తగి యున్నది, పూర్వపూర్వ విజ్ఞాన ముత్తరోత్తరపరిజ్ఞానమునకు సహకరించుట ఏ జాయుతి సంభావిం చెను. ఆంగికాభినయమునకు సంబంధించిన విశేషములను వ్రాయునపుడు నేనాంగికముల ననుకరించుచు యక్షణము సంగత పరచుకొనుచు వ్రాతలో నిరూపి చినో? అన్నియు సంగప్రత్యంగములందు సంగతము లయినవో? ఉభయ విదులు ద్వయానుసంధాన మొనరించువారు గుర్తింతురని నేనై యనలేను. ఆంగికనిరూపణములో భరతు డనుసరించిన క్రమమును జాయుతి యనుసరింపలేదు. నాట్యవిద్య కది ప్రధమావతారము కావున భరతు డట్లు నిరూపించుట యుక్తము. భరతు డంగీకరించిన క్రమమీ విధముగ నున్నది, బ్రహ్మవచనానుసారమున భరతుడు అమృత మంధన సమవకారము రచించి ప్రయోగించెను. త్రిపురదాహ మను డిమమును రచించి శివసమక్షమున ప్రదర్శించెను. శివుడు సృష్టము స్మరించి తత్ప్రతిబోధనమునకై తండువుచు నియమించెను తండు వంగ హారములను జెప్పెను. అవి కరణాధీనము లయినందున కరణములను జెప్పెను. అంగహారస్వరూపము నిరూపించెను. అంగహారానుబద్ధములను జెప్పెను. పి డీంధములను జెప్పెను. ఇవి యన్నియు సంగో పాంగప్రత్యంగముల స్వరూపపరిజ్ఞానముతో నొనర్పవలసి యున్నవి కావున పిమ్మట భరతుడు వానిని నిరూపించెను జాయుతి యనుసరించిన క్రమమీ విధముగ నున్నది. శివనాట్యమును సంకల్పపురస్కరముగ నిర్దేశించి తన్నిరూపణము పూర్వపూర్వాపేక్షితము

కావున సర్వపూర్వములను ప్రథమమున నిరూపించెను. అందుననే ఆహార్యము చెప్పి అంగికము నందలి అంగోపాంగ ప్రత్యేకాభివ్యుత్పన్నావనివేదన మొనరించెను. ఈ నిరూపణమున పూర్వవిరులుత్తరావగాహన సమర్థులగుదురు. అంతరము మహార్థమయిన అంగహారహాస్యము గుర్తింపగలదు భరతప్రక్రియోక్తములలో వేరొక విశిష్టభావము గోచరించును. సంయుతాసంయుతహస్తముల రూపము కలిగిన లోక మప్పుడప్పుడు చూచుచున్నది వానిని వేరువేరుగా జూచుచు చూచిన సంతసమును రుచిచూపువారుండురు. హస్తమున హస్తము కలుగుటలో సంతరాలక్రియల చిత్రమున నెట్లు చూడగలము? కొంద రా యంతరాలక్రియాక్రమమును దృష్టి కందింపగలరు. వారయిన “ఇదుగో కరణము” అని ప్రదర్శింప గలవారయినపుడు కరణ కరణ క్రియారూపమును గూడ ప్రదర్శింప గలుగవచ్చును. వానిని జూచుటకు జూపు గలవారు చూడగలరు. అట్టి చూపు ఈ గ్రంథమున గలుగునని తద్విదులన వలెను. సామాన్యముగా పూర్వనిరూపితార్థములను తరువాత నిరూపించువానిలో సంగతపటచుకొనుట గలదు ఉత్తరగ్రంథనిరూపితములను పూర్వగ్రంథనిరూపితములలో సంగతపటచుకొనుటయు గోచరించును. భరతుడు నికుంచితము చెప్పి వృత్తికము చెప్పెను. నికుంచితము చెప్పినపుడే వృత్తికపాదము నిరూపించెను. అట్లే జాయపతియు జెప్పెను. ఇట్టి విన్నయు నాట్యతత్వజ్ఞులకు నిత్యసాక్షాత్కారకల్పము లయిండున వారి ఝటిత్వపద్ధితిని మన మభిమానించి యనుసరింపవలెనున్నది. కావుననే కరణముల క్రమములో విశిష్టత యుండవని యాచార్య భరతక్రమమును వీక్షియిష్టక్రమము నిరూపించెను. అయినను పూర్వపూర్వ పరిజ్ఞాన మావశ్యక మగుచునె యుండును. అభివ్రుదు తన వివృతిలో ఆవశ్యకపూరిణము కావించెను తదాధారము సర్వాధారము.

నాట్యవేదము పౌరధర్మమున సంస్కృతగ్రంథములలో
అష్టోత్తర శతకరణములు శిలాఫలకగతములుగా ప్రదర్శితములయ్యివి.
ఆ కరణచిత్రము లన్నియు భరతాభినవనిరూపిత కరణలక్షణ లక్షిత
ములై యగునా? వానిలో గొన్ని అన్యలక్షణములతో గన్పడును.
కొన్ని అన్వేష్య లక్షణములతో నున్నవి. ఆ శిలాఫలకనిర్మాణ
సమయము నాటికి కొన్ని కరణలక్షణములు నాట్యనృత్యవిదుల
సంప్రదాయమున రూపాంశరము పొంది యుండవచ్చును. కరణము
లాశ్మ్యతీవిశేషములై శిలాఫలకసముత్కర్ణములై గ్రంథముద్రితములై
కరణరూపభావని మొనరించు వారల కామోదమిచ్చుచున్నవి.
శివసేవాసక్త మయిన శివసేవి నియతక్రమానుసారమున శివసన్ని
ధిలో నానాకరణాచరణసమర్థ మయినది. ఉమాశంకరులు సత్సంప్ర
లయిరి. ఇది లక్ష్యఫలముగా భావించి కరణక్రమమును కూర్చు
కొందుమేని యుద్దిష్ట భావసిద్ధి యుండును. భరతక్రమ మంతట లేదు.
అట్టిక్రమ మనుసరించి యుష్దేశించుటలో భరతు డపూర్వ మేదేని
భావించెనేమో? అది సంప్రదాయరహస్యము. కాని తదపూర్వాను
బంధి సంప్రదాయవిదులు కైలాసమున నున్నారు. అట్టి భావబోధక
వచనోపదేశము సభినవభారతి సూచించును. కరణము లష్టోత్తరశత
మగుట అంగహారములు ద్వాత్రింశత్సంఖ్యతో నుండుట, నృత్య
హస్తాదులును నియతసంఖ్యతో నుండుట ఒక తాంత్రిక మయిన
భావము నుద్బోధించుట కగునేమో? అజ్వరితులు సావధానులై
సాలోచనమతు లగుట యావశ్యకము. కరణము లింక నుండ
వచ్చును. అంగహారములు నుండ వచ్చును. ఇతరములు నుండ
వచ్చును. ఇట్టి యధ్యవజ్ఞ యున్నది. కాని లక్ష్యము చూచి లక్ష
ణము నెవరు చెప్పలేదు. లక్ష్యము కూర్చుటకు లక్షణమును చెప్పలేదు.
కరణముల లక్షణముల ననుసరించి కరణప్రయోగ మొనరించుట

కష్టమని భావించు వారలకు కరణచిత్రఫలకములు కరణకరణ సహకార మీ గలవు. వాని దర్శనముననేని కరణముల నొనరింతులేని అంగహారముల గూడ ప్రయోగించుట కలవడగలరు? ఆ కరణచిత్ర ఫలకములలో సంశట స్త్రీలె కరణప్రయోగ మొనరింపగలవారుగ నున్నారు. సృష్టసృత్యాభ్యాస మొనరించువారలలో నత్సుకము కల స్త్రీలు కరణముల ప్రయోగి తురా? వారెంతటి శరీరావయవ చాలన లాఘవము కలవారు కావలెనో? కరణముల లక్షణములను వినియోగములను గుర్తించుటకై ఆ యాస్థలములందు వచనము లున్నవి. భరతుడు సూచించిన వినియోగములకు మఱి కొన్ని వినియోగములను అభినవభారతి సూచించినది. భరతుడు సూచించిన వినియోగములను అభినవభారతి సూచించినది. అభినవవినియోగములను జాయంతి నిరూపించినాడు అన్యకధిత వినియోగములును కొన్ని స్థలము లందు జాయ రత్నావళిలో నున్నవి. కొన్నిటికి వినియోగములను శ్లోకమున నిరూపింపలేదు. అట్టి వానికి విశేష కథనము లేనందున సామాన్యాత్మక మయిన వినియోగము నూహింప వలసి యున్నది. కరణముల నిరూపణములో భరతుడు నిరూపించినదే యుక్తశాస్త్రమని అభినవుడు భావించెను. కరణాంగహార ప్రయోగములలో గౌరీహరుల ప్రీతి సంపాదనము భావించిన ఆ శివదర్శనులు సాక్షాత్కరించుకొనిన విధానమును వారు నిరూపించిరిం ఆ నిరూపణములో కొందరి భావాంతరములను అభినవభారతి చూపినది వాని యందభినవున కాదరమున్నదా? వారి భావమును సంభావించుటకై యుట్టంకించెనా? అట్టివానివై అభినవుడు కటాక్షము సారింపెనని భావింపవచ్చును. అవి గౌరీహరప్రీతి సంపాదకములు కావని యనుకొనగలమా? అంతటి అభినవదర్శన మర్వాచీనులకు లేదు. కరణముల నిరూపించుటలో భరతుడు సాధారణముగా

నొక్కొక్క శ్లోకమునె లక్షణముగా వ్రాసెను. భరతభావనిబంధనో
 ద్యతు డయిన జామినేనాపతి కరణలక్షణనిరూపణమునకు ఒక
 శ్లోకము పర్యాప్తము కావని భావించుటకు ఇట్టిభావమున కభినవ
 భారతి హేతువు, అభినవభారతీ పదములను, శ్లోకము లం దారాధింప
 దలచి నందున, అభినవసూచిత వినియోగములను నిరూపించినందున,
 కీర్తిధరాదుల భావములను సూచింపదలచినందున విస్తర మావశ్యక
 మైవది ఈ శ్లోక విస్తరణమును సూత్రసంగ్రహ మైనందున అభినవ
 భారతీవర్ణన మావశ్యకమైవది. కొన్ని కరణముల కంగహారములకు,
 చారీనామములకు, స్థానకములకు, హస్తములకు, ఇంకనిట్టి అవయవ
 సంస్థానములకు వ్యుత్పత్తినామసార్థకత నిరూపితమైనది. ఇట్టి వ్యుత్పత్తి
 యంతట విరూపితము కాలేదు. వీనికివలె వానికి వ్యుత్పత్తి సభ్య
 హించుట శక్యమగునా? శివవృత్తమహార్థమును భావించువాడు శివ
 లీలానుకరణదృష్టులు ప్రమధులు ప్రమధనాథు నారాధించుట
 కా యా భంగులలవరచికొనిరి వానినెట్ల వ్యుత్పాదించగలము ?
 కరణ క్రమములలో నొక యనుగతి నుండవచ్చును. అది స్పష్టమగుట
 లేదు. కావుననే కొందరు భరతక్రమము విడనాడి ఆత్మక్రమము
 ననుసరించిరి. నామముల నామ్యము ననుసరించి క్రమము కూర్చు
 కొనుటయు బాగుగ నుండ వచ్చును. ఇట్టి విశేషమే చారీక్రమము
 నందును భావింపదగి యున్నది చారీగతులకు క్రమము కూర్చుకొని
 ఆయా చారీసంబంధము కల కరణముల క్రమము నిశ్చయించుటయు
 సుందరము కావచ్చును. అట్టి క్రమవిన్యాసములో నేదేని విశిష్టభావ
 ముండుట యుక్తము కొన్ని కరణములు చాలునని, ఇన్ని కరణము
 లేల యని యను వారుండవచ్చును. అట్టివారు ఇన్ని అలంకారము
 లేల? ఇన్ని గుణములేల? ఇన్ని దోషము లేల? ఇన్ని రాగము లేల?
 ఇవి యేల? ఇన్నియేల? అన్ని యేల? పల్కువారి పల్కులు విని

యుందురు? గుణము లెన్నో యుండగా వానిని మూడుగా గణించిరి కదా! అందుకు, మూడు గుణములలో నన్ని గుణముల సంతర్భవింప చేయుటకు కాని, దోషాభావరూపకముగా నెత్తుటకుగాని, అ యభిజ్ఞాప్రేథులకు మూలాధారమున్నది. ఇవి యేల? అనువారల కది లేదు. అది లేనపు డయత్నములేదు. నాట్యవేదము, అభినవ భాష్యము వ్రాయునపుడు వి సరభీరువునై కరణముల అంగహారముల స్వరూపమును సంగ్రహముగా వ్రాసితిని. ఇప్పుడట్టి భీరుత లేదు. కరణాంగహారముల నట్లు వ్రాసితిని. జాయనుడు అభినవవిప్రు తి నెట్లు దర్శించెనో నే నట్లే దర్శించితినా? నా దర్శనమున నా అభినవదర్శన మున కరణాంగహారముల దర్శనమున ఇది వ్రాసితిని నాభినవభారతి భారతనాట్య వేదప్రథమభాగమున అభించిన కరణచిత్రము లున్నవి అవి యన్నియు యథోక్తకరణలక్షణలక్షితములుగ నే యున్నవన్న విశ్వాసముతో పరిశీలించుట ఆవశ్యకము. కరణచిత్రములలో కరణా నుసరణమున సిద్ధమైన రూపమే గోచరించును. అట్టి కరణరూపసిద్ధికి వలసిన వలన వర్తన భ్రమణ రేచన వేష్టన ఉద్వేష్టన కుంచన నికట్టన పరిఘట్టన ప్రభృతు లందు గోచరములు కావు. ఆయా స్థితి పూర్వభావులుగా వలనాదులను భావింపగలవారల కాచిత్రము లసంగతములుగా నుండవు. అంగహారములలో భరతుడు చెప్పిన క్రమమును మార్చి జాయపతి చతుశ్రతాలమానమున శ్ర్యశ్రతాల మానమున అంగహారములను విభాగించి క్రమమును వేరుగా నిరూ పించెను. ఇట్టి విభాగ మభినవసూచితమే అభినవుడు శ్ర్యశ్రచతుశ్ర మ్మానమున ప్రదర్శించిన క్రమమును జాయపతి అనుసరింప లేదు. తాను వేరు క్రమ మంగీకరించి చూపెను. కరణసమూహాత్మకాంగ హారమున తాలమానకృత విభాగ మున్నట్లు కరణములందుండును గదా! దానిని నృత్యతాలవిదులు భరతుడు సంకీర్ణముగా చెప్పినను

అసంక్షీర్ణముగా విభాగము సూచింతురా? క్రమమునిరూపింతురా? శ్రేష్ఠశతాలమానమున నున్న అంగహారములలో నిరూపితములైన కరణములు చతురశ్రతాలమానముననున్న అంగహారములందున్నవి. అందుకల కరణములలో తాలమాన నియమము కుదరదందురా? కరణములములైన చారీగతులలో తాలమాననియమము లేదందురా? అంగికములలో నన్నిటను వాద్యానుగత తాలానుగత నియమముండును. కావున తాలప్రమాణభావులు సమాలోచన మొనరించుట యుక్తముగా నుండును. అందరనుభూతి సారము వ్రాయుదురనుటను జాయపతికి నన్వయించువారు నావిషయమున నన్వయింపరని సహృదయభావు డనుట నన్ను గుర్తించుట యయినది. నేను నాట్యనృత్తనృత్యసాధనికుడను గాను. చతుర్విదనాట్యప్రతిపాదక గ్రంథవ్యాసంగమున నాకు అభిరతి యున్నది. అత్యభిజ్ఞదర్శన పరమార్థసారుడు మహామాహేశ్వరుడు శ్రీమదభినవగుప్తుడు నాకు సాహిత్యదర్శనములందు దర్శన మిచ్చునన్న స్వాత్మప్రత్యయమున నుండును.

ఈ యంగహారముల నన్నిటిని మనమెట్లు చూడగలము? నేడు నటీనటులుగా ప్రఖ్యాతులు ఇదిగో ఇదిగో అని చూపగలవారయినచో చూపు గలవారయిన చూడగలరు. ఈ నటీనటుల కీ యంగహారములు ప్రయోగసాధ్యము లగునా? అయినచో నిట్లు చూడగలము. సినీ తంత్రమునం దఘటమానఘటన మున్నది. సముచితాహార్యము కూర్చి సర్వాంగహారములను నలుగురు సర్తకీ మణులచే నాయోజింప జేయవచ్చును. బహుల ద్రవ్యసాధ్యమందురా? గ్రహంతరయానము లోకాంతరయానము భావించి యిది శివయాన మని సంభావింపుడు. చారీకరణాంగహారములలో నా

38]

హస్తము లాగతు లాకరణములె యుండవలయు నన్న నియమ మేల? మరికొన్ని యుండగూడదా? అన్యాయము లుండగూడదా? ఇట్లే యుండవలయు నివియే యుండవలయు ననుటలో నుత్పత్తి యేమి? అని యనువారల కభివదర్శనమే సమాధానమియ్యగలదు. కరణముల కలయిక కల యంగహారముల విభాగమున తాలమాన గతి నియామకముగ నిరూపిత మయినది. అట్లే జున్నులు నియామక నియమము సంగతము కాగలదా? సర్వము తుడుముని వచన ప్రమాణపరతంత్రమా? ఇట్టి విచట సమాలోచనీయములు కాగలవు. చారీమండలగతులు యుద్ధనియుద్ధములం దుండునవి కావున “ఈ చారీగతులలో నీ మండలముండదు” అను నియతరీతి యున్నను ఎదుటనున్నవారి గతిననుసరించి తనగతి పరిశీలించికొనవలసి యుండును. అప్పుడు చారీగతులలో మార్పు రావచ్చును. చారీగతి మార్పువలన మండలమును మారును. అప్పుడీ నిరూపితములయిన మండలములె కాక అన్యమండలములును భాసించును. కావున మండలములెన్నియేని కలుగవచ్చుట భావనీయము. మండలములలో చారీవిశేషము లున్నవి. చారులలో కట్యూరుజఘనపాదకర్మ లున్నవి. వానిని సంచారమంగోపాంగముల కర్మవిశేషములతో నుండును. ఇట్టివి యన్నియు పరస్పరసంబద్ధములై సుశిష్టములై యున్నవి. వీనిలో నే యొక్కటి తెలియవలసియున్న నన్నిటిని తెలిసికొన వలసి యున్నది. అంగహారములలో కరణములు, కరణములలో నవయవకర్మలు కూడుకొని యున్నవి. వాని పరిజ్ఞాన మిట్లే సాంగత్యముతో నున్నది. అవి యన్నియు నానావిధసాంకేతిక పారిభాషిక పదములతో నుండుటయు వానిలో గొన్ని పునరుక్తప్రాయముగ నుండుటయు ఋషితి గ్రహణధారణముల కనువుగ లేవు. పాదజంఘాదుకర్మలకు సంబంధించిన వినయోగవిశేషములె చారీ

గతులకు నుండునని సూచిత మయినది. కాని నిపుణముగా నభ్యాసించి వేరు వేరుగా చారీవినియోగమును నిర్దేశించుట అవశ్యకమని తోచును. న రకి న రన మొనరించునప్పుడు సూచించు వినియోగ రీతులు శాస్త్రీయములై యగునా? అని సందేహింప వలసి యుండు నను వారు వినియోగ వినిర్ణయ మొనరించుకొనుట యపేక్షితమగునా

జాయపతి రత్నావలి రచించుటలో సర్వవిశేషములను త నర్తకుల ప్రయోగమున దర్శించి లక్షణసమన్వయము భావించి సంతృప్తి సంపాదించి యుండును. నర్తకులై ప్రదర్శించువారును శాస్త్రీయసంస్కారము కలిగి ప్రదర్శించి యుందురు. ఒకభంగిమ నుండి వేరొక భంగిమను ప్రవర్తించునపుడు అంగభంగీసౌందర్యమును భావించిన నర్తకులై తద్విశిష్టతను వెలయింపగా వాని స్వీకార్యతను గుర్తించి జాయపతి లక్షణము వెలయించి యుండును. ఇట్టివి శతనామములతో నుండుటయు సంగతము. అభినవుడు సూచించిన విశేషములను జాయ మూలమున జేర్చుటయు విశిష్టతాసూచకము. రసికుడై రసభావవిడుడై జాయపతి యింత చేయ గలిగెను. కొన్ని నిశ్చయాంశముల విషయమున భరతభావములను సమీక్షించి గుర్తింపవలెనని జ్యాయన యనుట భరతప్రామాణ్యమోదము ఈ గ్రంథమును జూచినవారును భరతగ్రంథమును జూడవలయునని సూచించుటయు నగును. కాగా భరతవేదము చూచి రత్నావలి చూచి భరతగ్రంథము చూడవలయుటను జ్యాయన యభిమానించు చున్నాడు. కాన భరతవేద వేది జ్యాయనుడు భరతాభినవ భావ సూత్రసంధాత యనదగును. జ్యాయన సర్వము భరతానుసారమున ప్రాసాదించిన భరతుడు తన్ను మెచ్చు నని యని శార్దూలేవుని సోమ దేవుని అనేకస్థలములం దనుసరించి తదనుసరణమున భారతీయము

లను విడిచి యన్యదీయములు పట్టెను. అందు జ్యాయన యాదర మూహింపగలము. అభినవు సంతట భావించెను. కొన్ని పట్టులలో నన్యల భావించెను. ఇట్లు తన యిష్టము సూచించి ఇదియు భరత సమ్మత మగునని యనెను. భరితుడు తన విషయమున సంతటి యుదారుడని జ్యాయన భావించుటయు బాగుగ నె యున్నది.

జాయన వర్తమానస్మత్తమును దేశీస్మత్త మని భావించెను. అట్లు వ్యవహరించెను. భావిస్మత్తము “నావగన్యతే” యనెను. జాయన దేశీస్మత్తము కూడ నేటి మనకు భూతస్మత్తమే యయినది. నేడు మనకు గోచరించు స్మత్తము జాతునకు భావిస్మత్తము. జాయన గుర్తించిన దేశీస్మత్తము భరతాదులకు భావిస్మత్తము. భరితుడు తన్నభినందించునని జాయన యనెను. జాయన నిరూపించిన దేశీస్మత్త మును గూడ భరతు డభినందించునని జాయన భావమై యుండునో? నేడు మనకు గోచరించు స్మత్తమును జాయనవలె పరిష్కరించి నిరూపించుట కెవరేని యత్నింతురో? అట్లేవరేని యత్నించిన యెవరించిన జాయన యేని యభినందించునని వారు భావింప వచ్చును. దేశీరీతి, నాట్యసంగీతకవితాదులలో నున్న విధముగా నాహిత్య లక్షణము నందును దేశీరీతి రాబట్టు రీతి సఫలమగునా? కేవల మది యిది బాగు గొప్ప లెస్స యని ప్రశంసావచనముల బలుకుటయగాని, ప్రశంసానిదానములను సంబంధించిన విధమున పలుకగల మని యనగలవార లెందరున్నారు? నేటి భారత దేశమున నేతద్దేశీయములె యున్నవా? అన్యదేశీయములు వచ్చినవందురు. అవి యా దేశమున మార్గరీతులూ? దేశీరీతులూ? వాని నేతద్దేశీయములుగ భావించుట లోని మెతకదనము మనకు బలమిచ్చునా? వాని నెట్లు పరిష్కరింతురు? వీని నెట్లు పరిష్కరింతురు? సంవాదిత పరిష్కార మెట్లగును? ఎట్లేని యివి పరిష్కృతములయినను దేశీనామమాలలో జేరగలవా

ఇట్లాశంకించు వారల కిం దేమేని లభించును. జాయసేనాపతి భూత స్మృతము వ్రాయుటలో గ్రంథసహకార మున్నది. వర్తమానదేశీ స్మృతము వ్రాయుటలో యెట్టిసహకారము కలదా? కేవలస్మృతదర్శన మున సంపన్న మయిన దేశీవిజ్ఞానమును నిబంధించెనా? పాల్కాటికి బసవపురాణములో పండితారాధ్యచరిత్రలో దేశీనామములతో స్మృతరీతుల వివరించుట సహకరించెనా? ఆ దేశీనామము లాతని వేనా? లోకప్రసారము పొంది యాతని కంది యుండునా? వానిని జాయపతియు సంస్కృతమున నిబంధించెనా? దేశీస్మృతరీతుల సితరు లును జెప్పిరి. మతంగుడే బృహద్దేశీప్రవర్తనాచార్యు డయ్యెను. భరతో క మయిన లోకధర్మి యుండనేయున్నది. ఇన్ని యున్నవని తెలిసి జాయసేనాపతి దేశీరీతిని దెలియుట యుక్తము.

గాయనీగాయను లన్న మాచార్యకీర్తనము లావిష్కృతములు కాగనె స్వరకల్పన మొనరించి గానసభలలో గానమొనరించుట కత్సుకం పడుట లోకాత్సుక్యమునకు నిదానమయినది. ఇందలి దేశీరీతుల నవలంబించి ప్రయోగించి లోకాత్సుక్యము గుర్తించి స్మృతప్రవృత్తు లాత్సుక్యము వహించుట యుక్తముగా నుండును. అట్టి స్మృతప్రయోగులు నవప్రచారమున స్మృతయోగులు కాగలరు. దేశీరీతులు సామాన్యముగా నేకవిధమున నున్నవని భావించుట, బహుభేదద్రష్ట ప్రతిపాదకుడు ప్రయోక్త దేశీరీతిప్రయోక్తధర్మవిదు డయిన జాయసేనాపతి భావమును బాగుగా గుర్తించుట గాదు. ప్రయోగకౌశలము కల వ్యుత్పన్నులలో వీనిని సంక్రమింపజేసి వారు శిష్యసంక్రాంతవిద్యులు కాగా ఈ భేదప్రభేదము లం దనుగతము లయిన విశిష్టతలను గుర్తింప వచ్చును. ఇది కేవలము గజసాధనికుని సంభావనము కాదు. తన్నిరూపితదేశీరీతి భావసంభావనము. దేశీ స్మృతరీతులని యనుట గాని కరిణాంగహారములలో వలె సితరము

లయిన ఆంగికభేదములలో వలె భావనీయునుకు విశిష్టభావము కన్నింపక పోవచ్చును. ఇట్టి యదర్శనము పూర్వసిరూపితముల సంస్కారబలవాసితము కావచ్చును. జనరంజనాత్మకము లయిన దేశీప్రవృత్తులలో సంతగా క్షోదక్షుములగు విశేషము లుండవు. అట్టివాని సవేక్షించుట గాక ఉన్నవాని సవేక్షింపక అభినందించుట యు కము.

నాట్యధర్మీప్రవృత్తులు లోకధర్మీప్రవృత్తి విశేషముల సంతగా నాదరింపక పోవుటలో వారి మార్గక్షణ్ణతి దీక్ష హేతువు. అది అభినందనీయమే భరతుడు లోకధర్మిని విడనాడుట గాని, అనాదర పాత్రముగ భావించుటగాని సూచింపలేదు. సమచిత లోకధర్మీ విశేషముల ఉపాదేయతనే నిర్దేశించెను. మార్గకవితానుయాయులు దేశీకవితాదరము చూపలేదని దేశీప్రియు లందురు. అట్లుచుటలో వారి మార్గరీత్యనాదరము సూచితమగును. మార్గప్రత్యాభిమానులు దేశీప్రత్యాదరము చూపరని అనరాదని గణపతిదేవుడే జాయసేనా పతిచే ననిపించెను. నేటి సినిరంగములలోకాని, సృతరంగములలో కాని కొన్ని దేశీరీతులు కన్నింప వచ్చును. అవి ఏకాంశమున జాయ లక్షణముతో సంగతములు కావచ్చును. వాని నన్నిటిని లక్షణ చ్ఛాయకు తీసికొని రాగలరా? ఈ లక్షణమునకు, ఆ లక్ష్యమునకు వ్యత్యాస మున్నచో దాని లక్షణ మే విధమున వచ్చినదో గుర్తించుట ఆవశ్యకము. అథవా దానికిని లక్షణము గూర్చుట ఆవశ్యకము. ఇన్ని ఆవశ్యకములను గుర్తించుటకు వారలకు తీరిక ఉండదు. కొందర కంతటి ఓషిక యుండదు. కొందరు తటస్థులు. తమ సంప్రదాయసిద్ధములుగ వచ్చిన ఆచారవిచారముల ననుసరించు కత్తిడయ వ్యక్తులకు లోకమున సర్వసాధారణముగా గోచరించు కొందరి ఆచారవిచారములు అభీష్టములు కాకున్నను అనాదరపాత్రములు

కావు అట్లే భారతనాట్యగతి ప్రగతులను ఆదరించుటలో దేశీరీతులు అనాదర పాత్రములు కావు. ఆదరమనాదరము వస్తునత్తను ఏమియు చేయలేవు. దేశీరీతుల వస్తుస్థితి జాయంతి ఇట్లు నిరూపించుట శాఘాస్పదము.

దేశీయత్రవిశేషములను నేను ఈ విధముగ నైనను వ్రాయుటకు శ్రీరాఘవన్ పరిష్కృతి, శ్రీమానవల్లి భరతకోశావిష్కృతి హేతు వనుట పునరుక్తమైనను భూమి భరతకోశము భావపరిష్కారమును, పాఠపరిష్కారమును, రూపపరిష్కారమును సంపాదించుట నామనమున వలె నుమనోమనముల గూడనుండును. భరతాభినవాధారముగా నిరూపించిన అంగోపాంగాభినయములలో కరణాంగహారములలో ఇంక అట్టి వానిలో భావనీయమగు భావము ప్రీతివిభాగమునను బహుళముగ భాసించును. దేశీరీతులలో అట్టి భావనీయమమంతగా నుండదు. అవి రంజనప్రాణము లగుట, శోభావిధానములగుట దృశ్యమనోహరములు. అయినను అంతట శిష్యవీరి విధాయిత ఉన్నదనుట భావసారము. ఏతచ్ఛాస్త్రీయములైన పారిభాషికపదముల భావార్థనిరూపకములుగా నొక నృత్యకోశమును, నాట్యకోశమును, ప్రకాశితము కావలసి యున్నది. మానవల్లి భరతకోశమున్నది. తదాధారమున నాట్యకోశమురావలెను. కొన్ని సాంకేతికపదములు దేశభాషల నుండి వచ్చినవా? అన్ని భాషలనుండి వచ్చినవా? దేశభాషాపదములకు సంస్కృతీకరణము వలన వచ్చినవా? అన్నిటిని సమీక్షించి కోశనిర్మాణ మొనరించు టావశ్యము. శాస్త్రీయముగనో, వేరువిధముగనో, నాట్యాచార్యాభిమానముననో, ప్రేక్షకుల అభిలాషముననో, నర్తకీవేషముననో, ఛాయాప్రతిగ్రహముననో దేశీరీతులు, ప్రచారమున ప్రసారము పొందినవి. అట్టివి పుష్పేషు కేళి కాననము లైనవి. మనోభూకీడాస్థానము లైనవి.

కోమల తనువల్లరి లీలావలనములు కూడుకొన్నవి. లోకము వృత్త్య రమ్యతను భావించినదే కాని లక్షణసంగతిని భావింప లేదు. లక్షణ సంగమము తలచని వారి సంతృప్తికై నటులు అంతంత ప్రదర్శించిరి. ఇవియు దేశీవిభాసము అని లక్షణవిదులకు అన్యలు ఉద్బోధము సాగించిరి. నేటి కాలమున దేశీరీతులన్న పేరు వహించిన దేశీరీతు లకు శాస్త్రీయత సంపాదించుట నర్తకీ నర్తక సహృదయ ప్రేక్షక ప్రయోక్తల కభీష్టమగును. ఇందలి దేశీరీతుల లక్షణములు గుర్తించి ప్రయోగప్రదర్శన మిచ్చుట, ఇదిగో లక్ష్యము ఇది లక్షణము అని ప్రయోగవ్యాఖ్యాన మొనరించుట జాయనునకు అభినందనాస్పదమే యగును. శాస్త్రీయముగా నొక సిద్ధప్రక్రియ యుండగా దేశీరీతి యేల కల్గినది? ఉన్నదానిని వ్యత్యసమొనర్చగా, వేరుగా చేయగా, ఉన్న దాని నున్నట్లొనర్చక బోగా భ్రమప్రమాడుల వలన కల్గిన అన్య విభాసములను కలియగల్గి ప్రత్యయము సంపాదించుటకై “దేశి” అనగనే దేశి అయినదా! ఇట్లన్యాయములను కలుపుకొనుట అవ్యస్థిత ముగా సాగుచునే యుండును కదా? అప్పుడు “ఇయత్త” యుండునా? నియత మవభాసించునా? యత్కించిత్ రంజనధర్మ మున్న మాత్ర మున అవి క్రొత్త లగునా? ఆ క్రొత్తలు తర్వాతి వారికి ప్రాతలు. ప్రాతలయ్యును ప్రాతలన్న ఏకార్థవిశ్వాసము నాపాదించవు. జాయ నేనావతి నిగూఢార్థముగా సూత్రప్రాయముగా నిరూపించిన కొన్నిటిని అవగతము చేసికొనుటకు వేమభూపాలుని చింతామణి సహకరించినదనుట భరతకోశసంధాత సంధానఫలమందుకొనుట రత్నావళీసంపాదక సంభాషాసారము సంగ్రహించుట అగును. సృష్టరీతులకు సంబంధించిన పారిభాషిక పదములు సర్వభాషలందును సంగతములై యుండవచ్చును. దేశీసృష్టములు దేశీపదములలో నున్నవి. అవియట్లు మారినవి. ఆ మారుటలో హేతువులు వర్ణాగమ

వర్ణాదేశ వర్ణవికారాద్యాత్మకములు “దాధాదయో బహుళం” అన్నట్లు ఎట్లోవచ్చినవా? ఎట్లెట్లో వచ్చినవి. ఆ వచ్చినవానిని మొచ్చిన వానిని దేశీనృత్తప్రక్రియాలాక్షణికులు మూలసంస్కృతము గోచరింపమి నవసంస్కృతమున గూర్చిరి. సంస్కృతవికృతులు సరిగా సంగతములు కానట్లు గుర్తించుట యుక్తమగునా? మార్గచారీరీతులు కరణముల కంగహారములకు మార్గదర్శకము లైనవి. దేశీచారీ రీతులట్లు కరణాంగహారములకు సూచకములు కాగలవా? అవి అయినట్లు యివియు నగునని తద్విదులు దేశీకరణములు దేశ్యంగ హారములు నిర్ణయించుట కుత్సుకపడగలరా! ఇట్టిది సంగతమైన అన్నియు సంగతము లవి దేశీనృత్త హస్తములను దేశీయాంగికము లను నిరూపింప వచ్చునని భావించువారల నాపగలవారెవ్వరు? ఖరతుడా? అభినవుడా? మతంగుడా? జాయుడు? సామాన్యముగా దేశీరీతు లన్నియు మార్గరీతులతో నే కొంతగనో సంబంధము కల్గి యున్నవి. దేశీరీతులను నిరూపించినవారు సామాన్యముగా ఒకేనామ సంకేతమును ఒకే విధమగు లక్షణము నంగీకరించిరి. వేరువేరు దేశ వ్రదేశముల నున్న వారును సమాసలక్షణపరిష్కారములనే చూపిరి. దేశభేదమున నామరూపభావభేదము లేల రాలేదు? దేశవిధానము లును మార్గవిధానములుగనే యయినవా? ఇక దేశీవ్యవహారమేమి? నిరూపితములైన దేశీలాస్యాంగములు సామాన్యముగా లాన్యవిశేష మును ప్రతిపాదించినట్లు లేదు. అవి సర్వకీనైపుణ్యప్రశంసా నిరూపణములుగా నున్నవి. సర్వకీనర్తనస్వరూపమున గల దోషవిశేషముల సూక్ష్మముగా గుర్తించుటకు సామర్థ్యమిచ్చునవిగా వెలితిని గోచరింప చేయునవిగా నున్నవి. అట్లుండుట నివి నిరూపించునవి అయినను ఉండరాని విధమును గూడ స్ఫురింప చేయునవిగా నున్నవి. ఇట్టి

యీ విభాగమును సృత్యాభ్యాస మొనరించువారందరు సావధానముగా సంభావించుట సముచితము. గ్రాహ్యవిద్యేశ్వరతా సంపాదనకై బహుశ్రమలు యత్న మొనరించుట యావశ్యకము. నాట్యసృత సృత్యముల విషయమున సనేకముద్రితముద్రిత గ్రంథములు కలవు వాని సమీక్షానక్షత్రకు సమర్థమైన వ్యక్తి సంపాదించి యత్నించిన భరతాది భావు లామోసింప గలరు. సాడంబరవచనస్థానమున సాధికారవచనము లుండుట అత్యగౌరవముగా నుండుట యుక్తము ఈ గ్రంథము నెవరు తెలుగులో రచించినను నాట్యవేదము నభినవభారతి ననుసరించి వ్రాయును రని గాఢవిశ్వాసము గల నేను నేనుగా నిట్లు వ్రాసితిని జాయపతి ప్రభువులు దీని నభినందింతు రని జాయపతిని భావించియే నేనును భావించితిని. జాయా! నా భావమును నీవు చక్కగా గుర్తించితి వని భరతు డనె నని గ్రంథకర్త యనును. భరతాభినవులు నన్ను ఇట్లందు రని యనుకొందునా? నేను జాయపతిని కాను. శ్రీతిమ్మరాజు గణపతి దేవు డగును నేను గజసాధనికుడనా? నేను అగజసాధనికుడను. జాయపతి నభిమానింప జేయుటకు నారచనా వ్యవసాయము సాగినదని అందుననే ఆ యాస్థానములందు సక్తము లనఁపక్తములైన విషయములను గూర్చి చేర్చి వారి వారి భావములను చేర్చి సర్వము జాయభావముగా నిరూపించుట యున్న దనువారిని నే నేమందును? జాయపతి నూత్రాత్మక రచన సర్వము సూచింప గలదని నావలె భావించువారు నన్నభిమానింప కున్నను ఏమియు ననరని నా స్వభావమున ననగలను. అముద్రిత సృతరత్నావళి ప్రసంగము వచ్చినపుడు అది ప్రరోచన మిచ్చినది. తాదృశప్రాప్తియన్నమునకు నేను శక్తుడనా? ముద్రితము వచ్చుచున్నదని విని విని యిన్నినాళ్ళకు చూచితిని. శ్రీరాఘవన్ పరిష్కరణ మాలంబనము. శ్రీమాన్ జాయపతి గ్రంథమున

కుజీవ్యముల పరిశీలనలుమున నిట్టి పరిష్కృతరూపము సంపాదించెను. అభినవపదానుసరణ మెట్లున్నదో? అన్యవలంబన మెట్లున్నదో ప్రదర్శించెను. ఆ పరిష్కృత ప్రక్రియల నేనెట్లు యోగించుకొన కుందును? నేను స్వయముగా నాయభిజ్ఞత నెరుగుచును. అపుడే వారి విశిష్టత నభినందించు కొంటిని. తదీయగ్రంథానుకీలమున అది యుండనే యున్నది. ఇపుడది యున్నది. అభినవభారతీవిధాత శ్రీ మదభినవుడు నాకు నిత్య మభినవానందసంధాత. అందువలన నాకు సర్వము సుగ్రహ మని నాలో నే ననుకొందును. సుగ్రహ మనుట కాని సుప్రతిపాదమైనదా? భరతీభాషలో దురూహములుగా నున్న వానిని జాయనుడు సావధానముగా భావించి యుచటి గూఢములైన భావార్థములను శ్లోకము లందు నిరూపించెను. ఇట్లు నిరూపించుటలో అభినవగువుని అభినవభారతి జాయపతి కాధారమైనది. జాయపతి సూక్ష్మతరములైన భావములను అభినవభారతీనుండి గ్రహించుటచే అభినవుని శ్రద్ధగా నత్యంతము నన్నిహితుడు గుర్తించిన విధముగా గుర్తించినాడనుట అనేకస్థలము లందు గోచరించును. అభినవగువు డట్లు నిరూపించుటలో ఎంతటి తపస్వితను, శివోపాసనమును మహా మహేశ్వరతను స్వస్పందయోగము నవలంబించెనో నేనెట్లు చెప్పగలను? “భరతసూత్రమిదం వివృణ్వన్” అని అభినవవాక్యము. నాట్యవేద మంతయు శ్లోకాత్మకముగా నుండుటయు, కతిపయ భావము లందుమాత్రము గద్యముగా నుండుట ప్రసిద్ధము. గద్యము చూచి అది సూత్రమని భావించి భరతగ్రంథము సూత్రముగా నుండెనని అది లభింపదని శ్లోకరూపమే లభించు చున్నదని తమ నవపరిశోధక తాద్రప్రఖ్యాతిని కూర్చుకొనిన వారందురు. సర్వము తెలిసిన అభినవగువుడు ఇట్టి మాట లనడు. వట్టి శిశువునైన భరత సూత్రమును వివరింతు నని యనిన యభినవుడు నేటిశ్లోకాత్మక భరత

గ్రంథముచే (వల్పుచాసి) భరతసూత్రముగా భావించి అభినవభారత భాష్య మాభాషించెను. భరతభాష సూత్రాంతము ఒక్కొక్క వాక్య మొక్కొక్క సూత్రముగా కూర్చి అభినవభాష్య మను సంధిప చేయుట యుక్తము కాగలదు. నా సతసూత్రము భరతాభి నవగవీ నిన్యందము. భరతసూత్రము అభినవవివృతి రూపనిరూపణమును సచేతశ్చేతస్తర్పణ మియ గలదు. సంస్కృతరచన సూత్రాత్మకముగ సారప్రాయముగ నుండును అట్లుండుట సుందరము ఆంధ్రమున గూడ అట్టి రచన సుందరమే యయినను నవలోక మా సాందర్యము చూడక విస్తృతి నేపేక్షించుచున్నది. సూత్రాత్మక సారసంగ్రహ రచన దుష్టరేము మని అద్యతన భావము పలుకుచున్నది. తాదృశభావ సమారాధనమునకు ఆంధ్రరచన విస్తృత మగును. అట్లే యయినది. నాటకము లాడునటులు శాస్త్రీయాంగి కాభినయరమ్యతలను పాటించుట లేదు వారు వారి లోకసంస్కార బలమున కల్గిన ఆత్మనిశ్చయము ప్రమాణ మని విశ్వసించి ప్రచార బాహుళ్యమున లోకమున కట్టి దృష్టిని కలుగజేసిరి. వారు “శాస్త్రీ యము బాగులే” దనగల్గినంతటి దైర్యము కల్గినవా రయినారు. అట్టివారిట్టి గ్రంథములను కాలాతీతము లన గల్గుదురు. వారి విధాన ములే సచ్చవారలకు కాలాత్యయాపదిష్టములు కాగలవు. వారు వారి యనుయాయులకు అపకారము కలుగకుండు నట్లు పరిశీలించుట కలవడినచో కలాసాందర్య భావకులు కాగలరని విశ్వాస మున్నది. ఉత్తమ మధ్యమాధమ ప్రయోగవిధానమున సావధానులయి నాట్య ప్రయోక్తలు ప్రయోగ మొనరించుచున్నారా? అనుటయు, తద్విధాన సావధానశక్తి లయి ప్రేక్షకులు భావించుచున్నారా? అనుటయు భావుకుల కభీష్టములుగా నుండును. కాని శ్రేష్ఠమధ్యమ రీతులకన్న నితరములగు వానిని లోకము దర్శించి దర్శింపగలవారును అంత

ర్థరూత్తులై లోకము ననుసరింప వలసి వచ్చినది. దీనివలన అట్టి వారి కది యదియే అని ఆత్మప్రత్యయము కలుచున్నది. ఇట్టి ప్రవృత్తి భాగవివేకమున పరివర్తనము పొంది పరిణతమై పరివర్ధనము పొందుట నాట్యసంవిత్సంధుల కభీష్టము. సృత నాట్యములకు సంబంధించిన పారిభాషిక పదములు లోకమున ప్రసిద్ధములై వ్యాప్తి పొందలేదు సారస్వతాలంకారవ్యాసంగ మొనరించిన వారలకును అపరిచితములుగనే యున్నవి. పారిభాషికపదముల కర్ధవివరణ మిచ్చినను కావ్యశాస్త్రప్రసిద్ధ పదములవలె నివి మనోధృతము లగుట లేదు. వీని పఠనపాఠన ప్రణాళిక సంప్రదాయవిచ్యుత మైనందున సర్వమచుంబితముగనే యున్నది. సాహితీచుంబన లాలసులకు నీ పరిభాషాచుంబనము మధురముగ లేదు. వాని వాని స్వరూప నిర్వచన మొనరించును స్థలంతరమున నది పిహితగోపితముగనే యున్నది ఇట్టి క్లేశమును నహించుచు వ్యుత్పిత్తువు లోపికతో వ్యాసంగ మొనరించు టావశ్యకము. గ్రంథదృష్టియే కాని యనుభవదృష్టి లేని వారలకు ఆంగికాభివ్యయ నిరూపణప్రతిపాదన ప్రసంగములు ఆహార్యములుగనే యుండును. కతిపయాంగిక మొనరించు వారు సర్వాంగప్రత్యంగాభివ్యయసమర్థత యున్నట్లు భావింప జాలరనుట పునరుక్తమైనను సముచితాలంకారము దృష్టి సమగ్రసృష్టి కల వారెందరుందురో! నవకాలలబ్ధప్రతిష్ఠులును సందిహానులే యగుదురు. ఏవాక్యమేని యొక ఛందోవిశేషము కావచ్చును. ఏ గీతమేని యొక రాగవిశేషము కావచ్చును. ఏ వాక్యముననేని ఒక కావ్యాంగము భాసింపవచ్చును. ఏ వర్ణనమేని యొక కావ్యాలంకారము కావచ్చును. ఏ యంగవర్ణనమేని యొక యాంగికవిశేషము కావచ్చును. అయినను నియతికృత నియతరూపసిద్ధికై లక్షణ మావశ్యకము. లక్ష్యమున లక్షణానుసరణము ప్రయోక్త వివక్షాధీన

మొనసే శోధ నాపాదించగలదు. భావచ్యాఖ్యానముయందును నేనాగి కము నేర్చిన వానిని పట్టుడని సూచించి వారి భంగివిశేషములు గుర్తించి వ్రాసినందుననుకొంటినా? అట్లుగా భంగివిశేషములు పగిన ర్పించగలవాడు, తత్సరిభావల రీతులు గుర్తించిన వారు ఎందరును దురో నేను పరిగణించుట కవకాశము కలుగలేదు. కొందరు పరిక్షించుట కడిగిట్లు భావించి వైరవ్యయు పూనుచును నేను నాట్లూ చాచుడ నని యనుకొని లేదు. నాకుగా నేను కొన్ని కొన్ని చూచి కముల నటు నటు పట్టి చూచుకొని వ్రాసితివా? ఆ సమయములందు వినియోగవిశేషములు స్ఫురించిన నిండువ్రాయుట నేనే యంగీకరింప లేదు. అలంకారగ్రంథములలో నిరూపితము లయిన యలంకారములు అలంకారప్రియుల కావ్యము లందును కూర్పు పొందవు. కూర్పు పొందిన వైసను సుఘటితములు సుశ్లిష్టములు కావు. గాన గ్రంథముల లోని గానవిశేషములను గాయనులందరు గానమున నుపయోగింపదు. ఛందశ్శాస్త్రములలోని ఛందముల నన్నిటిని ఛాందసులయినను స్వీకరించుట లేదు. అట్లే వృత్తశాస్త్రము విశేషములను అందరు నర్తకు లనలంబింపదు. తత్సమయాంతఃపాతి కతిపయమిత్ర సహృదయ సమృతము లగు వాని నెన్నిక చేసికొని కలియ గలిపి యొక విశిష్టాకారము నిర్ణయితురు, బోధింతురు, ప్రచార మొనరింతురు. తత్ప్రచారాసక్తులు వాని ప్రబోధప్రచారాసక్తులై సంచరింతురు. అట్టివారి యట్టివానినిజూచి అవిలేవని ఇవిలేవని యనుకొని మాటకు శాస్త్రప్రామాణ్యముండుటయ కాని ప్రచారపదవీ ప్రామాణ్యము కలదని నేనును గ్రహింప గలిగితిని. సాహిత్యశాస్త్రసమీక్షా యులు పూర్వపూర్వగ్రంథనిరూపితముల యాచిత్య సామంజస్య ప్రతిపాదనమున నుపకరిమించి కొన్నిటిని దూషించిరి. కొన్నిటిని భూషించిరి. పరిష్కరించి ప్రతిపాదించిరి. అవి యశక్యప్రతిక్షేప

ములుగా నున్నవి. వారు నాట్య నృత్య నృత్య ప్రభేదముల విషయమున సంతోషముండవలయుననుకూలముల కుపక్రమించు లేదు అభివృద్ధిపొందుక పోలేదు. అభివృద్ధివంతర మనభివృద్ధివలయు పచ్చినవి. ఆ వచ్చుట సముల్లాసము కలిగించిన దని యుంకను సపనవలయు నిరూపించిరి. ఇది యవి యునభివృద్ధివలయు లయి. వి అన్నిటిని జూచి శాస్త్రవాదబలమున నెవరును ఖండింపండితులు కాలేదు. వృత్తాంతి బలము గట్టిగా లేని సర్దులు నట్టినులు సర్దులు లేమి చేసినను హర్షించిన సహృదయుల యుపేక్ష నిదాన మయినది ఈ భావ మామోద యోగ్యము కాగలదా ?

భరతాది ప్రసిద్ధ మయిన దేశీప్రారంభ రీతి యనంతర కాలమున సవాంతరకారణముల వలన మారి యుండవలెను. దాని సంస్కరించి పరిష్కరించి యర్వాచీనులు గ్రంథములందు నిబంధించి. అదియు మారుటచే లక్షణకారులకు లక్షణాధనావశ్యకత కలిగినది అదియు మారగా వచ్చినరీతిని పరిష్కరించుటకు ఆ లక్షణ విదు లభిలాషము ప్రదర్శించినను కాల మనుగతము కాలేదు. లక్షణ విదులు విదితలక్షణమున విశద మొనరించుట కలవడిరి. లక్ష్యానుసారులకు లక్షణవిదులకు సామరస్యము కలిగినె యేదేని కుదురును. సర్వము నాట్యమే తదతిరిక్త మేదియు లేదు. నాట్యసంగ్రహము నందలి కొన్ని యంశములకు అపేక్షిత మయిన విస్తృతి వచ్చినది. సాహితీమూర్ధన్యము సమీక్షించి సహృదయులు ధన్య లగుటకు ప్రసిద్ధప్రస్తావము నిర్దేశించిరి. ఒక్కొక్క యలంకారవిషయమున గుణవిషయమున ఇంక నెట్టి సాహితీసామగ్రివిషయమున వివేక మిచ్చు సమాలోచనములు నిరూపించిరి. అట్టి సమర్థసమాలోచన మాంగికాభివృద్ధి స్తరమందు నావశ్యకము. అభివృద్ధి డిత్తరములకు పద్యానిర్మాణ మొనరించినట్లే ఆ గికములకు పోనాదించినాడు. నాట్యవేదము రచనము చేయుటలో నా యవధానము వాచిక సాత్వికములలో బహుల మయినది. అప్పటి ఆంగికావశ్యములలో

నింతటి యవధానమున్నదా? అని నేన భావించును. ఇందలి యవధానమును పర్యాప్తమయినదా? ఎంతయున్న నపర్యాప్తియుండనేయుండును.

ప్రతిశ్లోకమునకు వేరువేరుగా తాత్పర్యము నిరూపించుటకన్న ఒక్కొక్క విషయమునకు సంబంధించిన వానిని ఒకచో గూర్చి వాని తాత్పర్యమును వ్యాఖ్యానమున నాస్థలమున వ్రాసితిని. భారావాహికముగా విషయగ్రహణమున కిది యుపకరించు నని పూర్వరచితగ్రంథానుభవమున భావించితిని. కేవలము సాహితీవల్లభా సంభావనమునను విషయప్రవేశము సుకరమని భావింపవచ్చును. ఈ స్థాపనలో ఉక్తముక్తము పునరుక్తము పునఃపునః స్పృశ్యము సగుట అసమీక్ష్యకారిత నిష్ప్రీతి దని భావించును. ఇది యిప్పటి ద్వితీయ భాగము. నాలుగధ్యాయము లిందున్నవి. ప్రథమ భాగార్థభావనమున భావుకులు ద్వితీయార్థసంభావనానమ్నోదులగుదురని విశ్వసించును.

నా కృతిపతి సాహితీవల్లభ శ్రీపతి యీ సాహితీవల్లభావల్లభాకృతి సుకృతి శ్రీ తిమ్మరాజ కృతికి సాహితీ ప్రియామోదము స్వస్పంద సుందరమయిన పరిస్పందము. ఆ పరిస్పందము ఈదృశ ప్రబంధోల్లాస హేతువు ఇంకను చిరకాలము సముల్లాసనిదానము కావలయునని యాశించును. అ స్తు.

నృత్తరత్నావళిసేయం సాహితీవల్లభాంచితా

సదాభావ్యా సదారాధ్యా సాహితీవానితాంతరైః

శ్రీమతే ధీమతే నిత్యం వాచావై దగ్ధ్యహేతవే

భావోపహార భావ్యోఽయం మాధవేన సమర్పితః

శ్రీ యాధవరామశర్మ.

